

સ્વ. સુલોચનાબહેન ઇન્દુલાલ અંબાલજી સ્મારક મંથાવલી : ૨

શાંતિનિકેતન

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર દ્વારા 'શાંતિનિકેતન' નો અનુવાદ

ખંડ બીજો

અનુવાદક

નગીનદાસ પારેખ

બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કંપની, અમદાવાદ

Shantiniketan, Vol. 2.
 Gujarati Translation
 Nagindas Parekh,
 Balgovind Prakashan, Ahmedabad.
 Price : Rs. 4-00 1965

વિશ્વભારતી ગ્રંથન વિભાગના સૌજન્યથી
 આ સંસ્કરણ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે.

© નગીનદાસ પારેખ

પહેલી આવૃત્તિ, ૧૯૧૫
 ચાર રૂપિયા

પ્રકાશક :
 મજલાલ ત્રિભોવનદાસ પરીખ
 બાલગોવિંદ પ્રકાશન
 ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ

મુદ્રક :
 કલિતલાલ મોતીલાલ દેસાઈ
 ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી
 મીરનપુર રોડ, અમદાવાદ

પરમશ્રદ્ધેય પ્રસાદ્યશુ
પંડિત શ્રી મુખલાલજીને
પ્રેમાદરપૂર્વક
અર્પણ

પ્રકાશકનું નિવેદન

અમારા સ્વ. પૂજ્ય મામા શ્રી બાલગોવિંદદાસનાં પુત્રી સ્વ. બહેન સુલોચના ઇન્દુલાલના સ્મરણમાં એક ગ્રંથમાળા શરૂ થઈ તેના પ્રથમ ગ્રંથ તરીકે ‘શાંતિનિકેતન’નો પહેલો ખંડ ૧૯૬૩માં પ્રગટ થયો હતો. એ જ પુસ્તકનો આ બીજો ખંડ ગ્રંથમાળાના બીજા ગ્રંથ તરીકે આજે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

સ્તુતિ બધી

તા. ૨૨-૨-'૬૪

નિવેદન

‘શાન્તિનિકેતન’ના અનુવાદનો આ બીજો ખંડ પ્રગટ થાય છે. પહેલા ખંડમાં કુલ ૭૮ પ્રવચનો લેવામાં આવ્યા હતાં, એટલે કે મૂળ બંગાળી ૭ પુસ્તિકાઓ ઉપરાંત સાતમીનાં આઠ પ્રવચનો સીધાં હતાં. આ બીજા ખંડમાં સાતમી પુસ્તિકામાંનાં બાકીનાં ૬ અને આઠ, નવ, દસ અને અગિયારમી પુસ્તિકામાંનાં ૨૯ એટલે એકંદરે ૩૫ પ્રવચનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. હવે બાકી રહેલી ૭ પુસ્તિકાઓમાંનાં પ્રવચનો ત્રીજા ખંડમાં આવશે. મૂળ સાથે સરખાવવામાં સરળતા થાય એ માટે અનુક્રમણિકામાં મૂળ પુસ્તિકાનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. પહેલા ખંડમાંનાં પ્રવચનો મૂળ પુસ્તિકામાં આ પ્રમાણે વહેંચાયેલાં છે :

પુસ્તિકા ૧ : પ્રવચનો ૧ - ૧૨ ; પુસ્તિકા ૨ : પ્રવચનો ૧૩ - ૨૪ ; પુસ્તિકા ૩ : પ્રવચનો ૨૫ - ૩૬ ; પુસ્તિકા ૪ : પ્રવચનો ૩૭ - ૪૮ ; પુસ્તિકા ૫ : પ્રવચનો ૪૯ - ૫૬ ; પુસ્તિકા ૬ : પ્રવચનો ૫૭ - ૭૦ ; પુસ્તિકા ૭ : પ્રવચનો ૭૧ - ૭૮.

પહેલા ખંડના નિવેદનમાં મેં એમ જણાવ્યું હતું કે ૧૯૩૫ માં બે ખંડમાં પ્રગટ થયેલ સંસ્કરણની બીજી આવૃત્તિ ફરી પ્રગટ થઈ છે, પણ ત્યાર પછી એ પુસ્તકો પ્રત્યક્ષ જોતાં મારૂં મન પડ્યું કે એમાં તો પેલી સત્તર પુસ્તિકાવાળો પાક જ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.

‘મુ. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ પહેલો ખંડ વાંચ્યા પછી મારા ઉપર જે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં એક સૂચન એવું કહ્યું હતું કે અંથમાં આવતાં અવતરણો ક્યાંથી લીધેલાં છે, તેનો નિર્દેશ હોય તો સારું. આ અંથમાં મોટા ભાગનાં અવતરણો ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોમાંનાં છે. એ

અવતરણે 'બ્રાહ્મધર્મ' નામે ગ્રંથમાંથી લેવામાં આવ્યાં હોય છે. કવિવરના પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર એ ગ્રંથના વ્યાસ છે. એમણે છુટે છુટે સ્થાનેથી વચનો લઈને એ ગ્રંથનું સંકલ્પન કરેલું છે. એ ગ્રંથનું જે સંસ્કરણ અત્યારે મળે છે તેમાં એ બધાં વચનો કયાં કયાંથી લેવામાં આવેલાં છે, તેનો નિર્દેશ વિગતે કરેલો છે. એટલે જોમને એવી જિજ્ઞાસા હોય તેમણે એ ગ્રંથ જોવો. એ ગ્રંથમાં મૂળ સંસ્કૃત વચનો, અન્વયાર્થ, બંગાળી અનુવાદ અને તાત્પર્યનો પણ સમાવેશ થાય છે. ઉપરાંત બીજી પણ કેટલીક ઉપયોગી માહિતી અને વચન શોધવામાં સરળતા થાય એવી સુચિઓ પણ આપેલી છે. આખો ગ્રંથ બંગાળી લિપિમાં છાપેલો છે. સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ, ૨૧૧ કોર્નવોલિસ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા - એ એ પ્રગટ કરેલો છે અને એની કિંમત ૫ = ૦૦ છે.

સરદાર પટેલ નગર

અમદાવાદ-૬

તા ૧૪-૧-૧૯૫૫

નગીનદાસ પાણી

પ્રવચનોનું સ્વારસ્ય

સન ૧૯૧૪નો વખત હતો. કેળવણીકાર રવીન્દ્રનાથના શાંતિનિકેતનમાં રહી એમના વિચારો જાણવાની અને એ વિચારો પ્રત્યક્ષ અમલમાં કેમ મુકાય છે તે જોવાની ઇચ્છા થઈ. તે વખતે દિમાક્રયમાં અને ખીજે ભટકતો હું એક સાધુ હતો. હું કોઈને ઓળખું નહિ અને મને કોઈ ઓળખે નહિ એવી અસિદ્ધ સ્વતંત્ર દરામાં હું હતો. મેં એક વાર શાંતિનિકેતન જોઈ આવવાનું નણી કયું. બે દિવસ રહી સંસ્થા જોઈ લીધી. ગુરુદેવ (શાંતિનિકેતનમાં રવીન્દ્રનાથને બધા ગુરુદેવ કહેતા હતા) ને હું મળ્યો. થોડી કેળવણી વિશેની વાતો કરી અને પાછો આવ્યો.

રવિબાણુની ‘ગીતાંજલિ’ મેં વાંચી હતી. શાંતિનિકેતનમાં એમનાં ગીતો સાંભળ્યાં. પણ હું વિશેષ પ્રભાવિત થયો એમની સાથેની મુલાકાતથી. મને લાગ્યું કે શાંતિનિકેતનમાં રહી ખીજન શિક્ષકોની પેઠે ત્યાં કામ કરી સંસ્થાનું અંતરંગ નિહાળવું જોઈએ, બહારના પ્રેક્ષક તરીકે નહિ પણ એક કાર્યકર્તા તરીકે, સંસ્થાના માણસ થઈને.

મેં રવિબાણુને કાગળ લખ્યો, અર્થાત્ અંગ્રેજીમાં. એમ લખ્યું કે “આપનાં કાળ્યો વાંચી આપના કવિહૃદયનો પરિચય થયો છે. પણ આપની સંસ્થામાં રહીને રાષ્ટ્રીય કેળવણીના આપના વિચાર જાણવા માગું છું. મારે મન કેળવણી એ કેવળ સિદ્ધાંત નથી પણ જીવન ખીલવવાની પદ્ધતિ છે. તે પ્રત્યક્ષ જોવા વગર સંતોષ ન થાય અને પ્રેરણા ન મળે.

“મારે આપની સંસ્થામાં ચારજ મહિના રહેવું છે. હું એટલો પૈસાદાર નથી કે મારું ખર્ચ આપી શકું અને એવી મુશ્કેલીમાં પણ નથી કે સેવા માટે મારે પગાર માગવો પડે. આપ આપશો તે કામ કરીશ. છોકરાઓ જોડે રહીશ. એમની સાથે જમીશ. મેં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ચલાવી છે. સ્વયંસેવક તરીકે આવનારા લોકો દેવા બેજવાબદાર

હોય છે એનો મને ખ્યાલ છે, માટે આપને આટલું આશ્વાસન આપવા માગું છું કે આપની સંસ્થામાં રહું તે દરમિયાન આપની સંસ્થાના બધા નિયમોનું અને એમની પાછળના હેતુનું અક્ષરસઃ અને હૃદયથી પાલન કરીશ. સંસ્થાને નગ્નરૂપ યર્જિત નહિ.”

મારે કામજ એમને ગમ્યો દશે. એમણે શાંતિનિકેતનમાં આવી રહેલા માટે મને તરત આમંત્રણ આપ્યું.

શાંતિનિકેતનમાં દર બુધવારે પ્રાર્થના મંદિરમાં ઉપાસના થતી. એની સાથે ગુરુદેવનું પ્રવચન પણ થતું. સરઆનમાં એ પ્રવચનો હું સમજી શકતો ન હતો. ફક્ત કેન્ડિલકંઠે રવીન્દ્રનાથનાં બંગાળી વાક્યોનાં ઉચ્ચારણ સાંભળવાનો જ આનંદ મળતો. એમની બોલવાની છટા, ઉચ્ચારણના આરોહઅવરોહ, અને આખા પ્રવચનની તાલબદ્ધતા બધું જ મને ગમ્યું. અર્થ સમજતો ન હતો એ કારણે જ ધ્વનિનું માધુર્ય અને બોલવાની છટા તરફ વધારે ધ્યાન જતું.

આગળ જતાં બંગાળીનો પરિચય વધ્યો. પ્રવચનોનો ભાવ હું સમજવા લાગ્યો. પણ એમની શૈલી એટલી પ્રૌઢ અને મારે માટે જટિલ કે વાક્યોનો અર્થ સમજતાં છતાં સરવાળે શું કહ્યું એ જટ ધ્યાનમાં આવતું નહિ.

એ અરસામાં હું જ્યાં રહેતો હતો એની પડોશમાં ત્યાંના ચિત્રકાર અસિતકુમાર હલ્દાર રહેતા હતા. એમની પાસે શાંતિનિકેતનમાં અપાતાં ગુરુદેવનાં પ્રવચનોની નાની ચોપડીઓ મેં જોઈ. ચિત્રકાર કળારસિક તો હોય જ. એમની એ ચોપડીઓ માટે મેં જાણી છાંત્રમાંથી જનતબતનાં મઝાનાં પૂર્ણ બનાવી આપ્યાં. એટલે એમણે મને એ પ્રવચનોની આરંભ ચોપડીનો સંચ બેટ તરીકે આપ્યો. તે જ વખતે મારે એ પ્રવચનો વાંચવાં જોઈતાં હતાં. પણ હું ‘ગોરા’, ‘ચોખેર બાણી’ અને ‘ગરુડગુચ્છ’ જેવું કથા-સાહિત્ય વાંચવામાં મુગ્ધતાન હતો. સાર પછી ‘સ્વદેશ’, ‘સમૂહ’ છત્યાદિ ગુરુદેવના

નિખંધો વાંચ્યા. અંગ્રેજીમાં 'Glimpses of Bengal' જેવી ચોપડીઓ વાંચી અને ત્યાં જ મારું વાચન અટક્યું. પછી હું બ્રહ્મદેસ ગયો. ત્યાંથી આવી સિંધ ગયો. ત્યાંથી વડોદરા ગયો. અને અંતે ગાંધીજીના આશ્રમમાં પહોંચી ગયો. શાંતિનિકેતનવાળાં પ્રવચનો વાંચવાનું રહી ગયું તે રહી જ ગયું. મારી પાસેની બંગાળી ચોપડીઓ જે લોકો વાંચવા લાઈ ગયા એમને તે બહુ ગમી એટલે એ પ્રવચનો મારા સંગ્રહમાં પણ ન રહ્યાં. ફક્ત એ પ્રવચનો વાંચવાની ઇચ્છા જ સાથે રહી ગઈ. અને રવીન્દ્ર-સાહિત્યમાંથી પરિચય પામવાનો એટલો જ ભાગ રહી ગયાનો ખરખરો પણ રહ્યો.

અને તેથી જ ત્યારે મારા મિત્ર અને વિદ્યાપીઠના સાથી અધ્યાપક નગીનદાસ પારેખે શાંતિનિકેતનવાળાં પ્રવચનોના શુજરાતી અનુવાદ માટે મારી પાસેથી પ્રસ્તાવના માગી ત્યારે મને થયું કે ભગવાને જ એમની મારફતે મારી ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. હવે હું એ પ્રવચનો મૂળમાં ભડે ન હોય પણ ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રામાણિક અને શુદ્ધ શુજરાતીમાં પ્યાનપૂર્વક અને રસપૂર્વક વાંચી શકીશ.

સુંદર રસિક અને ઉન્નત સાહિત્ય વાંચ્યા પછી એનો આનંદ અને એની ધન્યતા લખી કાઢ્યા વગર રહેવાય જ કેમ ?

એક રીતે સારું થયું કે કવિવર રવીન્દ્રની નવત્રકથાઓ—લઘુકથાઓ, કવિતા, નાટક અને નિખંધો વાંચ્યા પછી જ રવિઆણુનાં આ પ્રવચનો વાંચવાની તક મળી. કેમ કે મારે પ્રસ્તાવનામાં મુખ્ય એ જ વસ્તુ લખવી છે કે —

રવિઆણુએ પોતાની ઉત્કૃષ્ટ અને વિસ્તૃત કવિતામાં જે વિચારો, કલ્પનાઓ અને ભાવનાઓ ખીલ્યાં છે તે સમજવા માટે આ પ્રવચનો જેટલું ખીણું ઉત્તમ સહાયક સાહિત્ય નથી.

રવિઆણુ કોઈ દાર્શનિક નથી, દ્વિલોસોફર તત્ત્વજ્ઞ નથી. દૂત, અદ્વૈત કે વિશિષ્ટાદ્વૈત જેવો કોઈ વાદ એમની પાસે નથી. કુકુળની સનાતન

બ્રાહ્મણી પરંપરામાં, બ્રાહ્મસમાજે જે મુદ્દારો કર્યો તેમાં કવિ જીઝરેલા હતા. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથના દીકરા હોઈ એમને પિતાના ચિંતન અને પ્રવચનનો લાલ નાનપણથી મગ્ન્યો હતો. પિતા સાથે યાત્રા કરી હિમાચલની ભવ્યતાનાં એમણે દર્શન કર્યું હતું. અને નાનપણથી પ્રકૃતિ સાથે અને પ્રકૃતિના સનાતન બાળક એવી ગ્રામીણ પ્રજા સાથે જોડે પરિચય હોવાથી અને સ્વભાવમાં અંતર્મુખતા હોવાથી નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ અને ચિંતન એ ત્રણે વ્યાપાર એમને માટે સ્વાભાવિક હતા. એમાંથી જે જીવન ઉપાસના તેઓ કરી રાકયા તેનો નિચેડ આ પ્રવચનોમાં આપણને સાંભળવાને અથવા પ્રત્યક્ષ જોવાને મળે છે.

રવિજાણુ સાથેની પહેલી જ મુલાકાતમાં તેમણે અને કહેલું, “મારી સાધના જીવનસાધના છે. અને તે પણ છે કવિની સાધના. હું માયાવાદી નથી. મારે મન આખી સૃષ્ટિ સસ છે. જે હું જોઉં છું, નિહાળું છું અને અનુભવું છું એ બધું સત્ય છે. અને એમાં જ હું મારા ભગવાનનાં દર્શન કરું છું. જે દેખાય છે તે બધું સત્ય છે, ચેતન્યમય છે. સૌંદર્યનો એ આવિષ્કાર છે, એમ હું અનુભવતો જાઉં છું. એમાંથી જ મારી આખી જીવનદૃષ્ટિ ખીલેલી છે. મારા કેળવણીના પ્રયોગો પણ એ સાધનાનું જ એક અંગ છે.” ઇત્યાદિ.

તે વખતના એમના રાખ્દો મેં નોંધી રાખ્યા ન હતા પણ એમનાં વચનો મેં એટલી ઉત્કટતાથી પીધાં હતાં કે આજે એ બધું લખતાં રાખ્દો લખે મારા હોય પણ એમનો ભાવ મેં જેવો ને તેવો જ રજૂ કર્યો છે, એવો વિશ્વાસ છે.

માણસ જ્યારે ગરબ—ક્યાઓ લખે છે અથવા મોટી મોટી નવલકથાઓ ગૂંથે છે ત્યારે પોતાના વિચારો લિન્ન લિન્ન પાત્રોનાં સંભાષણોમાં તે તે પ્રસંગે જાણે તેવા ખંડિત રૂપમાં મૂકી દે છે. તે તે વ્યક્તિના ચારિત્ર્યમાં બેસી શકે એવું એકાંગી રૂપ પણ એ વિચારોને એણે આપ્યું પડે છે. એ જ કવિ જ્યારે કવિતાઓ લખવા બેસે છે

ત્યારે અંતર્યામી પ્રકૃતિના સૌંદર્યથી મંત્રમુગ્ધ થઈ પોતાના વિચારોને અનેક રીતે શણગારે છે. રાજ્ય જેમ રાજદરબારમાં રુઆબ સાથે ઉજાડવળ વસ્ત્ર પહેરીને બેસે છે તેવી જ રીતે કવિની કલ્પનાઓ કાવ્યના દરબારમાં અનેક વેશ ધારણ કરી આપણને મંત્રમુગ્ધ કરે છે.

એ જ મનીષી જ્યારે લોકનાયક બની, સમાજદિતચિંતક બની નિબંધો લખે છે ત્યારે ઇતિહાસ, પુરાણ, વિધવિધ દર્શનો, ધાર્મિક ગાથાઓ, અને લોકજીવનની ચર્ચાના પરિપાક તરીકે પોતાના વિચારો કમળદ્વ રજૂ કરે છે. એમાં પારમાર્થિકતા એટલી બધી હોય છે કે કલ્પનાવિદ્યાસ ઉપર પણ લેખકને હીક હીક અંકુશ મૂકવો પડે છે.

સાહિત્યના એ બધા જ પ્રકારો સુંદર છે, કલ્યાણકારક છે. ચિરંતન સાહિત્ય એ રૂપે જ સંઘરી શકાય છે. પણ માણસની ખરેખરી સ્વાભાવિકતા અને એની આત્મનેપદી ચિંતનપદ્ધતિ સોળે કળાએ પ્રગટ થાય છે એનાં પ્રવચનોમાં, વિશ્રમ્બ વાર્તાલાપમાં અને કેટલાક અંગત છતાં પારમાર્થિક કાગળોમાં. અને તેથી આ જ્ઞાતનું ત્રિવિધ સાહિત્ય જોવા વાંચવાને ગળે તો તે આત્મોન્નતિ માટે અને ચિંતન માટે ઉત્તમ, સુપામ્ય પૌષ્ટિક ખોરાક જ છે. આવો ખોરાક મોટે ભાગે હળવો પણ હોય છે. પણ એ તેમ નયે હોય.

જેમને પ્રવચનોમાં બોલવાની ટેવ હોય છે તેમની મનોવૃત્તિ કોક વાર અંતર્મુખ ચવાથી પ્રવચનશૈલી આત્મનેપદી બને છે, કોક વાર પ્રવચનો સાંભળવા બેગા ચયેક્ષા સ્વજનો સાથે ચિત્તવૃત્તિ ભળી જવાથી પ્રવચન શૈલી પરસ્પૃષ્ટ બને છે. અને એ વાતાવરણ જ એવું. વિશ્રમ્બ અને અંગત હોય છે કે પ્રવચનોની શૈલી પરસ્પૃષ્ટતામાંથી ક્યારે આત્મનેપદીમાં સરી ગઈ. અને ફરી ક્યારે પરસ્પૃષ્ટ બની એ સમજાવું નથી.

અને સાંભળનાર પણ જે વક્તા સાથે તંબૂરાના તારની જેઠે સંવાદી બન્યા હોય તો બંને જણ સહચિંતન કરતા હોય એટલો

એકરાગ જન્મે છે. આને માટે તો તંબૂરાની નહિ પણ તરફના તારવાળી સતારની ઉપમા અપાય. નખીના પ્રહાર જીવનાર અને આંગળીને વફાદાર તારો એ જાણે વક્તા અને પછા તો નિશ્ચય અને અસ્થિત રહેનાર 'તરફ' ના તારો એ જાણે એ શ્રોતા. દિલની એકતા જન્મે એટલે તરફના તારો પણ સ્પર્શ વગર શું છ ઊઠે છે. તેવું જ વાતાવરણ પ્રવચનો વખતે ઠોક ઠોક વાર જન્મે છે અને તેથી જ ઉપનિષદોના ઋષિઓ પ્રવચનો સ્વાવતા હોય ત્યારે ઠોક ઠોક વાર પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતી વખતે નામોને બદલે સર્વનામો વાપરીને જ ઇશ્વારાથી પતાવી દે છે.

સાંતિનિકેતનવાળાં આ પ્રવચનોની શૈલી એકધારી નથી. ઠોક વાર તે ળંગાણમાં ઊતરે છે. ઠોક વાર ઉપર ઉપરથી તરતાં તરતાં સામે કાઠે પહોંચી જાય છે. ઠોક વખતે એક વાતાવરણ પેદા કરે છે 'તો ખીછ' વખત એથી વિરુદ્ધ વાતાવરણમાં પણ લઈ જાય છે. એટલા માટે પ્રવચનો સાંભળનાર કે વાંચનારમાં વૃત્તિની અમુક અનુકૂળતા હોવી જોઈએ. આવી ભવ્ય અનુકૂળતાને જ ઝે. ભાંડારકરે શ્રદ્ધા કહી છે. વક્તા જે કહે છે તેની સાથે તન્મય થઈ, એ વિચાર અને એ વાતાવરણ ધાટ છે, ગ્રાહ્ય છે, એવું મનનું વક્ષણ ધારણ કરીને જ સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરીએ, એટલે નેતજ્ઞેતામાં આપણો અને પ્રવક્તાનો સંવાદી એકરાગ જન્મે છે. પછી તો એમની બધી વસ્તુઓ પારદર્શક અને સ્પષ્ટ થઈ જાય છે અને જ્યાં મનભેદ થાય છે ત્યાં પણ વિસંવાદ થતો નથી. આ જે વૃત્તિની અનુકૂળતાની જરૂર છે તે જ ઉપનિષદના ઋષિઓ પોતાના શિષ્યો પાસેથી "શ્રદ્ધાસ્ત્વ સૌમ્ય" કહી માગી લેતા હતા. આમાં મતભેદ મારી નાખવાનો કે આધિગાપણું કેળવવાનો પ્રયત્ન નથી હોતો. ઋષિઓએ જ કહ્યું છે કે —
 વિજ્ઞાસા નાસ્તિ નાસ્તિક્યમ્. પણ શ્રદ્ધા, 'openness of mind' અને 'Will to believe' તો હોવાં જ જોઈએ. એ ચિત્તની અનુકૂળતા જેની પાસે છે એવા શિષ્યને ઋષિઓ સૌમ્ય કહે છે.

જેનામાં સાંભળવાની તત્પરતા નથી, શ્રુત્રુષા નથી તેને પ્રતિનિવિષ્ટ કહે છે એ ‘સામે થઈ બેઠેલો’ હાવાની હોય છે. પોતાનાં પ્રવચનો વિશે ગીતાકારે પણ કહ્યું છે કે — ન વાંચદ્રુષવે વાચ્યમ્ ન ચ મામ્ ચોડમ્યસૂચતિ !

રવિબાણુનાં આ પ્રવચનો પરથી તમે કહી ન શકો કે તેઓ દ્વૈતવાદી છે, અદ્વૈતવાદી છે કે વિચિષ્ટાદ્વૈતવાદી છે. તેઓ પોતે કહેશે, ભાઈ, હું તો જીવનનિષ્ઠ છું. જે વખતે જેવી જીવનાનુભૂતિ યાય છે તેને હું નિર્ભળભાવે રજૂ કરું છું. એમાં એકવાક્યના છે કે નહિ એ જોવાનું મારું કામ નહિ. અનેક રીતે અનેક દિશામાં ખીલતું બહુરૂપી જીવન જો મૂળમાં એક જ હોય તો એમાં સામંજસ્ય હોવું તો જોઈએ જ. એ છે એમ સિદ્ધ કરવાનો બોલો મારે માથે ન હોય. મને અંદરથી વિશ્વાસ છે કે સામંજસ્ય હોવું જ જોઈએ. સાંભળનાર તમે પણ જો જીવનનિષ્ઠ અને અનુદ્રૂણવૃત્તિવાળા શુશ્રૂં હશે તો તમને પણ મારાં પ્રવચનો કંઈ નહિ.

આપણે શુદ્ધ નિઝાપૂર્વક જીવતા જઈશું, સામંજસ્ય એની મેળે આપણી પાછળ પાછળ આવવું જોઈએ.

રવિબાણુએ આ પ્રવચનોમાં મોટે ભાગે ઉપનિષદનાં વચનો ટાંક્યાં છે. પણ એમનો પ્રયત્ન ઉપનિષદોનો અર્થ કરવાનો નથી. અથવા પોતાનું જીવનદર્શન ઉપનિષદોમાંથી ઘટાવવાનો નથી. અનુભવ અને ચિંતનમાંથી એમને જે જડ્યું છે, તેને વિશદ કરવા માટે ઉપનિષદનાં એ વચનો મણાં ફાંવતાં છે એટલા માટે તેઓ એ ટાંકે છે. અને પોતાના અનુભવને મહાન જીવન ઋષિઓનો ટેકો છે, એ જોઈ આશ્વાસન મેળવે છે. તેથી એમણે ટાંક્યાં આવાં સામ્બવચનો આપણે માટે બોળાઈ નથી નીવડતાં. બિચડું, હવાઈજહાઝના પંખાની પેઠે આપણને તે જોયે ચડવામાં મદદગાર નીવડે છે.

જીવનનો પરિચય મેળવીને પોતાની નિજા નજી કરતાં માનવતાનો ઉપાસક કઈ રીતે પોતાના મન સાથે વિચાર કરે છે, ચિંતન

ચક્ષુષે છે અને અનુભવેને ગોઠવે છે એ જોવાની તક આ પ્રવચનોમાં આપણને મળે છે. અને તેથી આપણને પણ આપણી દબે જીવન ચિંતન કરવાની પદ્ધતિ જડે છે. આ પ્રવચનો વાંચતાં અને એમની પેઠે ચિંતન કરતાં જે આપણાથી ખીન્ન જ ઠાઈ નિર્ભય પર આવી પહોંચાય તો રવિજાણુ તેથી નારાજ કે નિરાશ થવાના નથી. તેમનામાં પોતાની નિષ્ઠા પ્રત્યે આદર છે, વિશ્વાસ છે, પણ તેમનામાં મતાગ્રહ જરાય નથી. હું પોતે આ દબે ચાહું છું, આ દબે વિચારું છું, મને આમાંથી આ જાતની પ્રેરણા મળે છે અને સંતોષ થાય છે અને તેથી મારો અનુભવ દુનિયા આગળ મૂકવાનું મને મન થાય છે. એટલું ક્યું એટલે મને સંતોષ છે. મારી વાત સાંભળ્યા સમજ્યા પછી તમે સ્વતંત્ર છો. તમે તમારી જીવનદૃષ્ટિ કઈ રીતે ફેળવો છો એ જોવાનું કે નક્કી કરવાનું કામ મારું નથી. તમે છો અને તમારો જીવનસ્વામી છે. તમારી વચ્ચે આવવાનું કામ મારું નથી. જે જાતની સ્વતંત્રતા મેં મારે માટે અખત્યાર કરી છે તે જ જાતની સ્વતંત્રતા તમને પણ હોવી જોઈએ. તમારી એવી સ્વતંત્રતા પ્રત્યે મારો આદર હશે. દરેકની આવી સ્વતંત્રતાના રક્ષક આપણે બધા જ હોઈએ. એ હશે, હવે પછીની આપણી જીવન સંસ્કૃતિનું વાતાવરણ. આ પ્રવચનો વાંચતાં આપણને અનુભવ થાય છે કે રવિજાણુના સામીપ્યમાં આપણી સ્વતંત્રતા અબાધિત છે. અને તેથી આપણે એક જાતની મોકળાશ, શરધી આખર સુધી અનુભવતા રહીએ છીએ અને સાથે સાથે આપણને એમ પણ લાગે છે કે કેવી વિશાળ સમંજસ અને તૃપ્તિદાયક જીવનદૃષ્ટિ આપણને અહીં મળે છે. કેટલીય વાર આ પ્રવચનો વાંચતાં જિંદગીમાં જીતવાની તૃપ્તિથી હું થોભી ગયો છું.

આગળ વાંચવા કરતાં જે મળ્યું છે તે વાગોળવું, પોતાના ચિંતન સાથે એકરસ કરવું વધારે જરૂરનું છે એમ લાગવાથી હું થોભ્યો છું અને પૂર્ણ મનન કર્યા પછી જ આગળ વધ્યો છું.

અને અનેક વાર તો આ પ્રવચનો વાંચતાં રવિબ્રાહ્મણનાં સુંદર સુંદર ગીતો નજર આગળ છતાં ચર્ચા છે.

એક વાર વિચાર કરેલો કે આ બધાં પ્રવચનો વાંચ્યા પછી રવિબ્રાહ્મણનું જે જીવનદર્શન આમાંથી નીતરે છે તેનું જાણે દેશંગવીન અથવા માખણ કાઢીને વાચકો આગળ રજૂ કરું. કેટલાંક પ્રવચનોની ખાસ નામ દર્શને વાચકોને લલામણુ કરું કે આ તો તમારે ખાસ ધ્યાનપૂર્વક ફરી ફરી વાંચવાં જ જોઈએ. પણ પછી ચર્ચા કે કોઈ નિર્ગંધમાં આપણને ગમતાં વચનો મોટા અક્ષરે છાપીને વાચકોના વાચનમાં કેટલાક પ્રકાશકો દખલ પેદા કરે છે તેના જેવું આ થશે.

દરેક વાંચનાર પોતાનો જીવનરસ અને પોતાની જીવનાનુભૂતિ પ્રમાણે આમાંથી વિશેષ પ્રકારનો બોધ લેશે, આનંદ મેળવશે. એને અમુક જ દિશામાં દોરવાનું કામ આપણે શા માટે કરીએ ? જુઓ, આ પ્રવચનોમાં વિચારોની ચિંતનની ટેવડી અદ્ભુત ખાણ છે — એમ કહીને વાચકોને નોતરવાનું કામ કરીએ એટલે બસ.

કાકા કાલેલકર

અનુક્રમશીલકા

પ્રવચનોનું સ્વારસ્ય	કાકા કાલેલકર	૧
પુસ્તિકા સાતમી		
૭૬. આદેશ	...	૩
૮૦. સાધન	...	૧
૮૧. ઘડવિહાર	...	૬
૮૨. પૂર્ણતા	...	૧૮
૮૩. માળાનું શિક્ષણ	...	૨૧
૮૪. ભૂમા	...	૨૧
પુસ્તિકા આઠમી		
૮૫. એમ	...	૩૦
૮૬. સ્વભાવપ્રાપ્તિ	...	૩૪
૮૭. અખંડપ્રાપ્તિ	...	૩૮
૮૮. આત્મસમર્પણ	...	૪૧
૮૯. સમય એક	...	૪૪
૯૦. આત્મપ્રત્યય	...	૪૮
૯૧. ધીર યુક્તાત્મા	...	૫૦
૯૨. મુરડેલ અને સહેલું	...	૫૩
૯૩. નમસ્તેડરત્ન	...	૫૭
૯૪. મંત્રનું બંધન	...	૬૧
૯૫. પ્રાણ અને પ્રેમ	...	૬૩
૯૬. ભય અને આનંદ	...	૬૬
૯૭. નિયમ અને મુક્તિ	...	૭૦
૯૮. દરાની ઇચ્છા	...	૭૩
૯૯. વર્ણને અંત	...	૭૮
૧૦૦. અનંતની ઇચ્છા	...	૮૧
૧૦૧. પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિ	...	૮૪
૧૦૨. ધર્મ	...	૮૬
૧૦૩. મુક્તિ	...	૯૩
૧૦૪. મુક્તિનો માર્ગ	...	૯૬

પુસ્તિકા નવમી

૧૦૫. આત્મ	૧૦૦
૧૦૬. તપોવન	૧૧૨
૧૦૭. રત્ન પદી	૧૪૫
૧૦૮. વર્તમાન યુગ	૧૪૯

પુસ્તિકા દસમી

૧૦૯. ભક્ત	૧૫૩
૧૧૦. ચિરનવનીતતા	૧૬૮
૧૧૧. વિશ્વભાવના	૧૮૪

પુસ્તિકા અગિયારમી

૧૧૨. રસનો ધર્મ	૨૦૨
૧૧૩. ગુહાહિત	૨૧૬
૧૧૪. દુર્લભ	૨૨૬
૧૧૫. જન્મોત્સવ	૨૩૨
૧૧૬. આવશ્યસંધ્યા	૨૪૨
૧૧૭. દ્વિધા	૨૫૦

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૩	૪	ચન્દ્રતારકા	ચન્દ્રતારકમ્
”	૫	ભાતિ	ભાન્તિ
૫૦	૫	અન્તરતરં	અન્તરતર

રત્નિન્દ્રનાથ ઠાકુર દ્વારા

શાંતિનિકેતન

અંડ બાજે

નવીનદાસ પારેખ

આદેશ

૯મી ચિત્ર ૧૩૧૫

ક્યાં ક્યાં ખરાબ કામો કરવાં નહિ તેનો ખાસ ઉલ્લેખ કરીને તે બધાનો ધર્મશાસ્ત્રે ઈશ્વરના નિર્દેશરૂપે પ્રચાર કર્યો છે.

એવી રીતે પ્રચાર કરવાને લીધે એમ લાગે છે જાણે ઈશ્વર પોતાની ઇચ્છા મુજબ અમુક કાયદાઓ કરી આપેલા છે. અને તે કાયદાઓનું ઉલ્લંઘન કરીએ તો વિશ્વના તે રાજના ઠાપનો ભોગ થવું પડે છે. એ વાત હું આવી ક્ષુદ્ર અને કૃત્રિમ રીતે માની શકતો નથી. તેમણે કોઈ ખાસ આદેશ કરેલો નથી, તેમણે એક જ આદેશ જાહેર કરેલો છે. સમસ્ત વિશ્વવ્યાપી પ્રત્યે તેમનો એ આદેશ છે. એ જ એકમાત્ર આદેશ છે.

તેમણે ફક્ત એટલું જ કહ્યું છે, પ્રગટ થાઓ. સૂર્યને પણ એ જ કહ્યું છે, પૃથ્વીને પણ એ જ કહ્યું છે અને માણસને પણ એ જ કહ્યું છે. એટલે સૂર્ય પ્રકાશમય બન્યો છે, પૃથ્વી જીવધારી બની છે, અને માણસે પણ આત્માને પ્રગટ કરવાનો છે.

આખા વિશ્વના જે કોઈ ખૂણામાં તેમનો આ આદેશ બાધાગ્રસ્ત બને છે, ત્યાં ત્યાં કળી કરમાઈ જાય છે, નદી પ્રવાહ વગરની બનીને શેવાળનાં જાળાંથી રૂંધાઈ જાય છે, — ત્યાં ત્યાં બંધન, વિકાર અને વિનાશ જોવા મળે છે.

જુદ્દેવે જ્યારે વેદનાપૂર્ણ ચિત્તે ધ્યાન મારફતે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધ્યો હતો કે, માણસને બંધન, વિકાર અને વિનાશ કેમ છે, દુઃખ, જરા અને મૃત્યુ કેમ છે, ત્યારે તેઓ ક્યો ઉત્તર પામીને આનંદિત થઈ ગયા હતા? ત્યારે તેમને આ જ ઉત્તર મળ્યો હતો કે, માણસ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરશે, આત્માને પ્રગટ કરશે, એટલે મુક્તિ પામશે. એ પ્રકાશના માર્ગમાં બાધા એ જ એનું દુઃખ, એ જ એનું પાપ.

એટલા માટે તેમણે પહેલાં કેટલાક નિષેધોનો સ્વીકાર કરાવી માણસને શીઘ્ર પ્રવણ કરવાનો આદેશ આપ્યો છે. તેઓ માણસને કહે છે, તું લોભ કરીશ નહિ, દિંસા કરીશ નહિ, વિલાસમાં લપ્-ટાઈશ નહિ. જે બધાં આવરણો તેને વીંટળાઈ વણેલાં છે તે બધાંને રોજના નિયત અભ્યાસ વડે છોડી નાખવાનો તેમણે ઉપદેશ કર્યો છે. એ આવરણો છૂટી જાય એટલે આત્મા પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપને પામી શકે.

એ સ્વરૂપ કેવું છે? એ શન્યતા નથી, નૈઃકર્મ્ય નથી. એ તો મૈત્રી, કરુણા, અને વિશ્વ પ્રત્યે પ્રેમ છે. જુદ્દે કેવળ વાસનાનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું નથી. તેમણે પ્રેમનો વિસ્તાર કરવાનું કહ્યું છે. કારણ, એ પ્રેમના વિસ્તાર દ્વારા જ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને પામે છે—જેમ સૂર્ય પોતાના પ્રકાશને ફેલાવવા દ્વારા જ પોતાના સ્વભાવને પામે છે.

સર્વ લોકમાં પોતાનો વિસ્તાર કરવો એ આત્માનો ધર્મ છે—પરમાત્માનો પણ એ જ ધર્મ છે. તેમનો એ ધર્મ પરિપૂર્ણ છે, કારણ, તેઓ જુદ્ધ જ્ઞાપવિદ્ધ છે. તેઓ નિર્વિંકાર છે, તેમનામાં પાપની કોઈ આડખીંટી નથી, એટલે તેમનો પ્રવેશ સર્વત્ર છે.

પાપનું બંધન છોડી નાખીશું તો આપણા પ્રવેશના માર્ગમાં પણ કોઈ આડખીંટી રહેશે નહિ. પછી આપણે કેવા બની જઈશું? પછી પરમાત્માની પેઠે આપણે પણ તે સ્વરૂપને પામીશું જે સ્વરૂપમાં તેઓ કવિ, મનીષી, પ્રજ્ઞ અને સ્વયંભૂ છે. આપણે પણ આનંદમય

કવિ બની જઈશું. મનના અધીશ્વર બની જઈશું, દાસત્વમાંથી મુક્ત થઈશું, પોતાના નિર્મલ પ્રકાશથી પોતે પ્રકાશિત થઈશું. તે વખતે આત્મા બધા વિચાર વાણી અને કર્મમાં પોતાને દાનતં શિવ ગદૈતં રૂપે પ્રગટ કરશે — પોતાને શુબ્ધ લુબ્ધ કે ખંડવિખંડિત ભાવે પ્રગટ નહિ કરે.

મૈત્રેયીની પ્રાર્થના પણ એ પ્રકારની જ પ્રાર્થના છે. જે પ્રાર્થના વિશ્વની બધી કળીઓમાં અને કિસકયોમાં રહેલી છે, જે પ્રાર્થના દેશકાળની અપરિત્રામ ગદરાઈમાંથી સદા ઓકાપા કરે છે, વિશ્વવ્યાપી પ્રત્યેક આણુપરમાણુમાં જે પ્રાર્થના રહેલી છે, જે પ્રાર્થનાના યુગયુગાંતર-વ્યાપી કન્દનથી ભરાઈ ગયું હોવાને કારણે જ વેદમાં આ અન્તરીક્ષને કન્દલી રોદની કહેણ છે, તે માનવાત્માની ચિરંતન પ્રાર્થના જ મૈત્રેયીની પ્રાર્થના છે. મને પ્રગટ કરો, મને પ્રગટ કરો. હું અસન્ન્યથી ઢંકાઈ ગયો છું, મને સસમાં પ્રગટ કરો. હું અધકારથી ઘેરાયેલો છું, મને જ્યોતિમાં પ્રગટ કરો. હું મૃત્યુમાં સપડાયેલો છું, મને અમૃતમાં પ્રગટ કરો. હે આત્મા, હે પરિપૂર્ણ પ્રકાશ, તારામાં જ મારો પ્રકાશ યાઓ, મારામાં તારો પ્રકાશ કોઈ બાધા ન પામે, — એ પ્રકાર નિર્મુક્ત થતાં જ તારા દક્ષિણ મુખની જ્યોતિમાં હું સદાને માટે મુરક્ષિત રહીશ. એ પ્રકારની બાધા એ જ તારી અપ્રસન્નતા.

શુદ્ધ બધા માનવો વતી પોતાના જીવનમાં એ પરિપૂર્ણ પ્રકારની જ પ્રાર્થના કરી હતી. એ સિવાય માણસની બીજી કોઈ પ્રાર્થના જ નથી.

સાધન

૧૦મી એપ્રિલ ૧૯૧૫

આપણામાંના ઘણા રોગ રોગ એમ કહીને દુઃખ વ્યક્ત કરીએ છીએ કે આપણને ઈશ્વર કેમ મળતો નથી? આપણું મન કેમ સ્થિર થતું નથી? આપણો ભાવ કેમ જામતો નથી?

એ તે કંઈ એમ ને એમ થતું હશે, આપોઆપ બની આવતું હશે? આવો મોટો લાભ કોઈ મોટી સાધના વગર જ મળી જતો હશે? ઈશ્વરને પામવું એ કેવી મોટી વાત છે એ બંને આપણે બરાબર સમજીએ તો એ સંબંધી ઘણાખરો નકામો અજાણો દૂર થાય.

બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો અર્થ બંને કોઈ એક વિચારમાં મનને સ્થિર કરવું અથવા કોઈ એક ભાવમાં મનને રસતરબોળ બનાવી દેવું એટલો જ હોત તો તો મુશ્કેલી જ નહોતી — પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ એ એવી મુશ્કેલ વસ્તુ નથી. એને માટે આપણે તાલીમ ક્યાં લીધી છે? એને માટે આપણે સમસ્ત ચિત્તને એકાગ્ર ક્યાં બનાવ્યું છે? તપસ્યા પ્રમ્થ વિજિગ્નામ્બ । અર્થાત્ તપસ્યા દ્વારા બ્રહ્મને વિશેષરૂપે જાણવાની ઇચ્છા રાખો, એ ઉપદેશને અનુરૂપ તપસ્યા આપણે કરી છે ક્યાં?

ફક્ત નિયમિત વખતે તેમનું નામ લેવું અને સાંભળવું એ જ શું તપસ્યા છે? જીવનની થોડી અમથી વધારાની જગ્યા તેને માટે કાઢી આપવી એ જ શું તપસ્યા છે? એ જરા જોડણી જગ્યા છોડી દઈને તું રોગ તેનો દિસાગ ચૂકતે કરવાનો તમારો ક્યાં કરે છે. કહે છે, આ ઉપાસના તો કરું છું, છતાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કેમ નથી થતી? આટલા સસ્તામાં કંઈ વસ્તુ તને મળી છે?

ફક્ત પાંચ માણસો બેગા રહેવા માટે લાયક થવા શી રીતે તપસ્યા નથી કરવી પડતી ? માઆપ પાસે શીખવાનું, પાડોશી પાસેથી શીખવાનું, મિત્ર પાસેથી શીખવાનું, શત્રુ પાસેથી શીખવાનું, નિશાળમાં શીખવાનું, ઓફિસમાં શીખવાનું; રાજ્યનું શાસન, સમાજનું શાસન, શાસ્ત્રનું શાસન. એ માટે સતત સહજવૃત્તિઓનું દમન કરવું પડ્યું છે, ધ્યયને મર્યાદિત કરવી પડી છે. આટલાટકું કરવા છતાં પૂરેપૂરા સામાજિક જીવ આપણે બની શક્યા નથી. એટલે જિંદગીના છેલ્લા દહાડા સુધી આપણી સમાજસાધના ચાલ્યા જ કરવાની.

સમાજવિહારને માટે જો આટલી કઠોર અને નિરંતર સાધનાની જરૂર પડતી હોય તો બ્રહ્મવિહારને માટે ફક્ત અવારનવાર નિયમસર બેચાર શબ્દો સાંભળ્યા અથવા બેચાર શબ્દો બોલ્યા એટલે કામ પતી ગયું, એમ ?

એવી આશા જો કોઈ રાખતું હોય તો સમજતું કે તે માણસ મોટે ગમે તે કહેતો હોય, તેણે સાધનાનું લક્ષ્ય જો સ્થાને સ્થાપ્યું છે, તે અત્યંત ક્ષુદ્ર સ્થાન છે; તે સ્થાનમાં એવું કંઈ જ નથી જે તમારા આખા સંસાર કરતાં પણ મોટું હોય — બન્નકે કંઈક એવું છે જેના કરતાં તમારા સંસારની મોટા ભાગની વસ્તુઓ મોટી છે.

એટલું યાદ રાખતું જેઈએ કે હંમેશાં દરેક કાર્યમાં આપણી સાધનાને જગત રાખવાની છે. એ સાધનાને આપણે પોતે ઘડી લેવાની છે. શરીરને, મનને અને હૃદયને બંધી બાલુએથી બ્રહ્મવિહારને અનુકૂળ બનાવી લેવાનાં છે.

સમાજને માટે તો આપણાં આ શરીર, મન અને હૃદયને આપણે ધામે ધામે તૈયાર કરી લીધાં છે. શરીરને સમાજને ઉપયોગી પોશાક પહેરવાની ટેવ પાડી છે — શરીર સમાજને ઉપયોગી લગ્ન સંક્રાંતિ પાળતાં શીખ્યું છે. તેના દાથ, પગ, નગર અને દાસ્ય સમાજના

પ્રયોજન અનુસાર શિક્ષિત પાળતાં શીખી ગયાં છે. સભામાં સ્થિર થઈને બેસનાં તેને હવે મહેનત પડતી નથી, પરિચિત સન્ન્યસ મળનાં હસને મોઢે મીડી વાત કરવા માટે તેણે હવે પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. સમાજની સાથે દળીમળીને રહેવા માટે ખાસ ટેવ પાડીને અનેક ગભા-અલુગમા, અનેક ધુણા અને ભય એવાં નિર્માણ કરી લેવાં પડ્યાં છે કે એ બધાં શારીરિક સંસ્કારો બની ગયાં છે; એટલું જ નહિ, એ બધાં આપણા સહજ સંસ્કારો કરતાં પણ પ્રબળ બની ગયાં છે. આ પ્રમાણે કેવળ શરીરને જ નહિ, મનને અને હૃદયને પણ સમાજના ઢાળામાં નાખીને હથોડા વડે ટીપીને ધડી લેવાં પડ્યાં છે.

બ્રહ્મવિહારને માટે પણ શરીર, મન અને હૃદયને બધી બાબતમાં બધી રીતે પોતાના પ્રયત્નથી ધડી લેવાં પડશે. જો કંઈ પ્રશ્ન પૂછવાનો હોય તો તે એટલો જ કે હું શું એ પ્રયત્ન કરું છું? હું શું બ્રહ્મને પામ્યો છું, એ પ્રશ્ન હમણાં રહેવા દો.

પહેલાં તો શરીરને શુદ્ધ કરવું પડશે. આપણાં આંખ, મુખ, હાથ, પગને એવાં બનાવવાં જોઈશે કે પવિત્ર સંયમ તેઓને બિલકુલ સહજ સંસ્કાર જેવા બની જાય. સામે કોઈ લજ્જા પામવા જેવી વસ્તુ આવતાં જ મન લજ્જા પામે તે પહેલાં જ આંખ આપોઆપ લજ્જવાઈ જાય — જે બાબતમાં સહિષ્ણુતાની જરૂર હોય ત્યાં મન વિવેક કરે તે પહેલાં જ વાણી આપોઆપ થઈ જાય, હાથપગ આપોઆપ અટકી જાય. અને માટે કાણે કાણે આપણે પ્રયત્નશીલ રહેવાની જરૂર છે. શરીરને આપણે ભાગવન શરીર બનાવી દેવું પડશે — જેથી એ શરીર તપોવનની સાથે કયાંય વિરોધમાં ન આવે, ખૂબ સહેલાઈથી સર્વ ઈશ્વરના કલામાં રહે.

પ્રતિદિન પ્રત્યેક બાબતમાં આપણી વાસનાને સંયમમાં રાખીને આપણી ઇચ્છાને મંગલમાં ફેલાવવી પડશે, અર્થાત્ ભગવાનની જે ઇચ્છા સર્વ જીવોમાં ફેલાયેલી છે, તેની સાથે પોતાના રાગદ્વેષ અને લોભદોષ

શૂદ્ધી જઈને સક્રિય રીતે લગી જતું પડશે. તે ઇચ્છામાં રોજ રોજ આપણી ઇચ્છાને ઘોડી ઘોડી ફેલાવતા જતું પડશે. જે પ્રમાણમાં એ ફેલાતી જશે તે પ્રમાણમાં જ આપણે અહીંને પ્રાપ્ત કરીશું. એક જગ્યાએ મૂંગામૂંગા ઊભા રહીને જો આપણે કહીએ કે દુરના મુકામે કેમ અમે પહોંચતા નથી, તો એ જોમ અસંગત છે, તે જ રીતે પોતાના કુદ્ર વાડામાં સ્વાર્થના કૂંડાળાના કેન્દ્રમાં અચળ બનીને જોડાં જોડાં દેવળ જપ તપ દ્વારા અહીંની પ્રાપ્તિ કેમ નથી ચલી એમ પૂછતું એ પણ એવું જ વિચિત્ર છે.

૮૧

અક્ષવિહાર

૧૧મી ચેત્ર, ૧૩૧૫

અક્ષવિહારની આ સાધનાને માર્ગે માણસને પ્રવૃત્ત કરવાને માટે સુદૃઢેવે ખાસ ઉપદેશ આપેલો છે. તેઓ જાણતા હતા કે કોઈ પણ મેળવવા જેવી વસ્તુ ફાગટમાં મળતી નથી, એટલે તેમણે ઝાઝી લપ્પનલપ્પન વગર એકદમ પાયો ખોદવાથી જ કામની શરૂઆત કરી દીધેલી છે.

તેમણે કહ્યું છે કે શીઘ્ર પ્રહણ કરતું એવું નામ જ મુક્તિમાર્ગનું લાથું બાંધવું. ચરિત્ર શબ્દનો અર્થ જ જેનાથી ચક્રાય તે એવો થાય છે. શીઘ્ર વડે જ એ ચરિત્ર બાંધાય છે. શીઘ્ર આપણું પ્રવાસનું લાથું છે.

પાળે ન હાને, પ્રાણીની દસા ન કરતી, એ એક શીલ છે. ન જ દિનમાસિયે, જે તને આપવામાં નથી આવ્યું તે લેવું નહિ, એ એક શીલ છે. મુઠ્ઠા ન માણે, જૂઠું જોડવું નહિ, એ એક શીલ છે. ન જ મજ્જણો સિયા, દારૂ ન પીવે, એ એક શીલ છે. એ પ્રમાણે એકે એકે બને એટલાં શીલનો સંચય કરવો જોઈએ.

આર્યશ્રાવકો પ્રતિદિન પોતાના આ શીલનું સ્મરણ કરે છે—
 ક્ષય અરિયસાધકો અક્કો મીલતિ અનુસ્સરતિ । શીલોને થું કહીને
 સ્મરણ કરે છે.

અલ્પજ્ઞાનિ, અત્તિછદ્ધાનિ, અસંવલનિ, અક્કમાલાનિ, મુજિસ્થાનિ,
 વિઙ્ગુપ્પત્થાનિ, અપરામદ્ધાનિ, સમાધિમંવત્તનિક્કાનિ ।

અર્થાત્

મારાં આ શીલ ખંડિત થયા નથી, એમાં છિદ્ર પડ્યાં નથી, મારાં
 આ શીલ એજે એજે પગથેલાં નથી એટલે કે સ્વેચ્છાપૂર્વકે કું પાણું કું, એ
 શીલને પાપનો સ્પર્શ થયા નથી, એ શીલ ધન, માન વગેરે કોઈ સ્વાર્થ
 સાધવા માટે આચરાતા નથી, એ શીલ વિદ્યોય રત્નમોહિત છે, એ શીલ
 ક્ષયકાયેલાં નથી, અને એ શીલ મુજિ પ્રવર્તાવનાર થશે.

એમ કહીને આર્યશ્રાવકો પોતપોતાનાં શીલના અણનું વારંવાર
 સ્મરણ કરે છે.

આ શીલો જ મંગલ છે. મંગલ—લાભ એ જ પ્રેમ અને મુક્તિ-
 લાભનું સોપાન છે. બુદ્ધદેવ શાને મંગલ કહે છે તે ‘મંગલ મુત્ત’માં
 કહેલું છે. તેનો અનુવાદ આપું છું.

મદ્દ દેવા મનુસ્સા ચ મંગલાનિ અવિન્નતું
 આકલ્લમાના સોત્થાનં મ્મદ્દિ મંગલમુત્તમં ।

બુદ્ધને પૂજવામાં આવે છે કે,

બદ્ધ દેવતા, બદ્ધ માણસો જેઓ શુભની આકાંક્ષા રાખે છે તેઓ
 મંગલનું ચિંતન કરતા આવ્યા છે, એ મંગલ થું છે, તે કહો.

શુદ્ધ જ્ઞાન આપે છે,

અસેવના ચ દાલાનં પઠિતાવચ્ચ સેવના

પૂજા ચ પૂજનેધ્યાનં એતં મંગલમુત્તમં ।

અસત્કર્મોની સેવા ન કરવી, સત્કર્મોની સેવા કરવી, પૂજનીયની પૂજા કરવી, એ ઉત્તમ મંગલ છે.

પતિરુપદેસ્ત્રાસો પુત્રવે ચ કટાપુજ્જતા,

અત્તમમ્માપણિધિ ચ, એતં મંગલમુત્તમં ।

જે દેશમાં ધર્મસ્થાપનમાં બાધા ન આવે તે દેશમાં વાસ કરવો, પૂર્વે કરેલા પુણ્યમાં વધારો કરવો, પોતાને સત્કર્મમાં વૈકલ્પેશ રાખવું, એ ઉત્તમ મંગલ છે.

વહુમત્થન્ન ચ સિષ્યન્ન, વિનયો ચ સુચિચિરત્તો

સુભાસિતા ચ યા યાચા, એતં મંગલમુત્તમં ।

બહુ શાસ્ત્રોત્ત્વં અધ્યયન, બહુ શિષ્યોત્ત્વં શિક્ષણ, વિનયમાં સુશિક્ષિત થવું અને સુભાષિત વચ્ચેના બોલવાં એ ઉત્તમ મંગલ છે.

માતાપિતુ-હરદ્વઙ્ગાણં પુત્રદારસ્ત સંગ્રહો,

અનાકુલા ચ કમ્માનિ એતં મંગલમુત્તમં ।

માતાપિતાની પૂજા કરવી, સ્ત્રીપુત્રનું કલ્યાણ કરવું, અનાકુલ કર્મો કરવાં, એ ઉત્તમ મંગલ છે.

દાનન્ન ચ ધમ્મચરિયન્ન જ્ઞાતકાનન્ન સંગ્રહો

ઠાનવજ્જાનિ કમ્માનિ, એતં મંગલમુત્તમં ।

દાન, ધર્મચર્ચા, સર્ગોત્ત્વં બહુ, અનિન્ધ કર્મ, તે ઉત્તમ મંગલ છે.

આત્તો વિરતિ પાપા, મજ્જપાના ચ સન્નમો

અપમાદો ચ ધમ્મેયુ, એત મંગલમુત્તમં ।

પાપમાં અનાસક્તિ અને વિરતિ, મજ્જપાનમાં અનુચિ, ધર્મકાર્યમાં અપ્રમાદ, એ ઉત્તમ મંગલ છે.

ગારલો ધ નિવાતો ધ, મન્દુટ્ટી ધ વાસ્તુ
કાલેન ધમ્મગત્તમં એતં મંગલમુત્તમં ।

ગૌરવ છતાં નમ્રતા, સંતોષ, કૃતજ્ઞતા, યથાકાચે ધર્મકથાનું શ્રવણ, એ
ઉત્તમ મંગલ છે.

રાન્તો ધ સોવચસ્સતા સમ્માનન્થ ઇમ્મનં
કાલેન ધમ્મસાકચ્છા એતં મંગલમુત્તમં ।

દામા, પ્રિયરાદિતા, સાધુઓનાં દર્શન, યથાકાચે ધર્માધિયના એ ઉત્તમ
મંગલ છે.

તરો ધ મ્મદ્ધવરિયન્થ અરિયવચ્ચાન દમ્મત્તં
નિબ્બાનગચ્છિકિરિયા એતં મંગલમુત્તમં ।

તપસ્યા, બ્રહ્મચર્ય, એક સત્યને જાણવું, મુક્તિલાભને યોગ્ય સત્કાર્ય,
એ ઉત્તમ મંગલ છે.

કુટ્ટહ્મ્મ લોક્યમ્મેદિ પિતં ચરસ ન કમ્પતિ
અમોક વિરજ તેમં એતં મંગલમુત્તમં ।

લાભ, પ્રુકસાન, નિન્દા, પ્રશંસા વગેરે લોકધર્મી દ્વારા આપાત પામવા
છતાં જેનું ચિત્ત કંપિત થતું નથી, જેને શોક નથી, મલિનતા નથી, જેને
બય નથી, તે ઉત્તમ મંગલ પામ્યો છે.

એનાદિમાનિ કરુવાન, સચ્ચત્યમસરાજિઝા
સચ્ચત્ય મોલ્લિ ગચ્છન્તિ તેતં મંગલમુત્તમન્તિ ।

આ પ્રમાણે જેઓએ ક્યું છે, તેઓ સર્વત્ર અપરાજિત રહે છે, તેઓ
સર્વત્ર સુખ પામે છે, તેઓનું ઉત્તમ મંગલ થાય છે.

જે લોકો એમ કહે છે કે ધર્મનીનિજ બૌદ્ધ ધર્મમાં ચરમ વસ્તુ
છે તેમની વાત સાચી નથી. મંગલ તો એક ઉપાય માત્ર છે. તો શું
નિર્વાણ ચરમ વસ્તુ છે? તે હોઈ શકે, પણ એ નિર્વાણ શું છે?
એ શું ચત્યતા છે?

એ જે શૂન્યતા જ હોત તો પૂર્ણતા દ્વારા ત્યાં પહોંચી શકાત નહિ. તો તો સતત બધાનો અસ્વીકાર કરતાં કરતાં, આ નહિ આ નહિ આ નહિ એમ બોલતાં બોલતાં એક પછી એક વસ્તુઓનો સાગ કરતાં કરતાં જ તે સર્વશૂન્યતામાં નિર્વાણ પામી શકત.

પણ બૌદ્ધ ધર્મમાં એથી બરાબર ઊંડટો જ માર્ગ મળે છે. તેમાં કેવળ મંગલ જ નથી, મંગલથી પણ મોટી વસ્તુઓ રહેલી છે.

મંગલમાં પણ કોઈ પ્રયોજનનો ભાવ રહેલો છે, અર્થાત્ એ કોઈ એક સારા ઉદ્દેશ્યને સિદ્ધ કરે છે, એનાથી કોઈ એક સુખ કે સગવડ મળી રહે છે.

પણ ત્રેમ બધાં પ્રયોજનોથી પર છે. કારણ, ત્રેમ પોતે જ આનંદ છે, પોતે જ પૂર્ણતા છે, કશું જ લેવાની અપેક્ષા રાખતો નથી, તે સતત આપ્યા કરે છે.

જે દાનમાં લેવાનો કશો સંબંધ જ નથી હોતો, તે જ અંતિમ વસ્તુ હોય છે — તે જ અલ્પનું સ્વરૂપ છે — તે લેતો નથી.

આ ત્રેમના ભાવથી, આ આદાનવિહીન પ્રદાનના ભાવથી આત્માને ઉત્તરોત્તર પરિપૂર્ણ બનાવી દેવા માટે હુદ્દદેવનો ઉપદેશ છે. તેમણે એની સાધના-પ્રણાલી પણ બતાવેલી છે.

એ કંઈ વાસનાનું સંદરશ્ચ કરવાની પ્રણાલી નથી, એ કંઈ વિશ્વથી વિમુખ થવાની પ્રણાલી નથી, એ તો સૌની આગળ આત્માને ફેલાવી દેવાની પદ્ધતિ છે. એ પ્રણાલીનું નામ છે મેતિ ભાવના — મૈત્રીભાવના.

દરરોજ આ વાતનું ધ્યાન કરવું જોઈ શે —

સચ્ચે સત્તા સુખિતા હોન્તુ, અવેરા હોન્તુ, અભ્યાપજ્ઞા હોન્તુ, મુરતી અસ્તાનં પરિહરન્તુ, સચ્ચે સત્તામ । ચથાલચ્ચસમ્પત્તિતો વિગચ્છન્તુ ।

બધા જીવો સુખી થાઓ, શત્રુહીન થાઓ, અદિસિત થાઓ, સુખી આત્મા થઈને કાળ મળો. બધા જીવો પોતાની ચલાલબધ સંપત્તિથી વંચિત ન થાઓ.

મનમાં ક્રોધ, દ્વેષ, લોભ, ઈર્ષ્યા હોય તો આ મૈત્રીભાવના સ્વ બનતી નથી — એટલા માટે શીલગ્રહણની, શીલ-સાધનાની જરૂર પડે છે. પરંતુ શીલસાધનાનું પરિણામ એ કે સર્વત્ર મૈત્રીનો, દયાનો અબાધ વિસ્તાર થાય. એ રીતે જ આત્માને સદુમાં અનુભવી શકાય.

એ મૈત્રીભાવના દ્વારા આત્માને બધામાં વિસ્તારવો એ કુર્ષ થત્યાનો રસ્તો નથી.

એ થત્યાનો રસ્તો નથી એ વાત શુદ્ધે જોને બ્રહ્મવિહાર કહો છે તેનું અનુશીલન કરતાં જ સમબર્ધ જશે.

કરણીય મત્ય કુસલે
યન્તં સન્તં પદં અમિનમેચ્ચ
સક્કો વજ્જય સુહુજય,
મુવ્વચો વપ્પ મુદ્ધ અતિમાણી ।

શાન્તપદ પામ્યા પછી પરમાર્થક્રિયા બ્યક્તિએ એ કરવાનું છે તે આ — તેણે શક્તિમાન, સરલ, અતિસરલ, સુશાપી, મૃદુ, નમ્ર અને અનભિમાની થવું.

સન્નુસ્સકો ચ મુમ્મસો ચ,
વ્યપકિચ્છો ચ સલ્લુલ્લુચ્છિ,
સન્તિન્નિચ્છો ચ નિપકો ચ
અપ્પગમ્મો કુલેસુ અનુગિચ્છો ।

તેણે સંતુષ્ટ હૃદયના, ચોક્કાથી જ બરણપોષણ કરનાર, નિમુદ્દેય, અસ્થાન, દારી, શાંતિન્દ્રિય, સદિવેચક, અગ્રપ્રલભ અને સંસારમાં અનાસક્ત થવું.

ન ચ છુદ્ધ સમાચરે કિંચિ
યેત વિઙ્ગપરે વપવેદ્દસું ।

સુખિનો વા હેમિનો વા
સન્ને સત્તા ભવન્તુ સુહિતતા ।

એવો નાનો અન્યાય પણ તેણે ન કરવો જોને માટે ખીજ તેની નિંદા કરી રાકે. તેણે બધા જીવો સુખી થાઓ, નિરાપદ થાઓ, નીરોગી થાઓ એવી કામના કરવી.

યે કેચિ પાણમૂત્તિય
તયા વા થાવરા વા અનવસેસા ।
દીધા વા ચે મહન્તા વા
મજ્જિમા રસ્સકા જણુકથૂણા ।
દિટ્ઠા વા ચે ચ અદિટ્ઠા
ચે ચ દૂરે વસન્તિ અવિદૂરે
મૂતા વા સમ્મવેસી વા
સન્ને સત્તા ભવન્તુ સુહિતતા ।

જો કોઈ જીવો છે, સખળ કે દુર્બળ, લાંબા કે મોટા, મધ્યમ કે ટૂંકા, પ્રેમ કે રૂઝ, દષ્ટ કે અદષ્ટ, દૂર રહેતા હોય કે પાસે, જન્મ્યા હોય કે જન્મવાના હોય, તે બધા જ અપવાદ સિવાય સુખી આત્મા થાઓ.

ન પરોપરં નિકુલ્લેય
નાતિમઙ્ગલેય કલ્પચિ ન કઙ્ગિ
ચારોણના પટ્ટિપ સઙ્ગા
નન્ન મઙ્ગલસ્સ દુક્કમિચ્છેત્થય ।

પરસ્પરની વંચના કરશે નહિ, ક્યાંય કોઈની અવસા કરશે નહિ, મન વચન અને કાયાથી ક્રોધ કરીને કોઈનું દુઃખ ઇચ્છશે નહિ.

માતા યથા નિયં પુત્તં
આયુગા એકપુત્તમનુરુપ્પે
એવમ્મિ સુવ્વમૂલેયુ
માનસંભાવયે અપરિમાણં ।

મા જેમ એકના એક પુત્રને પોતાનું આયુ આપીને રહે છે, તેમ બધા છોકરામાં અપરિમિત માનસ રાખવું.

મેતંજય સચ્ચલોક્ષ્મિ
માનસં માવયે અરિમાજં ।
લદ્ધં શયો ચ તિરિદગ્ન્ય
અતમ્યાધ ઈવેરમસવત્તં ।

ઉપર નીચે ચારે દિશામાં આખા જન્મત પ્રત્યે બાધાહીન, દ્વિસાહીન ચતુસાહીન અપરિમિત માનસ અને મૈત્રી રાખવાં.

તિદ્દં ચર નિસિન્નો વા
મયાનો વા ચાવત્તસ વિગત્તમિદ્ધો
एतं सति अधिदुट्ठेय्य
ब्रह्मेतं विहारमिधमाहु ।

જાણા હો કે ચાલતા હો, એકા હો કે સૂતા હો, ક્યાં સુધી જઈ ન આવે ત્યાં સુધી આવી સ્મૃતિમાં અધિષ્ઠિત થઈને રહેવું એનું નામ બ્રહ્મચિદ્ધાર.

અપરિમિત માનસને પ્રીતિભાવથી, મૈત્રીભાવથી ત્રિશ્વલોકમાં ભાવિત કરી દેવું એનું નામ બ્રહ્મચિદ્ધાર. એ પ્રીતિ સામાન્ય પ્રીતિ નથી, — મા પોતાના એકના એક પુત્ર ઉપર જેવો પ્રેમ રાખે છે તેવો એ પ્રેમ છે.

બ્રહ્મનું અપરિમિત માનસ વિશ્વમાં સર્વત્ર રહેલું છે, એકના એક પુત્ર પ્રત્યે માતાનો જે પ્રેમ તેવો તેનો પ્રેમ સર્વત્ર વિસ્તરેલો છે. તેના તે માનસ સાથે માનસને, પ્રેમ સાથે પ્રેમને ન બેળવી દઈએ તો એ કંઈ બ્રહ્મચિદ્ધાર ન થાય.

વાન બહુ મોટી છે. પણ મોટી વાત જ ચાલે છે. મોટી વાતને નાની કરી નાખવાથી કશો લાભ નથી. બ્રહ્મને મેળવવા ઇચ્છવું એટલે જ સૌથી મોટી વસ્તુને મેળવવા ઇચ્છવું. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે 'ભૂમાત્મેવ વિવિજ્ઞાનિતજ્યઃ' ।

ભૂમાને જ — સૌથી મોટાને જ — જાણવાની ઇચ્છા રાખો.

એ ઇચ્છિત વસ્તુનું, એ પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુનું રૂપ શું છે, તે સ્પષ્ટપણે, પરિધાર રીતે નજર સામે રાખવું પડશે. લગવાન બુદ્ધ અક્ષવિહારને સ્પષ્ટ રીતે સામે મૂક્યો છે; તેને નાનો બનાવી દર્ધધૂધળા રાખી બધા આગળ ચાલી જાય એવો બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી.

અપરિમિત માનસથી અપરિમિત મૈત્રીને સર્વત્ર ફેલાવી દર્ધએ તો અલના વિહારક્ષેત્રમાં અલની સાથે મિલન થાય.

આ થર્ધ લક્ષ્યની વાત. પણ એ કંઈ આપણે એકે સપાટે સાધી શકવાના નથી. એ દિશામાં આપણે રોજ રોજ ચાલતા રહેવું પડશે. એ લક્ષ્યની સાથે સરખામણી કરીને આપણે રોજ રોજ સમગ્ર રાષ્ટ્રીય કે આપણે કેટલા આગળ વધ્યા છીએ.

ધ્વિર પ્રત્યે આપણામાં પ્રેમ જન્મે છે કે નહિ એ બાબતમાં આપણે પોતાની જાતને પોતે જુઠાવામાં નાખી રાખીએ. પરંતુ બધા પ્રત્યે આપણો પ્રેમ વિસ્તૃત થાય છે કે નહિ, આપણો વેરભાવ એછો થાય છે કે નહિ, આપણો મંગલભાવ વધે છે કે નહિ એનું પ્રમાણ નક્કી કરવું મુશ્કેલ નથી.

કોઈ એક ચોક્કસ સાધનાનો સ્પષ્ટ માર્ગ મેળવવા માટે માણસ આતુર હોય છે. બુદ્ધદેવે એક તરફ જેમ ઉદ્દેશ્યને નાનો નથી બનાવી દીધો, તેમ બીજી તરફ તેમણે માર્ગ પણ ખૂબ ચોક્કસ રીતે બનાવી દીધો છે. કેવા વિચારો કરવા અને કેમ ચાલવું, એ તેમણે ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધું છે. રોજ શીઝની સાધના દ્વારા આત્માને મોહમાંથી મુક્ત કરવાનું તેમણે કહ્યું છે, અને મૈત્રીભાવના દ્વારા આત્માને વ્યાપક બનાવવાનો રસ્તો તેમણે બતાવ્યો છે. દરરોજ એ વાતનું સ્મરણ કરે કે મારું શીઝ અખંડ છે, અજિદ છે, અને દરરોજ ચિત્તને એ ભાવનામાં પરોવો કે બધા વિરોધો વીંધીને મારો આત્મા સર્વજૂતોમાં

પ્રસારિત થાય છે. અર્થાત્ એક તરફ બાધા કપાતી જાય છે, બીજી તરફ સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થતી જાય છે. આ પદ્ધતિને તો કોઈ પણ રીતે શૂન્યપ્રાપ્તિની પદ્ધતિ કહી શકાય એમ નથી. એ તો નિષ્કિન્નને પામવાની પદ્ધતિ છે, એ તો આત્માને પામવાની પદ્ધતિ છે, પરમાત્માને પામવાની પદ્ધતિ છે.

૮૨

પૂર્ણતા

૧૨મી વૈશ્ર, ૧૯૧૫

બીજા એક મહાપુરુષ જેઓ પોતાના પિતાના મહિમાનો પ્રચાર કરવા જગતમાં આવ્યા હતા તેમણે કહ્યું છે કે તારા પિતા જેવા સંપૂર્ણ છે તેવો સંપૂર્ણ તું થા.

આ પણ કંઈ નાની વાત નથી. માનવાત્માની સંપૂર્ણતાના આદર્શને પરમાત્મામાં સ્થાપન કરીને તેમણે તે તરફ જ આપણું લક્ષ્ય સ્થિર કરવા કહ્યું છે. એ સંપૂર્ણતામાં જ આપણો બહાવિદાર હોવો પડે, કોઈ ક્ષુદ્ર સીમામાં નહિ. પિતા જેવા સંપૂર્ણ છે, તેવા સંપૂર્ણ બનવાનો પુત્રે સતત પ્રયત્ન કરવો પડે. એ વગર પિતા-પુત્રનું સાચું મિત્રન થાય શી રીતે ?

એ સંપૂર્ણતાનું એક લક્ષણ તેમણે બતાવ્યું છે તે પણ જેવું તેવું નથી. જેમ કે તેમણે કહ્યું છે કે તારા પડોશી ઉપર તારી પોતાની જાન ઉપર રાખે છે તેવો પ્રેમ રાખજે તેમણે વાનને લગારે નાની

કરી નથી. એમ નથી કહ્યું કે તારા પડોશી ઉપર પ્રેમ રાખજે; કહ્યું છે, તારા પડોશી ઉપર તારી પોતાની જાત ઉપર રાખે છે એવો પ્રેમ રાખજે. જે અહાંતિદાર ઇચ્છતો હોય તેણે એ પ્રેમને પહોંચવું જ જોઈ એ — એ માર્ગ જ તેણે ચાલવું જોઈ એ.

લાગવાન ઇચ્છે કહ્યું છે, દુશ્મન ઉપર પણ પ્રેમ રાખો. દુશ્મનને ક્ષમા આપજો, એમ કહીને બીજીને અર્થે રસ્તે અટકી નથી ગયા. દુશ્મન ઉપર પ્રેમ રાખજો એમ કહીને તેઓ લક્ષ્યને અહાંતિદાર સુધી ખેંચી ગયા છે. તેમણે કહ્યું છે, જે તારા શરીર ઉપરનું પહેરણ લઈ લે તેને તારો ખેસ પણ આપી દે.

દુનિયાદારીના માણસોને આ બધાં વચનો અત્યુક્તિ લાગવાનાં. કારણ, દુનિયા કરતાં મોટા લક્ષ્યને તેઓ મનથી માનતા નથી. દુનિયાને તેઓ પોતાના પહેરણ સહિત ખેસ સુધ્ધાં આપી દેવા તૈયાર થાય, જો તેથી તેમનું કોઈ દુન્યવી પ્રયોજન સિદ્ધ થતું હોય. પરંતુ અહાંતિદારને જો તેઓ પ્રયોજન કરતાં નાનો સમજતા હોય તો પહેરણ સુધ્ધાં આપવું મુશ્કેલ બની જાય છે.

પરંતુ જો આગળ એ અહાંતિ, એ સૌથી મહાનની ઘોષણા કરવા આવ્યા હોય છે તેઓ કંઈ દુનિયાના લોકોની દુર્બળ વાસનાના માપે અહાંતિ અત્યંત નાનું બનાવીને દેખાડવા ઇચ્છતા નથી. તેઓ સૌથી મોટી વાત જ નિઃસંકોચપણે કે અંત સુધી કહી જાય છે.

આ મોટી વાતને આટલી મોટી કરીને કહીને તેઓ આપણને એક જગત આશ્વાસન આપી ગયા છે. એ મારફતે તેમણે એમ જાહેર કર્યું છે કે માણસની ગતિ કેટલાં સુધી પહોંચે છે, માણસનો પ્રેમ એવો મોટો છે, તેનો ત્યાગ પણ એવો મોટો છે.

એટલે આ મોટું લક્ષ્ય અને મોટો માર્ગ આપણને હતાશ ન કરતાં આપણને દિગ્ભર આપશે. આપણા પોતાના અંતરતર મહત્ત્વ

પ્રત્યેની આપણી શ્રદ્ધાને વધારશે, આપણા સર્વ પુરુષાર્થને પ્રેરણા જન્ય કરશે.

લક્ષ્યને અસલ વડે કાર્યને નાનું કરી નાખવામાં આવે, ઉપાયને દુર્બલતાની વાડ વડે સંકુચિત બનાવી દેવામાં આવે તો તેથી આપણી દિગ્ભ્રમ ઝોઝી થઈ જાય છે, — જે આપણે મેળવવાનું છે તે આપણે મેળવી શકતા નથી, જે આપણે કરવાનું છે તે કરી શકતા નથી.

પરંતુ મહાપુરુષોએ જ્યારે જ્યારે આપણી આગળ મહાન લક્ષ્ય મૂક્યું છે ત્યારે ત્યારે તેમણે આપણા પ્રત્યે શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી છે. જ્યારે શુદ્ધ ભગવાને કહ્યું કે માનવ માથું અગ્નિમાળં । ત્યારે આપણામાંના કોઈ ઉપર તેમને અશ્રદ્ધા આવી નહોતી. ઈશ્વરે પણ જ્યારે એમ કહ્યું કે તારા પિતા જેવા સંપૂર્ણ છે તેવો સંપૂર્ણ તું થા, ત્યારે આપણામાંના દીનમાં દીન પ્રત્યે પણ તેમણે અશ્રદ્ધા દેખાડી નથી.

એમની એ શ્રદ્ધાને લીધે આપણે પોતા પ્રત્યે શ્રદ્ધાવાળા થઈએ છીએ. પછી આપણે જુમાને પામવાના આ દુરુદ્ધ માર્ગને અસાધ્ય માનતા નથી — પછી આપણે તેમના કંઠસ્થરને ધ્યાનમાં રાખીને, તેમની 'મા મૈ: ' — ' હરશો નહિ ' એવી વાણીને અનુસરીને આ અપરિભાણની મહાયાત્રાએ આનંદપૂર્વક જીવડીએ છીએ. ઈશ્વરની વાણી અત્યુક્તિ નથી. જે શ્રેય ઇચ્છતા હો તો એ સંપૂર્ણ સત્યની સંપૂર્ણતાને જ શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારી લો.

એક વાર અંતરની અંદર સારી પેઠે જોઈ લો — રોજ ક્યાં મુશ્કેલી આવે છે? એક માણસને પણ મળવા જઈએ છીએ ત્યારે કેટકેટલી જગ્યાએ અડચણ આવે છે. તેની સાથે પૂરેપૂરો મેળ સધાતો નથી. અહંકાર આડો આવે છે, સ્વાર્થ આડો આવે છે, ક્રોધ આડો આવે છે, લોભ આડો આવે છે — અરિવેદથી આપણે આધાન કરીએ છીએ, અંને ઉદ્ધત થઈને આધાત પામીએ છીએ. જેના વડે આત્મસમર્પણ

મૂળ સદગ અને મધુર બની જાય તે નમ્રતા કેમે કરી મનમાં ઉદય પામતી નથી. આ બધી બાધાઓ સ્પષ્ટપણે રહેલી છે એમ જાણવા પામ્યા પછી મારી પ્રકૃતિમાં બ્રહ્મ સાથેના મિત્રનમાં અસંખ્ય બાધા રહેલી છે, એ વાતમાં શંકા શી ? જેને લીધે મારું એક માણસ સાથે પણ સંપૂર્ણ મિત્રન થઈ શકતું નથી તે બ્રહ્મની સાથે પણ મિત્રનમાં બાધા ઊભી કરશે જ. જેને લીધે પડોશી પારકો લાગે છે તેને જ લીધે બ્રહ્મ પણ પારકું લાગવાનું. જેને લીધે હું રાત્રીને આઘાત કરું છું તેને જ લીધે હું બ્રહ્મને પણ આઘાત કરવાનો. એટલે બ્રહ્મવિહારની વાત કરતી વખતે દુનિયાદારીની કોઈ પણ બાબતને લગારે સાચવીને વાત થઈ શકે એમ નથી. મહાપુરુષોએ કશાને સાચવીને વાત કરી નથી — મનમાં કંઈ રાખીને તેમણે વાત કરી નથી. તેમણે કહ્યું છે કે એકદમ પૂરેપૂરા મરી ગયા પછી બ્રહ્મમાં જીવતા થવાનું છે. એમના એ માર્ગનું અવલંબન કરીને રાજ રાજ અહંકારની બાબતમાં, સ્વાર્થની બાબતમાં આપણે પૂરેપૂરા મરી જવું પડશે અને મૈત્રીની બાબતમાં, પ્રેમની બાબતમાં, પરમાત્માની બાબતમાં અપરિમાણરૂપે જીવતા રહેવું પડશે. જેમણે એ મહાપથ ઉપર પ્રયાણ કરવામાં માણસોને ટેકો આપ્યો છે, તેમને એકાંત ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરીને શરણે જઈએ.

૮૩

માળાનું શિક્ષણ

૧૨મી એપ્રિલ, ૧૯૧૪

આ અપરિભાજી માર્ગ પૂરે ક્યાં વચર પરમાત્માની કોઈ જ ઉપક્રમિય શક્ય નથી, એમ કહીએ તો માણસના પ્રવચન થંબી જાય. તો ત્યાં મુઘી ભાણું શું ? માણસ છપે શાને આધારે ?

બાળક માનવભાષા શી રીતે શીખે છે ? માને મોટેથી સાંભળી સાંભળીને ખેતરતાં કૂદતાં આનંદ કરતાં કરતાં શીખે છે.

તે જે થોડું શીખે છે, તેટલાનો જ તે પ્રયોગ કરે છે. ત્યારે તેનાં વાક્યો અર્ધાં અર્ધાં અને વ્યાકરણની જૂલોથી ભરેલાં હોય છે. ત્યારે અધૂરી ભાષામાં તે જે કંઈ ભાવ વ્યક્ત કરી શકે છે તે પણ અત્યંત મર્યાદિત હોય છે. તેમ છતાં બાળકમાં ભાષા શીખવાનો એ જ એક સ્વાભાવિક ઉપાય છે.

બાળકની ભાષાની એ અશુદ્ધતા અને મર્યાદા જોઈને જો એવો દુકમ દરમાવવામાં આવે કે જ્યાં મુઘી વ્યાકરણના બધા નિયમોમાં તે પૂરેપૂરે પાડો ન થાય, ત્યાં મુઘી બાળકને ભાષા ઉપર કશે અધિકાર મળશે નહિ, ત્યાં મુઘી તેને ભાષા સાંભળવા કે વાંચવા દેવામાં આવશે નહિ, અને તે ભાષા બોલી પણ શકશે નહિ — તો ભાણું શિક્ષણ તેને માટે માત્ર મુશ્કેલ બની જશે એટલું જ નહિ, અશક્ય બની જશે.

બાળક મોટેથી જે ભાષા શ્રદ્ધા કરે છે, તેને જ વ્યાકરણ મારફતે તેણે કરી વાર શીખી લેવી પડશે, તેને સર્વત્ર પાડી કરી લેવી પડશે, કેવળ સામાન્ય રીતે કામદાજ ચલાવવા નહિ, પણ તેને ગંભીર રીતે, ઉચ્ચતર રીતે, વ્યાપકતર રીતે સાંભળવા બોલવા અને લખવામાં વાપરવા માટે ઉપયોગી થાય એવી બતાવવા માટે

રીતસરનો અભ્યાસ કરીને શીખવી પડશે. એક તરફ મેળવવું, બીજી તરફ શીખવું. પામવાનું એક મોટેથી બીજે મોટે, એક પ્રાણથી બીજે પ્રાણે, એક લાવથી બીજા લાવે ચાલે છે — અને શીખવાનું નિયમો અને કાર્યો દ્વારા ચાલે છે; એ ક્રમે ક્રમે અને પગલે પગલે ચાલે છે. આ મેળવવાનું અને શીખવાનું બંને વ્તે જોડાતો ચાલનાં ન હોય તો કાં તો પામવાનું કાચું રહી જાય છે અથવા શીખવાનું નીરસ અને વ્યર્થ બની જાય છે.

બુદ્ધિદેવે કઠોર શિક્ષકની પેઠે દુર્બળ માણસને કંઈ હવું કે એ લોકો ભારે ભૂલ કરે છે, શુંનું શું સમજી જાય છે, કંઈ ને કંઈ કહે છે, કંઈ ઠેકાણું જ નથી હોતું. એવું એકમાત્ર કારણ એ કે એ લોકો શીખવા પહેલાં જ પામવાની વાત કાઢે છે. એટલે પહેલાં એ લોકોને શીખવાનું પૂરું કરવા દો, તો જ યથાસમયે મેળવવાની વસ્તુ એ લોકો આપોઆપ પામશે — શરૂઆતમાં ચરમ વસ્તુની કોઈ વાત જ એમની આગળ કાઢવી નહિ.

પણ એ ચરમ વસ્તુ ફક્ત ગમ્યસ્થાન જ નથી, એ તો ભાથું પણ છે. એ એમને કેવળ સ્થિરતા આપે છે એમ નહિ, એ એમને ગતિ પણ આપે છે.

એટલે આપણે ગમે એટલી ભૂલ કરીએ કે ગમે તે કરીએ તોય કેવળ વ્યાકરણ શીખવાની વાત માની શકીએ એમ નથી. કેવળ નિરાળમાં શિક્ષક પાસે શીખીએ એ નહિ ચાલે, માની પાસે પણ શીખીશું.

માની પાસે જે શીખીએ છીએ તેમાં ધણા અધરા નિયમો અનુભવતાં જ આપોઆપ મનમાં ઊતરી જતા હોય છે, એ લાભ કંઈ જતો કરાય ?

પંખીના બચ્ચાએ એક દિવસ જાતે ચણીને ખાતું પડશે એમાં શંકા નથી, એક દિવસ તેણે પોતાની પાંખો ફેલાવીને ઊડ્યું પડશે.

પરંતુ ત્યાં સુધી તે માના મેંમાંથી આવતું ખાય છે. જો તેને એમ હતીએ કે જ્યાં સુધી જાતે ચણીને ખાવાની શક્તિ પૂરેપૂરી ન આવે, ત્યાં સુધી ખાવાનું જ મળશે નહિ, તો તે સુકાર્થને મરી જશે.

આપણે જ્યાં સુધી અશક્ત છીએ ત્યાં સુધી જેમ થોડી થોડી શક્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીશું તેમ રોજ રોજ ઈશ્વરના પ્રસાદને માટે જૂખી રાંચ પણ ઉઘાડી પડશે; તેમની પાસેથી સદૃજ કૃપાનો દૈનિક આદાર મેળવવા માટે વ્યાકુળ થઈને કસરત કરવો પડશે. એ સિવાય કોઈ રસ્તો દેખાતો નથી.

હજી અનંતમાં જિડવા ગેટલી પાંખ મજબૂત થઈ નથી, હજી તો માળામાં જ પડ્યા છીએ. નાનાં નાનાં ઘાસ તરણાં વડે જે સામાન્ય માળો તૈયાર થયો છે, એ જ આપણો આશ્રય છે. એ આશ્રયમાં પુરાર્થ રહીને જ અનંત આકાશમાંથી આજીવના ખોરાકની આશા ને આપણે બિજકુલ છોડી દેવી પડે એમ હોય તો તો આપણી શી દશા થશે ?

તમે એમ કહી શકો છો કે એ ખોરાક તરફ જ જો તમે મીટ માંડી રહેશો તો સદા નિર્ઘ્રેષ્ટ બની રહેશો અને પોતાની શક્તિનો તમને ખ્યાલ જ આવશે નહિ.

એ શક્તિનો અમે બિજકુલ ઉપયોગ જ નથી કરવાના એમ હું કહેતો નથી. જિડવાના પ્રયાસમાં દુર્બળ પાંખોને દઢાવી દઢાવીને તેને મજબૂત બનાવવી પડશે. પરંતુ કૃપાનો ખોરાક અને પ્રેમનું પોષણ સાથોસાથ રોજ મળતું રહેવું જોઈએ.

એ જો નિયમિત મળતું રહે તો જ્યારે પણ પૂરેપૂરું બળ આવશે ત્યારે અમને માળામાં પકડી રાખવાની કોની તાકાત છે? દ્વિજસાવકનો સ્વાભાવિક ધર્મ જ અનંત આકાશમાં જિડવાનો છે. પછી એ પોતાની પ્રકૃતિની ગરજે વાસ કરશે સંસારરૂપી માળામાં, પણ વિહાર કરશે અનંત આકાશમાં.

અત્યારે તે નિર્જળ પાંખોને લીધે માળામાં બેઠો બેઠો દૃષ્યના પથ દરી શકતો નથી કે આકાશમાં બિડવું સંભવિત છે. તેનામાં જે થોડી શક્તિ છે તેને અનેકગણી વધેલી દૃષ્ટિ છતાં તે એક ઝાળ પરથી ખીંચી ઝાળ પર ફેંકેા મારવાની જ દૃષ્યના કરી શકે છે. તે જ્યારે પોતાના કોઈ મોટાભાઈને મોટે આકાશમાં બિડવાની વાત સાંભળે છે ત્યારે તે માને છે કે મોટાભાઈ અતિશયોક્તિ કરે છે — એ જે દહે છે તેનો ખંરેખરો અર્થ સાચેસાચ આકાશમાં બિડવું જોવો કદી થાય જ નહિ. ફક્ત વખતે જમીનનો સંપર્ક છોડીને જે થોડું અધ્ધર બિંચે જવું પડે છે તેને જ એ આકાશમાં બિડવું કહે છે — એ કેવળ દ્વિત્વ છે, એનો અર્થ કદી એટલો બધો હોઈ શકે જ નહિ.

ખડું જોતાં, આ સંસારરૂપી માળામાં આપણે જે સ્થિતિમાં છીએ તેમાં બુદ્ધેહેવે જેને બ્રહ્મવિહાર કહ્યો છે, ભગવાન ઇશુએ જેને સંપૂર્ણતા-પ્રાપ્તિ કહી છે, તેને કદી સંપૂર્ણ સત્ય માની શકતા નથી.

પરંતુ આ બધી આશ્ચર્યકારક વાતો એવા લોકોએ કરેલી છે જેમને એનું જ્ઞાન છે, જેમને એનો અનુભવ છે. એ દૈવાધારણુનો આનંદ સંપૂર્ણ ભક્તિપૂર્વક આપણે સ્વીકારીએ તો સારું. આપણો આત્મા એ દ્વિજસાવક છે, તે આકાશમાં બિડવા માટે જ તૈયાર થાય છે, એ સમાચાર જેમણે આપ્યા છે, તેમની પ્રત્યે આપણે શ્રદ્ધા કાયમ રાખીએ, તેમની વાણીને આપણે હલકી પાટીને તેની પ્રાણુશક્તિનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરીએ. દરરોજ ઇશ્વરની પાસે જ્યારે તેના પ્રસાદામૃતની માગણી કરીશું ત્યારે સાથે સાથે એમ પણ કહીશું કે અમારી પાંખને પણ તું મજબૂત બનાવી દે. મારે કેવળ આનંદ નથી જોઈતો, શિક્ષણ જોઈએ છે; લાય નથી જોઈતો, કર્મ જોઈએ છે.

૮૪

ભૂમા

૧૪મી મે, ૧૩૧૫

બુદ્ધને જ્યારે કોઈ માણસે પૂછ્યું કે આ બધું શામાંથી થયું છે, આપણે ક્યાંથી આવ્યા છીએ, આપણે ક્યાં જવાના છીએ; તારે તેમણે ક્યું, તારે એ બધાનું શું કામ છે? અસારે તારે જેની સૌથી વધુ જરૂર છે તેમાં તું મન પડેલ. તું તારે દુઃખમાં આવી પડ્યો છે, તું જે હચ્છે તે તને મળતું નથી, તને જે મળે છે તેને તું રાખી શકતો નથી, જે રાખે છે તેનાથી તને સંતોષ નથી. આ સંબંધી તારા દુઃખનો કંઈ પાર નથી. એ દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય કર. ત્યાર પછી બીજી વાત. એમ કહીને દુઃખનિવૃત્તિને જ તેમણે પરમ લક્ષ્ય કરાવ્યું અને તે ઉપરથી મુક્તિને માર્ગ આપણને દાક મારી.

પરંતુ વાત એમ છે કે, ઐકાંતિક દુઃખનિવૃત્તિને જ માણસ પરમ લક્ષ્ય તરીકે માની લઈ શકતો નથી. એ એનો સ્વભાવ જ નથી. હું સ્પષ્ટપણે જોઉં છું કે દુઃખનો સ્વીકાર કરવામાં તેને વધો નથી હોતો. ધણી વાર તો તે જાતે યર્ષાને દુઃખને વધાવી લે છે.

આદ્યેસ પર્વતના દુર્ગમ શિખર ઉપર એક વાર માત્ર પગ મૂકી આવવા માટે જીવને હોડમાં મૂકવાની તેને લગારે જરૂર નથી, તેમ જતાં વગર કારણે માણસ એ દુઃખ વેઠવા તૈયાર થાય છે. આવાં તો બધાં દૃષ્ટિ છે.

એવું કારણ શું? એવું કારણ એ છે કે દુઃખને જીતવાની માણસના મનમાં દુર્દમ વાસના હોય છે. હું દુઃખ સદન કરી શકું છું, મારામાં એ શક્તિ છે, એમ માણસ પોતાને અને બીજાઓને જણાવવા હચ્છે છે.

મૂળ વાત એ છે કે, માણસની સૌથી સાચી ઇચ્છા મોટા થવાની હોય છે, મુખી થવાની નહિ. એકેકાંડરને એકાએક ઇચ્છા યર્થ આવી કે દુર્ગમ નહી, પવંતો, રણ અને સમુદ્રને વટાવીને દિવિગત્ય કરી આવવો. રાજસિંહાસનનો આરામ છોડીને આવાં દુઃસહ દુઃખો વેડીને તેને રસ્તે રસ્તે અઘણવનાર કઈ વસ્તુ હતી? એ ખરેખર રાજ્યલોભ નહોતો, પણ મોટા થવાની ઇચ્છા હતી. મોટા થવા માસૂતે પોતાની શક્તિનો મદાન ભાવે અનુભવ કરવો. એ હેતુ માટે માણસ કોઈ પણ દુઃખમાંથી પોતાને અચાવવા ઇચ્છતો નથી.

જે માણસ લક્ષાધિપતિ થવા માટે રાતદહાડો રૂપિયા બેગા કરતો હોય છે — જેને આરામનું મુખ નથી હોતું, ખાવાનું મુખ નથી હોતું, રાતે ઊંઘ નથી હોતી, નકાતોટાની સતત ઘડભાંગને કારણે જેના મનમાં ચિંતાનો પાર નથી હોતો — તે શા માટે આ અસહ્ય કષ્ટ વહોરી લે છે? — ધનના ક્ષેત્રમાં બને એટલા મોટા બનવા માટે.

તેને એમ કહેવું નકામું છે કે તને દુઃખનિવારણનો રસ્તો બતાવું છું. તેને એમ કહેવું પણ નકામું છે કે ભોગની વાસનાનો લાગ કર, આરામની આકાંક્ષા મનમાં રાખીશ નહિ. કારણ, ભોગ અને આરામનો લાગ એણે જેવો કર્યો છે એવો બીજો કોણ કરી શકે એમ છે?

બુદ્ધદેવે દુઃખનિવૃત્તિનો જે માર્ગ બતાવ્યો છે, તે માર્ગનું સૌથી મોટું આદર્શણ શું છે? તે એ છે કે અત્યંત દુઃખ વહોરી લઈને એ માર્ગે આગળ વધવું પડે છે. એ દુઃખનો સ્વીકાર કરવા દ્વારા માણસ પોતાને મોટો સમજે છે. ખૂબ મોટા ત્યાગની અને ખૂબ મોટા વ્રતપાલનની મહત્તા માણસની શક્તિને મહત્ત્વ અર્પે છે એટલે માણસનું મન એ તરફ દોડે છે.

એ રસ્તે આગળ જતાં જો માણસ સાચે જ કોઈ એવી જગ્યાએ પહોંચી જતો હોત કે જ્યાં ઐકાંતિક દુઃખનિવૃત્તિ સિવાય બીજું

કશું જ ન હોત તો અકળાર્થને તેણે જગનમાં દુઃખની શોધમાં નીકળવું પડત.

એટલે માણસને ત્યારે આપણે એમ કહીએ છીએ કે દુઃખ-નિવૃત્તિને માટે તારે બધાં સુખોની વાસનાનો ત્યાગ કરવો. પણ ત્યારે તે ગુસ્સે થઈને કહે છે કે નથી જોઈતી મારે દુઃખનિવૃત્તિ. આપણે એના કરનાં મોટું કંઈક તેને આપવું પડે, કારણ, માણસ મોટી વસ્તુ જ છે.

એટલા માટે ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે મૃદૈવ સુગમ્ । અર્થાત્ સુખ સુખ નથી, બૂમા (મોટું) જ સુખ છે. મૂમાત્વેન વિજિજ્ઞામિત્યઃ । એ બૂમા (મોટા)ને જાણવો જોઈએ, એને જ મેળવવો જોઈએ. એનો અર્થ જે બરાબર સમજીએ તો કદી એવું ન કહીએ કે, નથી જોઈતો તારો બૂમા.

કારણ, પૈસાની ખાતનમાં શું, કે વિદ્યાની ખાતનમાં શું, કે ખ્યાતિની ખાતનમાં શું, કોઈ ને કોઈ ખાતનમાં આપણે સુખનો ત્યાગ કરીને મોટાને જ ઇચ્છીએ છીએ. અને તેમ છતાં જોને મોટું મારીને ઇચ્છીએ છીએ તે એવું મોટું નથી હોતું કે જોને પામીને આત્મા એમ કહી શકે કે મને બધું મળી ગયું.

એટલે બ્રહ્મને, બૂમાને, જે સૌથી મોટો છે તેને જ માણસની આગળ લક્ષ્યરૂપે રજૂ કરવામાં આવે તો માણસનું મન તેનો સ્વીકાર કરી શકે છે, દુઃખનિવૃત્તિનો નહિ.

કોઈ કદાચ એમ કહી શકે કે બૂમાને ઉદ્દેશ્યરૂપે રજૂ કર્યો તોયે શું અને ન કર્યો તોયે શું? એ સિદ્ધિ એટલી દૂરની વાત છે કે અત્યારથી એનો વિચાર ન કરીએ તોયે ચાલે. પહેલાં વાસના દૂર કરો, પવિત્ર થાઓ, બળવાન થાઓ — પહેલાં કંઠાર સાધનાનો લાંબો માર્ગ પૂરેપૂરો વટાવો ત્યાર પછી બૂમાનો વિચાર થઈ રહેશે.

જે ઉદ્દેશ્ય છે તેને 'શર્યાતથી જ સાધનાના માર્ગમાં થોડે-
ધણે અંશે પામના રહીએ તો આ લાંબા અરાજકતાના ગાળા દરમ્યાન
સાધના જ સિદ્ધિનું સ્થાન પચાવી પડે, પવિત્રતા જ પ્રાપ્તિ લાગવા
માંડે અને અનુક્રાંત જ દેવ બની જાય; ડગલે ને પગલે બધી જ
બાબતમાં માણસને આ આપત્તિ ઘેરી વળે છે, એવું જોવામાં આવ્યું
છે. રાતદિવસ વ્યાકરણ ભણી ભણીને માણસ કેવળ વૈયાકરણ બની
જાય છે, વ્યાકરણ જે સાહિત્યને પહોંચવાનું મોપાન છે, તે સાહિત્યમાં
તે પ્રવેશ જ કરતો નથી.

દૂધમાં આમલી નાખીને દૂધનું દહીં બનાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ
તો દહાચ ઘણી ઘણી મહેનત કર્યા છતાં તે દૂધ જામે નહિ એમ બને,
પરંતુ જે દહીંમાં તેને પરિણત કરવા માગીએ છીએ તે દહીં પહેલેથી જ
તેમાં ભેળવી દહીંએ તો જોતજોતામાં દૂધ સહેજાઈથી દહીં બની જાય.
તે જ પ્રમાણે આપણે જે વસ્તુ પરિણામે મેળવવા માગતા હોઈએ
તેનો શર્યાતથી જ જો સંબંધ જોડવામાં આવે તો કુદરતના સદ્ગ
નિયમ પ્રમાણે તે પરિણામ સધાઈ જાય.

આપણે જોને સાધના દ્વારા મેળવવા માગતા હોઈએ તેના
હાથમાં આપણો હાથ શર્યાતથી જ સોંપી દેવો જોઈશે, તે જ
આપણને હાથ પકડીને પોતા તરફ લઈ જશે. એમ ચતાં આસવું
એ પણ આનંદરૂપ બની જશે અને પહોંચવું એ પણ આનંદરૂપ
બની જશે. તો પછી અભાવમાંથી ભાવ પેદા થતો નથી, અસતમાંથી
સત પેદા થતું થતી, એકદમ અપ્રાપ્તિમાંથી પ્રાપ્તિ થતી નથી — એ
ઉપદેશને માનીને સાહ્યા ગણ્યામણી. જે આનંદરૂપે આપણા હાથમાં
સદા પકડાવાના છે, તે જ કૃપારૂપે આપણને રોજ રોજ પકડીને
લઈ જશે.

૮૫

ઓમ્

૧૫મી ધ્રુવ, ૧૩૧૫

ૐ શબ્દનો અર્થ હા યાંય છે. છે અને મળી ગયું એ વાતનો સ્વીકાર એમાં રહેતો છે. કાલે હિંદોએ ઉપનિષદની ચર્ચા કરતાં કરતાં ૐ શબ્દના આ તાત્પર્યનો આપણને અણસાર મળ્યો હતો.

જ્યાં આપણે આત્મા 'હા'ને પામે છે ત્યાં ત્યાં તે ૐ કહે છે.

દેવે! જ્યારે એ હાને શોધવા નીકળ્યા હતા ત્યારે તેમણે ક્યાં ક્યાં શોધી હતી અને આખરે ક્યાં મળી હતી? પહેલાં તેમણે ધ્વનિયોને બારણે બારણે ટકોરા માર્યાં. તેમણે ધાયુ' હતું કે આંખે જોવામાં હા મળી આવશે. પણ તેમણે જોયું કે આંખે જોવામાં સંપૂર્ણતા નથી — એ હા અને નામાં વિભક્ત થયેલું છે. એમાં પરિપૂર્ણ શુદ્ધતા નથી — એ સારું પણ જુએ છે, ખરાબ પણ જુએ છે; થોડું જુએ છે, થોડું નથી જોતી; એ જુએ છે પણ સાંભળતી નથી.

આવી રીતે તેમણે કાન, નાક, વાણી, મન બધે જ શોધ કરી, તો માલૂમ પડ્યું કે બધે જ ખંડતા છે, બધે જ દુન્દ છે.

આખરે જ્યારે પ્રાણના પ્રાણમાં જઈને પહોંચ્યા ત્યારે આ શરીરમાં એક હા પામ્યા. કારણ એ પ્રાણ જ શરીરના બધા પ્રાણોને વ્યાપી રહેતો છે. એ પ્રાણમાં જ બધી ધ્વનિયોની બધી શક્તિનું એકથ સમાયેલું છે. એ મહા પ્રાણ છે ત્યાં સુધી જ આંખ જુએ છે, કાન પણ સાંભળે છે, નાક પણ સુંધે છે. એમાં એક હા અને બીજી ના છે એમ નથી એટલું જ નહિ, એમાં દરેક અવજ અવજ આધ્યાત્મ બધું જ એક જગ્યાએ હા થઈને રહેલું છે. એટલે શરીરમાં એ જગ્યાએ આપણને ૐ મળ્યું. બસ, અંજલિ ભરાઈ ગઈ.

છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે, ગિયુનમાં અર્થાત્ જ્યાં બે મળે છે ત્યાં જ આ ઝું હોય છે. જ્યાં એક બાજુ ઝડૂ અને બીજી બાજુ સામ, એક બાજુ વાક્ય અને બીજી બાજુ સૂર, એક બાજુ સત્ય અને બીજી બાજુ પ્રાણ્ય એક્ય પામ્યાં છે ત્યાં જ આ પરિપૂર્ણતાનું સંગીત ઝું સંલગાય છે.

જેમાં કશું જ ખાંદ રહેતું નથી, જેમાં બધા જ ખડો અખંડ રૂપ પામ્યા છે, બધા વિરોધ ટળી ગયા છે, તેને જ આપણો આત્મા અંજલિ જોડીને હા તરીકે સ્વીકારી લે છે. એ પહેલાં તે પોતાની પરિનૃપ્તિ સ્વીકારી શકતો નથી; તેને રોકાવું પડે છે, દગાવું પડે છે, તેને થાય છે કે હન્દ્રિયમાં જ હા છે, મનમાં જ હા છે, મનમાં જ હા છે. આખરે એને ખખર પડે છે કે એ બધામાં જ પાપ છે, દુઃખ છે, અને તેની સાથે 'ના' લગેલી છે.

બધાં દુઃખોના સમાધાનમાં ઉપનિષદે તે પરમ પરિપૂર્ણને જોયું છે એટલે સત્યની એક બાજુ ઉપર જ બધેા ઝોક દર્શિ તેની બીજી બાજુને તદ્દન નિર્મૂળ કરી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. એટલે ઉપનિષદમાં જેમ કહ્યું છે કે

एतज् ह्येयं नित्यमेवात्मसंस्थं
नातःपर वेदितव्यं हि किंचित् ।

અર્થાત્

આત્મામાં જ જે સદા વાસ કરે છે તે જ જાણવા યોગ્ય છે, તેના પછી જાણવા જેવું બીજું કશું નથી.

તેમ વળી એમ પણ કહ્યું છે કે

ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ।

તે ધીર પુરુષો ધુજાઆ બનીને સર્વવ્યાપીને સર્વ દિશાએથી પ્રાપ્ત કરીને સર્વત્ર પ્રવેશ કરે છે.

આત્મનિવૃત્તાત્માનં. પશ્યતિ — નહિ, કેવળ આત્મામાંજ આત્માને જોવો એમ નહિ, પણ આત્માને સર્વત્ર જોવો.

આપણા ધ્યાનના મંત્રમાં એક છેડે છે મૂર્મુઃ સ્વઃ, બીજે છેડે છે આપણી ધી, આપણી ચેતના. વચમાં એ બંનેને એકમાં બાંધતી તે વરણીય દેવતા છે જે એક તરફ મૂર્મુઃ સ્વઃને પણ સર્જે છે અને બીજી તરફ આપણી ધી શક્તિને પ્રાણ પ્રેરે છે. તે કોઈને બાદ રાખતી નથી. એટલા માટે જ તે ઝી છે.

એટલા માટે જ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે જેઓ અવિદ્યાને જ, સંસારને જ એકમાત્ર જાણે છે તેઓ અધિકારમાં પડે છે, વળી જેઓ વિદ્યાને, અભ્યસાનને, શિશુકુલ અક્ષય પાડીને જાણે છે તેઓ ધીરતર અધિકારમાં પડે છે. એક તરફ વિદ્યા અને એક તરફ અવિદ્યા, એક તરફ અભ્યસાન અને એક તરફ સંસાર, એ બેનું જ્યાં સમાધાન થયું છે ત્યાં જ આપણા આત્માની સ્થિતિ છે.

દૂર નિકટને વળે છે, અને નિકટ દૂરને વળે છે, ચાલતું યોગવાને વળે છે, અને યોગવું ચાલવાને વળે છે, અંતર બહારને વળે છે, અને બહાર અંતરને વળે છે. પરંતુ

તદેજતિ તન્નૈજતિ તદ્દૂરે તદ્વન્તિકે

તદન્તરસ્ય તર્વસ્ય તત્ સ્વસ્વાસ્ય વાહ્યઃ ।

તે ચાલે છે છતાં ચાલતું નથી, તે દૂર છતાં પાસે છે, તે સર્વના અંતરમાં છતાં સર્વની બહાર પણ છે.

અર્થાત્ ચાલતું, ન ચાલતું, દૂર નિકટ, અંદર બહાર બધામાં બધા સાથે તે રહેલું છે, તેણે કોઈને છોડ્યું નથી દેખું, એટલે તે ઝી કહેવાય છે.

તે પ્રકાશ અને અપ્રકાશની વચમાં છે. એક બાબુએ બધાને જ તે પ્રકાશિત કરે છે, અને બીજી બાબુએ કોઈ તેને પ્રકાશિત કરી શકતું નથી. એટલે ઉપવિદ્યામાં ક્યું છે કે

ન તપ્ત સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકા
નેમા વિદ્યુતો ભાતિ કુતોડયમ્ભિઃ ।
તમેર ભાન્તમનુભાતિ સર્વ
તસ્ય ભાતા મર્મમિદં વિભાતિ ॥

ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશ આપતો નથી, ચંદ્ર તારા પણ નહિ, આ બીજી બાબુ પ્રકાશ આપતી નથી, પણ આ અગ્નિનું તો પૂરતું જ શું?—તે પ્રકાશિત છે માટે જ બધું પ્રકાશમાન છે, તેની આસપાસ જ બધું પ્રકાશે છે.

તે શાન્ત શિવ અદ્વૈતમ્ છે. શાન્તમ્ને એવું એવો નથી કે ત્યાં ગતિનો સંપર્ક જ નથી. બધી વિરુદ્ધ ગતિઓ ત્યાં શાંતિમાં એકતા પામી છે. કેન્દ્રાનુસારી અને કેન્દ્રાપસારી ગતિ, આકર્ષણની ગતિ અને વિકર્ષણની ગતિ પરસ્પરને કાપવા માગતી હોય છે, પણ એ બંને વિરોધી ગતિઓ તેમાં અવિરોધી બનીને રહેલી હોય છે માટે તે શાન્તમ્ છે. મારો સ્વાર્થ તમારા સ્વાર્થને સ્વીકારવા તૈયાર નથી, તમારો સ્વાર્થ મારા સ્વાર્થને સ્વીકારવા તૈયાર નથી, પરંતુ વચમાં જ્યાં મંગલ રહેલું છે ત્યાં તમારો સ્વાર્થ એ જ મારો સ્વાર્થ અને મારો સ્વાર્થ એ જ તમારો સ્વાર્થ હોય છે. તે શિવ છે, તેનામાં બધાના જ સ્વાર્થ મંગલમાં અંતર્ગત રહેલા છે. તે અદ્વિતીય છે. તે એક છે. એનો અર્થ એવો નથી કે તો પછી આ બધું કંઈ છે જ નહિ. એનો અર્થ એ છે કે આ બધું જ તેનામાં એક બનીને રહેલું છે. હું કહું છું કે હું તું નથી, તમે કહો છો હું તું નથી, આવા પરસ્પરવિરોધી મને અને તને એક કરીને એ અદ્વૈતમ્ રહેલું છે.

જ્યાં મિથુન મળ્યું છે ત્યાં ત્યાં તે છે — જ્યાં કોઈને પણ બાદ રાખવામાં આવ્યું નથી ત્યાં ત્યાં તે છે. આ જે પરિપૂર્ણતા જે

સમસ્તને પોનામાં સમાવે છે છતાં કોઈ એક ખંડમાં રહેલી નથી, જે ચંદ્રમાં નથી, સૂર્યમાં નથી, માણસમાં નથી, છતાં સમસ્ત ચંદ્ર સૂર્ય માણસમાં છે, જે જ્ઞાનમાં નથી, આંખમાં નથી, વાણીમાં નથી, મનમાં નથી, છતાં સમસ્ત જ્ઞાનમાં આંખમાં વાણીમાં અને મનમાં છે, તે એકનો જ, તે દાનો જ, તે પરિપૂર્ણતાનો જ સમસ્ત મનપ્રાણ વડે સ્વીકાર કરેલો, એનું જ નામ ઈશ્વર.

૮૬

સ્વભાવપ્રાપ્તિ

૧૬મી મે, ૧૯૧૧

માણસના જીવનમાં એવો એક સમય હોતો, જ્યારે તે જ્યાં પણ કંઈ અહ્યુત જોતો ત્યાં ઈશ્વરની કલ્પના કરતો. જે તે કોઈ જગ્યાએ જોતો કે પાણીમાંથી અગ્નિની જ્વાળા નીકળે છે, તે તરત જ ત્યાં પૂજાની તૈયારી કરતો. તે સમયે તે કોઈ પણ એક અસામાન્ય લક્ષણ જોઈને કે કલ્પીને કહેતો કે, અમુક માણસમાં દેવ આવ્યા છે, અમુક જાડમાં દેવ પ્રગટ થયા છે, અથવા અમુક મૂર્તિમાં દેવ પ્રગટ થયા છે.

કાળક્રમે અખંડ વિશ્વનિયમને ચરાચર વિશ્વમાં સર્વત્ર એકરૂપે જોનાં માણસ શીખ્યો ત્યારે તેને માલૂમ પડ્યું કે જે અસામાન્ય સાધ્યું હતું તે પણ સામાન્ય નિયમની બધાર નથી. તે જ વખતે તેને પ્રાણના અવિભાજ્યને અખંડભાવે સર્વત્ર વ્યાપ્ત રૂપે જોવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. અને તે વિરાટ અવિચિન્ન એકતાના ખ્યાલથી

તેને આનંદ અને આશ્વ મળ્યો. તે જ દાણે માણસનાં જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મ મોહમુક્ત બનીને પ્રસન્ન અને પ્રસન્ન બની ગયાં. તેના ધર્મમાંથી, સમાજમાંથી, રાજ્યમાંથી મૂઢતા અને શુદ્ધતા દૂર થવા લાગ્યાં.

આ દર્શન એટલે પ્રાપ્તિનું સર્વજ્ઞ દર્શન, સ્વભાવનું દર્શન.

પરંતુ સમસ્ત સ્વભાવમાંથી ચોરી લાવીને સ્વેચ્છાએ કોઈ એક કૃત્રિમતામાં તેને વિશેષરૂપે જોવાનો પ્રયત્ન હજી પણ માણસ કરતો જોવામાં આવે છે. એટલું જ નહિ કોઈ કોઈ તો બ્રહ્મપૂર્વક કહે છે કે, એ રીતે જોવું એ જ જોવાની ઉત્તમ રીત છે. બધાં રૂપોમાંથી અક્ષય પાડીને કોઈ એક વિશેષ રૂપમાં, બધા માણસોમાંથી હાવીને કોઈ એક વિશેષ માણસમાં ઈશ્વરની પૂજા કરવી એ જ તેમને મતે પૂજાની પરાકાષ્ટા છે.

મને ખબર છે કે માણસ આવા કૃત્રિમ ઉપાયે કોઈ એક હૃદય રૂપિને અતિશય પ્રમાણમાં વિમુખ્ધ કરી શકે છે, કોઈ એક રસને અત્યંત તીવ્ર બનાવી દઈ શકે છે. પણ શું એમ કરવું એ જ સાધનાનું લક્ષ્ય છે ?

ધણી વાર આપણે જોઈએ છીએ કે માણસ આંધળો હોય છે તો તેની સ્પર્શશક્તિ પુષ્કળ વધી જાય છે. પરંતુ એ રીતે એક બાજુથી ચોરી લઈને બીજી બાજુને ઉભરાવી દેવી એને જ આપણે શક્તિની સાર્થકતા કહી શકીશું ? જે બાજુને નુકસાન થયું તેનો હિસાબ જ ન કરવાનો ? તે તરફની સજ્જમાંથી આપણે છટકી શકીશું ખરા ?

કોઈ પણ પ્રકારના બાહ્ય અથવા સંકુચિત ઉપાય મારફતે પૈસામોહનને, મેસ્મેરિઝમને ધર્મસાધનાનું પ્રધાન અંગ બનાવી દઈશું તો આપણું ચિત્ત સ્વાસ્થ્યમાંથી, સ્વભાવમાંથી અને એટલે જ મંગલમાંથી વ્યુત થવાનું જ. આપણે સમતુલા ખોઈ બેસીશું — આપણે જે બાજુએ આવો, અસંગત ભાર દઈશું તે બાજુને જ આપણે હાનિ પહોંચાડીશું.

ખડું જોતાં સ્વભાવની સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી એ જ ધર્મ અને ધર્મનીનિનો ઉત્તમ લાભ છે. માણસ અનેક કારણોસર પોતાના સ્વભાવની સમતુલ્યતા ગળાવી શકતો નથી, તે સામંજસ્ય ખોઈ જોમે છે — એ જ એના પાપનું મૂળ છે. અને ધર્મનીતિ એટલા માટે જ તેને સંયમમાં પ્રેરે છે.

એ સંયમનું કામ શું છે? સંયમનું કામ સદગત્વરૂપિને ઉખેડી નાખવાનું નથી, તેને નિયમિત કરવાનું છે. કોઈએક સદગત્વરૂપિ ન્યારે વધારે પડતી છૂટ મળતાં સ્વભાવના સામંજસ્યનો ભંગ કરે છે ત્યારે પાપ જન્મે છે. ક્રમાવાની ઇચ્છા ન્યારે અત્યંત ઉગ્ર બની જઈને રૂપિયા ક્રમાવામાં જ માણસની શક્તિને પૂરેપૂરી બાંધી લેવા ઇચ્છે છે, ત્યારે તે લોભી બની જાય છે. ત્યારે તે માણસના ચિત્તને તેની બંધી સ્વાભાવિક દિશાઓમાંથી ચોરી આણીને એ એક જ દિશામાં બેસું કરે છે. આ રીતે જે માણસ સ્વભાવથી ભટ્ટ યાય છે તે કદી સાચા મંગલને પામતો નથી એટલે તેને માટે ઈશ્વરને મેળવવાનું અશક્ય બની જાય છે. કોઈ માણસ પ્રત્યેનો પ્રેમ ન્યારે આપણને સ્વભાવથી વ્યુત કરે છે ત્યારે તે કામ બની જાય છે. કામ આપણી ઈશ્વર-પ્રાપ્તિમાં બાધારૂપ થઈ પડે છે.

એટલા માટે અસામંજસ્યમાંથી, વિકૃતિમાંથી માણસના ચિત્તને બચાવીને સ્વભાવમાં લઈ જવું એ જ ધર્મનીતિનો એકાન્ત પ્રયત્ન હોય છે.

ઉપનિષદમાં ઈશ્વરને સર્વવ્યાપી કહેતી વખતે તેને અપાપવિદ્ધ કહેલો છે તેનું તાત્પર્ય આ છે. ઈશ્વર સ્વભાવથી કોઈ પંચુ જાનની બાધા વગર બધે વ્યાપેલો છે. પાપ તેને કોઈ એક વિશેષ સંકુચિત સ્થાનમાં આકર્ષીને પૂરી રાખીને બીજે બધે સ્થાનેથી ખેંચી લેતું નથી — આ ગુણને લીધે તે સર્વવ્યાપી છે. આપણી અંદર પાપ સમગ્રને લંડીને કોઈ એક વિશેષ અંગને કુસાચ્યા કરે છે. એને લીધે પોતાના

સ્વભાવમાં તેનું સામંજસ્ય રહેતું નથી એટલું જ નહિ, આસપાસના વિશ્વ સાથે આપણું સામંજસ્ય નાશ પામે છે.

ધર્મનીતિ દ્વારા આપણે સ્વભાવપ્રાપ્તિની આ જે સાધનામાં મહેત્તા છીએ એમાં રાતદિવસ સમાજ અને નીતિશાસ્ત્ર આપણને પ્રેર્યા કરે છે. તો શું અહીં જ એનો અંત આવે છે? ધર્મરસાધનામાં પણ શું એ નિયમને સ્થાન નથી? ત્યાં પણ શું આપણે કોઈ એક ભાવને, કોઈ એક રસને સંકુચિત અવસંજન દ્વારા વધારે પડેલો ઉત્તેજિત કરવો એને જ માણસનો એક ચરમ લાલ્લ મानी લઈશું?

કુર્મજના મનમાં કોઈ ઉત્તેજના જગાડીને તેના હૃદયને લોભાવવા માટે આ બધા ઉપાયોની જરૂર હોય છે, એમ ઘણા કહે છે.

જે માણસ દારૂ પીને આનંદ પામે છે તેની બાબતમાં શું આપણે એવી દલીલ કરી શકીએ ખરા? આપણે શું એમ કહી શકીએ કે દારૂથી જ જો એને ખારા આનંદ મળતો હોય તો એ જ એને માટે શ્રેયસ્કર છે?

બધકે આપણે એમ કહીએ છીએ કે સ્વાભાવિક મુખ પ્રત્યે દારૂ-ગિયાને અનુગમ જાગે એવો જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેને લીધે એને ચોપડી વાંચવાનું ગમે, માણસોમાં હળવામળવામાં એ મુખ માનવો ધાય, દૈનંદિન કામકાજમાં એનું મન સહેજે પરોવાય, એવો જ માર્ગ લેવો જોઈએ. એકમાત્ર દારૂની સંકુચિત ઉત્તેજનામાં એનું ચિત્ત આસક્ત ન રહેતાં હવનના વિશાળ સ્વભાવક્ષેત્રમાં સ્વાભાવિક રીતે બાપી રહે એમ કરવું એમાં જ મંગલ છે.

લગવાનની કસ્ટનાને સંકુચિત બનાવી દઈને ભક્તિની ઉત્તેજનાને ઉગ્ર નશા જેવી બનાવી દેવી એમાં જ મનુષ્યત્વની સાર્થકતા છે, એમ ન કહી શકાય. લગવાનને પણ તેના સ્વભાવમાં પાગવાની સાધના કરવી પડશે, તો જ તે સાચી સાધના થશે. તેને આપણી પોતાની

દોષ વિમુક્તિને અનુરૂપ બનાવી લઈ તેને વિશે છાકરાની જેમ વર્તવું એને જ આપણે મંગલ નદિ કહી શકીએ, એમાં કયાંક દોષક સમ્યક્તી ચોરી રહેલી છે. એમાં એવું કંઈક અસામંજસ્ય રહેતું છે કે જે જે ક્ષેત્રમાં એનો આવિર્ભાવ થાય છે તે તે ક્ષેત્રમાંથી મોદને નિવારી શકાતો નથી. જે માણસ શક્તિશાળી હોય છે તે દારૂ સહન કરી શકે છે, તેને ખાસ અગ્નિ આવી નથી, પણ તેની ટોળામાં જે લોકો આવી મળે છે તેમનું કંઈ ઠેકાણું રહેતું નથી; તેમની વાતનીત ધીમે ધીમે લવારામાં પરિણમે છે અને તેમની ઉત્તેજના ઉન્માદને રસતે અકસ્માત અપમૃત્યુ પામે છે.

૮૭

અખંડ પ્રાપ્તિ

૧૭મી ફેબ્રુ, ૧૩૧૫

ધૃત્વરને મેળવવો નેઈએ. પણ મેળવવો એટલે શું?

દુનિયામાં આપણે ખાવાનું પહેરવાનું સરસામાન કંઈ દેટલીય વસ્તુઓ રોજ રોજ મેળવના આવ્યા છીએ. એટલે મેળવવું પડશે એમ કહેનાં જ એ રીતે મેળવવું એવો ખ્યાલ મનમાં આવે છે. એ રીતે ન મળે એટલે આપણને થાય છે કે મળતું નથી. પછી આપણે અધીરા ચર્મને લગવાનને મેળવવા એ પણ બીજી વસ્તુઓ મેળવવા જેવું જ બની જાય એવું કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એટલે કે આપણા સરસામાનની જે યાદી છે, જેમાં લખેલું છે કે મારો ઘોડો છે, માડી છે, મારો લોટો છે, વાટકી છે, તેમાં એ પણ લખી દેવું નેઈએ કે મારે એક લગવાન પણ છે.

પરંતુ એ વાત સારી પેઠે વિચારી જોવાની જરૂર છે કે ઈશ્વરને મેળવવા માટે આપણા આત્માની જે એક જાંડી આકાંક્ષા છે, તે આકાંક્ષાનો પ્રકાર કેવો છે? એ આકાંક્ષા ખીછ વસ્તુઓમાં એક વધારાની મોટી વસ્તુ ઉમેરવાની આકાંક્ષા છે?

એમ તો નથી જ. કારણ, ઉમેરો કરી કરીને, બેશું કરી કરીને આપણે દાર્ઢ ગયા છીએ. એવી રીતે વસ્તુઓને સતત બેગી કર્યા કરવાની મહેનતમાંથી ઊગરવાને માટે જ શું આપણે ઈશ્વરની ઈચ્છા નથી કરતા? તેને પણ શું વળી એક વધારાની વસ્તુ બનાવી દઈ આપણી મિત્રશ્રતમાં ઉમેરી દઈશું? જન્મતળમાં ઉમેરો કરીશું?

પરંતુ આપણો આત્મા બ્રહ્મને ઈચ્છે છે એનો અર્થ જ એ કે તે બહુથી કંટાળી ગયો છે એટલે એકનો ઈચ્છે છે, તે અંચત વસ્તુઓથી વિદિષ્ટ થઈ ગયો છે એટલે ધ્રુવને ઈચ્છે છે, તે કંઈક નવું અથવા કંઈક વિશેષ ઈચ્છતો નથી. જે નિત્યોડનિત્યાનામ્ છે, જે બધાં અનિત્યોમાં નિત્ય બનીને રહેલો છે, તે નિત્યને મેળવવા — અનુભવવા માગે છે. સ્વામી રક્તમઃ છે, બધા રસોમાં જે રસતમ છે તેને તે ઈચ્છે છે; ખીજ એક કોઈ નવા રસને ઈચ્છતો નથી.

એટલા માટે આપણને સાધનાનો એવો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે કે ઈશાયાસ્યમિદં સર્વં મત્કિચ્ચ જગત્યાં જગત્, જગતમાં જે કંઈ છે તે સર્વને ઈશ્વરથી આવરીને જોશું. ખીછ કોઈ એક વધારાની જોવાની વસ્તુ શોધવી કે નિર્માણ કરવી નહિ. એમ કરશો તો જ આત્માને આશ્રય મળશે, આનંદ મળશે.

આ પ્રમાણે આખા વિશ્વમાં તે રહેલો છે એમ જાણજો. અને બોગવશે શું? તો કે તેન ત્યક્તેન મુજીયાઃ, તે જે આપે છે તે જ બોગવજો. ગા મૃચઃ વસ્ત્યત્વિદ્વદનમ્, ખીજ કોઈના ધનનો લોભ રાખશે નહિ.

એનો અર્થ એ છે કે, જેમ જગતમાં જે કંઈ છે તે બધામાં જ તે

સમર ભરેલો છે, એમ સમજવાનું છે, તેમ તમને જે કાંઈ મળ્યું છે તે બધું જ તેણે આપેલું છે એમ સમજવાનું છે. એથી શું થશે! તો કે તમને જે કાંઈ મળ્યું છે તેમાં જ તમારી વાસના તૃપ્તિ અનુભવશે. બીજું કાંઈક ઉમેરી આપો — એ આપણી પ્રાર્થનાનો વિષય નથી — કારણ, એ રીતે આપવાથી આપવાનો પાર જ ક્યારે આવે! પરંતુ મને જે કાંઈ મળ્યું છે તે બધું જ તેણે આપેલું છે એટલું આપણે સમજી શકીએ તો સારું. તો થોડું જ થયું બની જશે, તો આપણે સીમામાં અસીમને પામીશું. તે સિવાય સીમામાં ઉત્તરોત્તર વધારો ક્યાં કરવાથી કદી અસીમને પામી શકાતું નથી — કરોડો ઉપર કરોડોની ઉપાસના ક્યાં છતાં પેલી એકની ઉપાસનાએ પહોંચી શકાતું નથી. જગતના બધા ખંડ પ્રકાશ તેમના અખંડ પ્રકાશમાં સાર્થકતા પામે છે. અને આપણી અસંખ્ય બોગની વસ્તુઓ તેનું જ દાન બનીને સાર્થકતા પામે છે. આટલું જો આપણે બરાબર સમજી જઈએ તો ઈશ્વરને મેળવવા માટે કોઈ વિશેષ સ્થાન કે કોઈ વિશેષ રૂપને બારણે ધક્કા ખાવાની જરૂર નહિ રહે. અને બોગની તૃપ્તિસીન સૃષ્ટિ મટાડ્યા માટે કોઈ વિશેષ બોગની વસ્તુ માટે વિશેષ ભાવે લોપુષ થયું નહિ પડે.

૮૮

આત્મસમર્પણ

૧૮મી ચત્ર, ૧૩૧૫

એટલે હું કહેતો હતો કે થાભને આપણે ખરું જોતાં મેળવવાની વસ્તુ નહિ કહી શકીએ. કારણ, તે તો પોતાને આપીને જ બેઠો છે — તેની દયાયે ખોટ નથી — આપણે એમ નહિ કહી શકીએ કે, અમુક જગ્યાએ તેનો અભાવ છે માટે બીજી જગ્યાએ તેને શોધવા જવું પડશે.

એટલે થાભને મેળવવાનો છે, એમ ન કહી શકાય — પોતાની જાતને આપવાની છે, એમ કહેવું જોઈએ. ત્યાં જ ઉણપ છે — એટલે મિશન થવું નથી. તેણે પોતાની જાતને અપી છે, આપણે આપણી જાત અપી નથી. આપણે જાતજાતના સ્વાર્થના, અહંકારના અને હ્રુદતાના વાગ વડે પોતાની જાતને અત્યંત અલગ એટલું જ નહિ વિરુદ્ધ બનાવી મૂકી છે.

એટલા માટે જ સુદૃઢે એ અલગતાના અત્યંત કઠિન આવરણને અનેક પ્રયત્નો દ્વારા ધીમે ધીમે તોડી નાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. એના કરતાં મોટી સત્તા, મોટો આનંદ બીજો કોઈ હોય જ નહિ તો આ વ્યક્તિગત અલગતાનો નિરંતર પ્રવાસથી નાશ કરવાનો કંઈ અર્થ નથી. કારણ, બીજું કંઈ જ ન હોય તો તો આપણું અહમ્, આ વ્યક્તિગત વિશેષત્વ એ જ પરમ લાભ છે, — તો પછી એને વળગી રહેવાને બદલે આટલી મહેનત લઈને એનો નાશ શા માટે કરવો?

પણ સાચી વાત એ છે કે, જેણે સંપૂર્ણપણે પોતાની જાતનું દાન કર્યું છે તેમની આગળ આપણે પણ જે સંપૂર્ણપણે પોતાની જાતનું દાન નહિ કરી શકીએ તો તેનો સ્વીકાર આપણે નહિ કરી શકીએ. કમીના આપણા પક્ષે જ છે.

ઈશ્વરની ઉપાસના ઈશ્વરને મેળવવાની ઉપાસના નથી — પોતાની જાનનું દાન કરવાની ઉપાસના છે, દિવસે દિવસે જલ્દિ મારફતે, કામ મારફતે, સતોષ મારફતે, સેવા મારફતે ઈશ્વરમાં પોતાની જાનને મંગલ અને પ્રેમમાં ફેર્ક પણ જાનની બાધા વગર ફેલાવી દેવી, એનું નામ જ ઈશ્વરની ઉપાસના.

એટલે આપણે એનું ન કરેનું જોઈએ કે કેમ ઈશ્વર મળે નથી, બાકે આપણે એમ કરેનું જોઈએ કે કેમ પોતાની જાનને ઈશ્વરને અર્પી શકતો નથી? આપણું રોજનું મનદુઃખ જો છે કે

આમારે યા આછે આમિ શક્તિ દિતે
પારિ નિ તોમારે નાથ.
આમારે લાજ બય, આમારે માન અપમાન
મુખદુઃખ લાવના.

[માટું જે કંઈ છે તે બધું હે નાથ, હું તને આપી શક્યો નથી—
મારાં લાજ બય, મારાં માન અપમાન, મુખદુઃખ અને ચિંતા.]

આપો, આપો! આપો, બધું અક્ષાસ કરી નાખો, બધું ખરચી નાખો, તો જ પ્રાપ્તિથી એકદમ ભરણી જશે.

માઝે રચે છે આવશ્ય
કેત શત કેત મતો
તાઈ કેદે ફિરિ તાઈ
તોમારે ના પાઈ
મને ઘેડે ચાય તાઈ
હે મનેર વેદના.

[વચમાં અનેક જાતનાં સેંકડો આવશ્ય રહેલાં છે એટલે હું રડતો રડતો મટકું છું, એટલે હું તને પામી શકતો નથી અને એટલે મારા મનની વેદના મનમાં રહી જાય છે.]

આપણાં બધાં દુઃખ અને બધી વેદના આપણે પોતાને મિટાવી

શક્તિ નથી તેને લીધે છે — એ મરી જતાં તરત જ આપણને માફમ પડશે કે આપણે આપણી બધી પ્રાપ્તિ સત્ પ્રાપ્ત કરીને જ બેઠેલા છીએ.

ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે મૃગ તલ્લક્ષ્યમુચ્યતે — જલતે જ લક્ષ્ય કહે છે. એ લક્ષ્ય શા માટે છે ? કશુંક લક્ષ્યને પોતા તરફ ખેંચવા માટે નહિ, — પોતાને બિલકુલ જોવા માટે. કારણ તન્મયો મત્તેત્ આણુ જેમ લક્ષ્યમાં પૂરેપૂરું પેસી જાય છે, તન્મય બની જાય છે, તેમ હૃદયમાં પૂરેપૂરા ડંકાર્થ જવું પડશે.

આ તન્મય થઈ જવાનું એ ફક્ત એક ધ્યાનનો જ વ્યાપાર છે, એમ હું માનતો નથી. એ તો સમસ્ત જીવનનો વ્યાપાર છે. બધી દિયનિમાં, બધા વિચારમાં, બધાં કામોમાં આ સમગ્ર મનના એક ખૂણામાં રહેતી જોઈએ કે, હું હૃદયમાં જ છું, અમારી વચ્ચે કયાંય વિચ્છેદ નથી. આ જ્ઞાન આપણા મનમાં દરેકજા ધીમે ધીમે અત્યંત સ્વાભાવિક બની જવું જોઈએ કે, કોત્યવાન્વાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્ ચંદપ આમાત્ કાતન્દ્રો ન સ્વાત્ ! મારા શરીર અને મનની તુચ્છતા તુચ્છ ચેષ્ટા પણ હોત નહિ જે આકાશને પરિપૂર્ણ લરી દેતો આનંદ ન હોત. તેનો જ આનંદ, શક્તિરૂપે નાનીમોટી બધી ક્રિયામાં પ્રયત્ન ગ્રેરી રહ્યો છે. હું છું તે તેનામાં જ છું, હું જે કરું છું તે તેની જ શક્તિથી કરું છું, હું જે ભોગવું છું તે તેનું જ દાન છે, એ જ્ઞાનને નિઃસ્વાસ પ્રશ્વાસની પેઠે સ્વાભાવિક બનાવી દેવું પડશે — એ જ આપણી સાધનાનું લક્ષ્ય છે. એમ થશે તો જ આ જગતમાં આપણું રહેવું કરવું અને ભોગવવું, આપણાં સસ, મંગલ અને મુખ્ય બધું જ સ્વાભાવિક બની જશે — કારણ, જે સ્વપ્ન છે, જેનાં જ્ઞાન, શક્તિ અને ક્રિયા સ્વાભાવિક છે, તેની સાથેના આપણા મિત્રનને આપણે ચેતનામાં પામીશું. એ પામવાને માટે જ આપણી બધી માગણી હોય છે.

૮૯

સમગ્ર જોડ

૧૯મી વૈશ, ૧૩૧૫

પરમાત્મામાં આત્માને આવી રીતે યોગયુક્ત કરીને જોવા એ કંઈ કેવળ જ્ઞાન દ્વારા થઈ શકે? કદી નહિ. એમાં પ્રેમની પણ જરૂર પડે છે.

કારણ, આપણું જ્ઞાન જેમ સમસ્ત ખંડોમાં તે એક પરમ સત્યને ઇચ્છે છે, તેમ આપણો પ્રેમ પણ સમસ્ત ક્ષુદ્ર રસોમાં તે બધા રમના રસતમને, તે પરમાનંદસ્વરૂપને ઇચ્છે છે — એ વખતે તેને તૃપ્તિ નથી.

હવે આત્માને જે કંઈ પોતાની અંદર રીમાખદ સાવે મળ્યું છે તેને જ તે પરમાત્મામાં અમીમરૂપે અનુભવવા માગે છે.

આપણા પોતામાં આપણે શું શું જોઈએ છીએ?

પહેલું તો આપણે જોઈએ છીએ કે હું છું — હું સત્ય છું.

સાર પછી આપણે એ જોઈએ છીએ કે આ ક્ષણે હું જે કંઈ છું તેટલામાં જ હું પૂરો થઈ જતો નથી. હું જે થવાનો છું, જે હજી થયો નથી, તે પણ મારામાં છે. એને હું પકડી શકતો નથી, અડી શકતો નથી, પણ તે એક સ્વસ્થમય પદાર્થરૂપે મારામાં રહેલું છે.

એને હું શક્તિ કહું છું. મારા દેહની શક્તિ કેવળ વર્તમાન કાળમાં જ દેહને પ્રગટ કરીને કૃનાથ બનીને બેઠી છે, એમ નથી — એ શક્તિ હસવરસ પછી પણ મારા આ દેહને પુષ્ટ કરશે, એની જલ્દિ કરશે. જે પરિણામ અત્યારે હાજર નથી તે પરિણામ તરફ શક્તિ મને ધર્મ જશે.

આપણી માનસિક શક્તિની પણ એવી જ પ્રકૃતિ છે. આપણી ચિંતનશક્તિ કેવળ આપણે વિચારેલા વિષયોમાં જ પૂરી થઈ જતી નથી — જેનો આપણે વિચાર કર્યો નથી, ભવિષ્યમાં કરવાના છીએ તેને વિશે પણ એ શક્તિ છે. જેનો વિચાર આપણે કરી શક્યા હોત, જરૂર પડતાં જેનો વિચાર આપણે કર્યો હોત, તેને વિશે પણ એ શક્તિ છે.

આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે જે પ્રત્યક્ષ સત્યરૂપે મોજૂદ છે, તેમાં ખીજો એક પદાર્થ રહેલો છે, જે તેને વડી જઈને અનાદિ અતીતથી માંડીને અનન્ત ભવિષ્ય સુધી વિસ્તરેલો છે.

આ જે શક્તિ, જેણે આપણા સત્યને નિશ્ચય જણાવ્યામાં જ મર્યાદિત કરી રાખ્યું નથી, જે તેને વડી જઈને તેને અનંત તરફ ખેંચી લઈ જાય છે, તે કેવળ ગતિરૂપે સતત્ત્વિસ પોતાને અનાગત તરફ પ્રગટ કર્યો જાય છે એમ નથી, એમાં ખીજો પણ એક ભાગ રહેલો જોવામાં આવે છે. એ એકની સાથે ખીજાને, વ્યક્તિની સાથે સમષ્ટિને બેડે છે.

જેમ કે આપણી દેહની શક્તિ. એ કેવળ આપણા આજના આ દેહને કાસના દેહમાં પરિણત કરે છે એટલું જ નહિ, એ આપણા દેહને નિરંતર એક સમગ્ર દેહ રૂપે બાંધી રાખે છે. એ એવી રીતે કામ કરે છે કે જેથી આપણા શરીરની ‘આજ’ જ સર્વેસર્વા ન બની જાય, શરીરની ‘કાસ’ પણ પોતાનો હક જનળવી શકે — તે જ પ્રમાણે આપણા શરીરનો એક જ અંશ સર્વેસર્વા ન બની જાય, શરીરના ખીજા અંશો સાથે તેનો સંબંધ એવો રહે જેથી પરસ્પર પરસ્પરને મદદરૂપ થઈ શકે. પગને માટે હાથ, માથું, પેટ એ બધાં જ કામ કરે છે, તેમ હાથ, માથા અને પેટને માટે પગ પણ કામ કરે છે. એ શક્તિએ હાથના સ્વાર્થને પગનો સ્વાર્થ બનાવી દીધો છે અને પગના સ્વાર્થને હાથનો સ્વાર્થ બનાવી દીધો છે.

એમાં જ શરીરનું મંગલ છે. તેનું પ્રત્યેક અંગ આખા શરીરનું રક્ષણ કરે છે અને આખું શરીર પ્રત્યેક અંગનું પાલન કરે છે. એટલે શક્તિ આયુર્યે શરીરને અનાગત પરિણામ તરફ લઈ જાય છે, અને મંગલરૂપે તેને અખંડ સમગ્રતામાં બાંધી રાખે છે, ધારણ કરી રાખે છે.

એ શક્તિ કેવળ મંગલમાં જ પ્રગટ થાય છે એમ નથી. એની મારફતે ફક્ત યંત્રની જેમ રક્ષણકાર્ય ચાલતું રહે છે એમ નથી, એમાં વળી એક પ્રકારનો આનંદ પણ રહેલો છે.

આયુમાં આનંદ છે. આખા શરીરના મંગલમાં, સ્વાસ્થ્યમાં એક પ્રકારનો આનંદ રહેલો છે.

એ આનંદનું જો પૃથક્કરણ કરીએ તો બે વસ્તુ મળે છે, એક જ્ઞાન અને બીજો પ્રેમ.

મારામાં જે એક સમગ્રતા છે તેની સાથે જ્ઞાન રહેલું છે — તે જાણું છે કે હું હું છું; હું એક સંપૂર્ણ હું છું.

એ માત્ર જાણું છે એટલું જ નહિ, પણ એ જાણવામાં તેને એક પ્રકારનો આનંદ આવે છે. આ એક સંપૂર્ણતા તેને એટલી બધી ગમે છે કે એને કંઈ ક્ષતિ પહેંચે એ એનાથી સહન થતું નથી. એના મંગલમાં એનો લાભ છે, એની સેવામાં એનો આનંદ છે.

એટલે આપણને માલુમ પડે છે કે, શક્તિ એક સમગ્રતાને બાંધે છે. સાચવે છે અને તેને શતદિવસ એક બાવી સંપૂર્ણતા તરફ ચલાવી લઈ જાય છે.

એ પછી આપણને એમ જણાય છે કે, આ જે સમગ્રતા, જેમાં એક સક્રિય શક્તિ અંશ પ્રત્યંશને એક બનાવી રહેલી છે, અતીત અને અનાગતને એક બનાવી રહેલી છે — એ શક્તિમાં કેવળ મંગલ જ રહેલું છે, એટલે કે, સત્ય કેવળ સમગ્ર આકારમાં રક્ષાય છે, પૂર્ણતાને

પામે છે એમ નથી, તેમાં એક આનંદ પણ રહેલો છે. એટલે કે એમાં એક સમગ્રતાનું જ્ઞાન છે અને સમગ્રતાનો પ્રેમ છે. તે સમગ્રને જાણે છે અને સમગ્રને ચાહે છે.

જે હું મારા ગોનામાં જોડું છું, તે જ વળી સમાજમાં પણ જોડું છું. સમાજસત્તામાં એક શક્તિ રહેલી છે, જે સમાજને કેવળ વર્તમાન કાળમાં જ બાંધી રાખતી નથી, તેને તેની લાવી પરિણતિ તરફ લઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, સમાજમાંના પ્રત્યેકના સ્વાર્થને બધાનો સ્વાર્થ અને બધાના સ્વાર્થને પ્રત્યેકનો સ્વાર્થ બનાવી દે છે.

પરંતુ આ વ્યક્તિગત સ્વાર્થને સમષ્ટિગત મંગલમાં પસારી નાખવાનું કામ કેવળ યંત્રવત જડ શાસનથી બનતું નથી. એમાં પ્રેમ રહેલો છે. માણસ સાથે માણસના મિત્રતામાં એક રસ રહેલો છે. સ્નેહ, પ્રેમ, દયા, દાક્ષિણ્ય આપણા પરસ્પરના મેળાપને સ્વેચ્છાકૃત અને આનંદમય એટલે કે જ્ઞાન અને પ્રેમમય મેળાપ બનાવી દે છે. આપણે ના છૂટકે નહિ પણ આનંદથી સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીએ છીએ. મા ઇચ્છાપૂર્વક જ સંતાનની સેવા કરે છે; માણસ અંધ લાવે નહિ પણ જ્ઞાનપૂર્વક પ્રેમથી સમાજનું દિત કરે છે. આ જે બૃહત્ હું છે, સામાજિક હું છે, સ્વાદેશિક હું છે, માનવિક હું છે, એના પ્રેમનું બળ એટલું છે કે, એ ચૈતન્ય જેનો સાથેસાથ કબજો લે છે તે આ બૃહત્તા પ્રેમમાં પોતાના ક્ષુદ્ર હૃદનાં સુખદુઃખ, ઇવનમૃત્યુ બધાને બેધડક તુચ્છ ગણે છે. સમગ્રતામાં એવો આનંદ છે; વિચ્છિન્નતા — અગત્યનામાં જ દુઃખ અને દુર્બળતા રહેલાં છે. એટલે ઉપનિષદમાં કયું છે — ભૂમૈવ સુખં નાલ્પે સુખમસ્તિ ।

વિશ્વવ્યાપી સમગ્રતામાં બ્રહ્મની શક્તિ સત્યના સત્યરૂપે અને મંગલના મંગલરૂપે રહેલી છે એમ નહિ, એ શક્તિ અપરિમેય આનંદરૂપે રહેલી છે. આ વિશ્વની સમગ્રતાને બ્રહ્મ, જ્ઞાન વડે પૂર્ણ કરીને

અને પ્રેમ વડે આશ્રિંગન કરીને રહેલું છે. એનાં એ જ્ઞાન અને પ્રેમ સનાતન ઝરણુની ધારાએ છવાત્રામાં ચર્ધને વહી રહ્યાં છે, એ કહી ખૂટતાં નથી.

એટલા માટેજ પરમાત્મા સાથેનું આત્માનું મિલન એ જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મનું મિલન છે. એજ મિલન આનંદનું મિલન છે. સંપૂર્ણની સાથે મળવું હોય તો સંપૂર્ણતા દ્વારાજ મળવું પડે — તોજ આપણું જે કંઈ છે તે બધું ચરિતાર્થ થવા પામે.

૯૦

આત્મપ્રત્યય

૨૧મી એપ્રિલ, ૧૩૧૪

મારો દેહ, પ્રાણ, ચૈતન્ય, બુદ્ધિ અને હૃદય — એ બધું મળીને હું એક વસ્તુ છું. એ જે સમગ્રતા, સંપૂર્ણતા છે, એ એક વસ્તુ છે માટેજ પોતાને જાણી શકે છે અને પોતા ઉપર પ્રેમ કરી શકે છે.

એટલુંજ નહિ, એજ કારણે તે સર્વત્ર એકને શોધે છે અને એક મળતાંજ આનંદિત થાય છે. અજ્ઞાના એને કુઃખ દે છે — એ સંપૂર્ણતા ચાહે છે.

ખરું જોતાં, એ જે કંઈ ચાહે છે તે કોઈ ને કોઈ રૂપે આ સંપૂર્ણતાની જ શોધ હોય છે. તે પોતાના એકની સાથે આસપાસના બહુને બાંધી દર્ધને કુદ્ર એકને જૂદતર એક બનાવી દેવા ઇચ્છે છે.

આપણામાંના પ્રત્યેકે પોતામાં આ જે એકજની સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી છે એની જ શક્તિથી આપણે જગતનાં બીજાં બધાં એકજનો અનુભવ

કરી શકીએ છીએ. આપણે સમાજને એક તરીકે સમજી શકીએ છીએ, માનવજાતિને એક તરીકે સમજી શકીએ છીએ, આખા વિશ્વને એક તરીકે સમજી શકીએ છીએ — એટલું જ નહિ, એ રીતે એક તરીકે જેને આપણે સમજી શકતા નથી તેનું તાત્પર્ય આપણે પામી શકતા નથી — તેની બાજતમાં આપણી શુદ્ધિ સતત ફેરવા કરતી હોય છે.

એટલે આપણે જે પરમ એકને શોધીએ છીએ તે કેવળ આપણા પોતાના આ એકની પ્રેરણાથી જ. એ એક પોતાના એકચને ત્યાં સુધી સર્જી ગયા વગર વચ્ચે અટકી શકતું નથી.

આપણે સમાજને એક તરીકે સમજીએ છીએ તે સમાજનો પાયો આપણો આત્મા છે — માનવજાતિને એક સમજીએ છીએ એ સમાજનો પાયો એ આત્મા છે — વિશ્વને એક સમજીએ છીએ તેનો પાયો એ આત્મા છે અને પરમાત્માને અદ્વૈત સમજીએ છીએ તેનો પાયો એ આત્મા છે. એટલા માટે જ ઉપનિષદમાં ક્યું છે કે સાધક — આત્મન્યેવાત્માર્ત્તં પश्यति — આત્મામાં જ પરમાત્માને જુએ છે. કારણ, આત્મામાં જે એકચ છે તે એકચ જ પરમ એકચને શોધે છે અને પરમ એકચને પામે છે. જે જ્ઞાન તેના પોતાના એકચને આશ્રય કરીને આત્મજ્ઞાનરૂપે રહેલું છે તે જ જ્ઞાન પરમાત્માના પરમ જ્ઞાનમાં ચરમ આશ્રય પામે છે. એટલા માટે જ પરમાત્માને “દુક્ષાત્મ-પ્રત્યક્ષનારમ્” કહેલો છે. એટલે કે પોતા પ્રત્યે આત્માને જે એક સ્વાભાવિક વિશ્વાસ હોય છે, તે વિશ્વાસનો જ સાર તે પરમાત્મા. આપણો આત્મા સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાને એક તરીકે જાણે છે, એક તરીકે જાણવાનો સાર પરમ એકને જાણવામાં રહેલો છે, તે જ પ્રમાણે આપણામાં જે એક આત્મપ્રેમ રહેલો છે, આત્મામાં આત્માનો આનંદ, એ આનંદ જ માનવ આત્મા પ્રત્યેના પ્રેમનો પાયો છે, વિશ્વાત્મા પ્રત્યેના પ્રેમનો પાયો છે, પરમાત્મા પ્રત્યેના પ્રેમનો

પાયો છે. અર્થાત્ એ આત્મપ્રેમનો જ પરિપૂર્ણતમ અને સત્યમય વિકાસ એટલે પરમાત્મા પ્રત્યેનો પ્રેમ — એ જુમાનંદમાં જ આત્માના આનંદની પરિણતિ છે. આપણા આત્મપ્રેમની ચરમ દશા એટલે એ પરમાત્મામાં આનંદ. તદેતન્ પ્રેયઃ પુત્રાત્ પ્રેયો વિજાત્ પ્રેયોઽન્યસ્માત્ સર્વસ્માત્ અન્તરહરં ચદ્યમાત્મા ।

૯૧

ધીર સુકેતાત્મા

૨૨મી ફેબ્રુ, ૧૩૧૫

આ વાતની ચર્ચા કરી કરીને એને અધરી બનાવી મૂકવામાં આવે છે. તેમ છતાં એ જ આપણી સૌથી સહેલી વાત છે — તદ્દન સરસ્વાતની પહેલી વાત છે અને છેવટની છેલ્લી વાત છે. આપણને આપણી પોતાની અંદર એક 'એક' મળ્યું છે અને એકને જ આપણે બહુમાં સર્વત્ર શોધતા ફરીએ છીએ. એટલું જ નહિ, બાળક જ્યારે જુદી જુદી વસ્તુઓને અડી, મૂંઘી, ખાઈ જોવા માટે ચારેકોર હાથ લગાવે છે ત્યારે પણ તે પેલા એકને જ શોધતું હોય છે. આપણે પણ બાળકની પેઠે જુદી જુદી વસ્તુઓને અડીએ છીએ, મૂંઘીએ છીએ, મોઢામાં મૂળીએ છીએ, તેને આધાત કરીએ છીએ અને તેનાથી આધાત પામીએ છીએ, તેને બેગી કરીએ છીએ અને, તેને કચરાની પેઠે ફેંકી દઈએ છીએ. આ બધા પ્રયોગો અને આ બધા પ્રયાસો દ્વારા બધાં દુઃખો અને બધાં લાભોમાં આપણે પેલા એકને જ શોધીએ છીએ. આપણું જ્ઞાન એકને પહોંચવા માગે છે,

આપણે પ્રેમ એકમાં મળવા માગે છે. એ સિવાય બીજી કોઈ વાત નથી.

આનન્દાદયેન રસિવિમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । આનંદ પોતાને નાના-રૂપે નાનાકાલે પ્રગટ કરે છે, આપણે એ નાનારૂપને જ કુક્ત જોઈએ છીએ, પરંતુ આપણે આત્મા એ નાનાની અંદર ચર્ચિતે પેલા મૂળ એક આનંદને જોવા ઇચ્છે છે. જ્યાં સુધી એ મૂળ આનંદનો કોઈ આભાસ જણાતો નથી ત્યાં સુધી સતત વસ્તુ પછી વસ્તુ અને ઘટના પછી ઘટના આપણને ચક્રવીને લોપ કરી નાખે છે અને આપણને અનંત પથે રખડાવી મારે છે. આપણું વિજ્ઞાન બધી વસ્તુઓમાં એક સત્યને શોધે છે, આપણે ઇતિહાસ બધી ઘટનાઓમાં એક હેતુને શોધે છે, આપણે પ્રેમ બધી સત્તાઓમાં એક આનંદને શોધે છે. એ વગર તે ક્યાંય ઝૂકી શકતો નથી. કહી શકતો નથી કે હા, મને મળ્યા ગયું.

આપણે જ્યારે કોઈ અંધારા ઓરડામાં આપણને જોઈતી વસ્તુ શોધવા હોઈએ છીએ ત્યારે ચારે બાજુએ માથું અથડાતું હોય છે, ઠેસ વાગતી હોય છે, કેટલીય નાની વસ્તુઓને આપણે મોટી માની લેના હોઈએ છીએ, કેટલીય તુચ્છ વસ્તુને વજગી પડીને આપણે કહીએ છીએ કે આ મળ્યા ગઈ. ત્યાર પછી જોઈએ છીએ તો મૂડીમાં જ તે વસ્તુ ચોળાઈને ધૂળ થઈ જાય છે.

ખરી વાત એ છે કે એ અંધકારમાં મને ખબર જ નથી હોતી કે મારે શું જોઈએ છે. પરંતુ જેવો એક દીવો પેટવવામાં આવે કે તરત જ એક દાણમાં બધું સહેકું થઈ જાય છે — તરત જ આટલા દિવસ સુધીની શોધ અને માથાકૂટ પછી એક પત્રમાં મને ખબર પડી જાય છે કે જે બધી મારે હાથે અથડાતી હતી તે મારે જોઈતી વસ્તુ નહોતી. જે મા એ આખા ઓરડાને સજવીને શાંત એકાં હતું તે જ મારી સાચી કામનાની વસ્તુ હતી. જેવો દીવો સળગ્યો કે

તરત જ બધી વસ્તુઓને છોડીને જે હાથ લંબાવીને હું તેમની પાસે દોડી ગયો.

અને તેમ છતાં માને પામતાવિંત જ તેની સાથે બધી વસ્તુઓ પણ એકીસાથે મળી ગઈ, કોઈ વસ્તુએ અલગ થઈને મારા માર્ગમાં બાધારૂપ બની મને રોક્યો નહિ. માને જાણુનાવિંત જ આ સુખવેશો ઓરડો મારો થઈ ગયો. પછી ઓરડામાંના બધા સરસામાનમાં હું કોઈ પણ જાતની રોકટોક વગર ફરવા લાગ્યો, જે વસ્તુનો જે ઉપયોગ હતો તે મને આવડી ગયો, પછી એ વસ્તુઓએ મારો કબજો ન લીધો પણ મેં જ તેઓનો કબજો લીધો.

એટલે હું કહેતો હતો કે શું જ્ઞાનમાં કે શું પ્રેમમાં કે શું કર્મમાં, પેલા એકને, પેલી મૂળ વસ્તુને પામીએ એટલે બધું સરેલું થઈ જાય છે — વસ્તુઓનો બધો ભાર એક હાથમાં હળવો થઈ જાય છે. તરતાં જીવંતાં જ અગાધ જળમાં ફરવું પણ મારે માટે સ્વાભાવિક બની જાય છે, પછી અથાગ પાણીમાં ડૂબકી મારું તોયે હું વિનાશમાં ડૂબી જતો નથી, આપોઆપ ઉપર આવી રહું છું. એ તરવાનું ન આવડે તો પાણી મને ડગલે ને પગલે બાધારૂપ થઈ પડે, મને મારી નાખવા તાકે. જે પાણીમાં ફરવું તરતાં આવડતું હોય તો મારે મન રમત જેવું છે, આનંદરૂપ છે, તે પાણીમાં ફરવું જ તરતાં ન આવડતું હોય તો મને દુઃખરૂપ થઈ પડે છે, મૃત્યુરૂપ થઈ પડે છે, થોડા પાણીમાં પણ હાથપગ પજાડીને હું ફેફે થઈ જાઉં છું.

આપણી ખરી જાણવાની વસ્તુને, પામવાની વસ્તુને જેવી મેળવીએ છીએ કે તરત જ આ સંસારની વિવિધતા આપણને બાંધી રાકતી નથી, રોકી રાકતી નથી, મારી રાકતી નથી. પછી, પહેલાં જે ભયંકર હતું તે જ હવે સહેલું બની જાય છે — પછી સંસારમાં આપણે મુક્તિ પણ આનંદ માણીએ છીએ. પછી સંસાર આપણા ઉપર કબજો જમાવતો નથી, આપણે જ સંસાર ઉપર કબજો જમાવીએ છીએ.

પછી, પહેલાં ડાબે ને પગને આપણે જે આગ્રહવળા જતા હતા, શક્તિનો જે અપચય થતો હતો, તે ટળી જાય છે.

એટલા માટે જ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે સૈર્વાર્થ સર્વતઃ પ્રાપ્ય યોગા યુક્તાત્માનઃ શાંતેશ્ચિન્તિ, તે સર્વવ્યાપીને જેમણે સર્વ આલુએથી મેળવ્યા છે, તેઓ ધીર યર્ધને, યુક્તાત્મા યર્ધને સર્વત્ર પ્રવેશ કરે છે. પહેલાં તેઓ ધૈર્ય મેળવે છે, અને તેઓ જુદા જુદા વિષયોમાં અને જુદા જુદા વ્યાપારોમાં આખો વખત ધાંધા યર્ધને શાંત જેવા યર્ધને ભટકતા નથી, તેઓ અપ્રગટ્ભ, અપ્રમત્ત અને ધીર બને છે. તેઓ યુક્તાત્મા બને છે, તે પરમ એક સાથે યોગ પામે છે. પોતાને કોઈ પણ અલંકાર કે કોઈ પણ આસક્તિ વડે અલગ વિચિત્ર કરી નાખના નથી, એકની સાથે મળી જર્ધને આનંદપૂર્વક વિશ્વના બધાં બધુમાં પ્રવેશ કરે છે, અને બધાં બધુ તે વખતે તેમને માગ આપે છે.

એ બધા ધારિને એ બધા યુક્તાત્માઓને પ્રણામ કરીને તેમનો જ માર્ગ આપણે અનુસરીયું. એ છે એકની સાથે યોગ સાધવાનો માર્ગ, એ છે સદગતામાં પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ, એ છે જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મની ચરમ પરિનૃપ્તિનો માર્ગ.

૯૨

મુશ્કેલ અને સહેલું

૨૪મી જાન, ૧૩૧૫

સાધનાનાં બે અંગ છે : એક, પકડી રાખવું અને બીજું, છોડી દેવું. એક બાળતમાં સખત થવું અને બીજી બાળતમાં સહેજ થવું.

વહાણુ ગાત્રે છે ઝીનાં બે અંગ છે : એક સુકાન, અને બીજું સદા. સુકાન ખૂબ સખત રીતે પકડી રાખવું જોઈએ. ક્રુવના તારા તરફ નિશાન રિયર રાખીને સીધો રતો પકડીને ચાલવું જોઈએ. એ માટે દિશા જાણવાની જરૂર છે, નક્ષત્રોનો પરિચય હોવો જોઈએ, કયાં જોખમ છે, કયાં સગવડ છે એ બધું હમેશાં મન દર્શને સમજ્યા પછી ચાલીએ તો ન ચાલે. એ માટે રાતદિવસ સક્રિય સાવચેતી અને દૃઢતા જરૂરની છે. એ માટે જ્ઞાન અને શક્તિ આવશ્યક છે.

બીજું એક કામ તે અતુટ પવનમાં વહાણને સોંપી દેવું. વહાણને જોટલા સદા હોય તે બધાને એવી રીતે ખોલીને ગોઠવવા કે પવનનો પૂરેપૂરો લાભ મળે.

આધ્યાત્મિક સાધનામાં પણ એમ જ છે. એક બાજુથી જેમ પોતાના જ્ઞાનને વિશુદ્ધ અને શક્તિને સક્રિય રાખવી જોઈએ તેમ બીજી બાજુથી ઈશ્વરની ઈચ્છા આગળ પોતાની જાતને સંપૂર્ણ સમર્પણ કરી દેવી જોઈએ. તેમની સાથેના સંબંધમાં બિચકુલ સદાચ ચર્ચ જતું જોઈએ.

પોતાને નિયમને માગે દૃઢપણે પકડી રાખવાની સાધના ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે, પરંતુ પોતાની જાતને ઈશ્વરના હાથમાં સોંપી દેવાની સાધના બહુ ઓછી જોવા મળે છે. આ બાબતમાં પણ માણસની જાણે અમુક કૃપણતા રહેલી છે. તે પોતાની જાતને પોતાના હાથમાં રાખવા ઇચ્છે છે, ઊંચા ઇચ્છતો નથી. કોઈ કોર વસ્ત્રમાં તેને રાજ રાજ પોતાની શક્તિનો પરિચય મળે છે. રાજ રાજ તે હિસાબ કરીને જોઈ શકે છે કે નિયમ દૃઢ રાખીને આટલું ચાલી શકાયું. એમાં તેને એક વિશેષ પ્રકારનો અભિમાનનો આનંદ મળે છે.

પોતાના જીવનને ઈશ્વર આગળ સમર્પણ કરી દેવાનો અર્થ એવો નથી કે, હું જે કડું છું તે બધું જ ઈશ્વર કરે છે એમ માનવું. કામ

કું કું, છતાં લઈ નામ ધ્વિરનું, અને જવાબદારી નાખું તેને માથે
— એવું વિચિત્ર પરિણામ ન આવવું જોઈએ.

ધ્વિરના પવન આગળ જીવનને જરાબર વ્યસ્થિત કરીને ગોડવી
રાખવું પડશે. એ પવનને જરાબર માનીને ચાલવું પડશે. ઝૂંપી પડીને
તેને ટાળીને ચાલીએ એ ન ચાલે. તેના આહવાનને, તેની પ્રેરણાને પૂરેપૂરી
કીકવા માટે જીવન પ્રત્યેક ક્ષણે પોતાને ફેલાવી રાખે એમ થવું
જોઈએ. 'શી ધમ્મા છે પ્રભુ, શી આરા છે' એ પ્રશ્નને જનમત રાખી
જીવન સદા તૈયાર રહે. જે શ્રેય હોય તે જ તેને સહજ બાવે ચલાવે
અને ઠેક સુધી તેને લઈ જાય.

જાનામિ ધર્મ ન ચ મે પ્રવૃત્તિઃ
જાનામ્યધર્મ ન ચ મે નિવૃત્તિઃ ।
ત્વયા હૃષીનેશ હૃદિસ્થિતેન
યયા નિયુક્તોઽસ્મિ તયા કરોમિ ॥

એ શ્લોકનો અર્થ એવો નથી કે હું ધર્મને માર્ગે ચાલું કે
અધર્મને માર્ગે ચાલું, તું મને જે માર્ગે ચલાવે છે તે માર્ગે હું તો
ચાલું છું. એનો અર્થ એ છે કે મારી સહજ વૃત્તિ ઉપર જ જો હું ભાર
દઉં છું તો તે મને ધર્મને માર્ગે લઈ જતી નથી, અધર્મમાંથી મને
પાછો વાળતી નથી, માટે હે પ્રભુ, મેં એવું નક્કી કર્યું છે કે તને
જ મારે હૃદયમાં રાખવો, અને તું મને જે માર્ગે ચલાવે તે માર્ગે
મારે ચાલવું. સ્વાર્થ મને જે માર્ગે ચલાવવા માર્ગે તે માર્ગે હું ચાલીશ
નહિ, અહંકાર મને જે માર્ગેથી પાછો વાળવા ઇચ્છે તે માર્ગેથી હું
પાછો વળીશ નહિ.

આથી તેને હૃદયમાં સ્થાપીને તેના હાથમાં પોતાનો ભાર સોંપી
દેવો, એ જ એક આપણી ઇચ્છારાક્તિની સદાની સાધના હો
આમ કરવું હોય તો શરૂઆતમાં અહંકારને તેના ઉચ્ચાસન

ઉપરથી છેક નીચે હિતારી પાડવો જોઈએ. દુનિયાના સર્વ કોઈની સાથે સમાન થા, બધાની પાછળ આવીને બોલો રહે, સૌની નીચે જઈને બેસ, તેમાં કંઈ નુકસાન નથી. તારી દીનતા ઈશ્વરના પ્રસાદથી પરિપૂર્ણ બની જાયો, તારી નમ્રતા સુમધુર અમૃતફલના બારથી સારથક બનેા. હમેશાં ઝવડો ઢરીને પોતાને માટે એ જરા જેટલી અઝાયદી જગ્યા સાચવી રાખવાની રીત જરૂર છે, એની કિંમત કેટલી ? જગતના સર્વ કોઈની સાથે સમાન બનીને બેસવામાં ચરમાઈશ નહિ — ત્યાં જ ઈશ્વર બેઠેલો છે. જ્યાં બધા કરતાં જાંચા રહેવા માટે તું એકલો બેઠેલો છે ત્યાં તેમને માટે રથાન જલ્દી સાંકડું છે.

જ્યાં સુધી તેમની આગળ આત્મસમર્પણ દરશે નહિ ત્યાં સુધી તારાં સુખદુઃખ, તારી હારણત સનત તને અઝાયમાન કર્યા કરશે, તને ભટકાવ્યા કરશે. પ્રત્યેકનો પૂરો આધાર તારે આવો પડશે. જ્યારે તેના સડને તેનો પવન લાગશે ત્યારે તરંગો તો એવા ને એવા જ ઊછળના દશે પણ તું સડસડાટ ચાલ્યો જશે. ત્યારે એ તરંગ આનંદના તરંગ દશે. ત્યારે પ્રત્યેક તરંગ તને કેવળ નમસ્કાર કરતો રહેશે અને એ વાતની જ સાખ પૂરશે કે તે ઈશ્વરને આત્મસમર્પણ કર્યું છે.

એટલે હું કહેતો હતો કે જીવનયાત્રાની સાધનામાં પોતાની સક્રિય ગમે એટલી લગાવીએ તેમ જતાં ઈશ્વરના સદા વહેતા અનુકૂળ દક્ષિણ વાયુ આગળ બધા સડોને એકદમ પૂરેપૂરા ખોલી દેવાનું ન બૂલીએ, તો સારું.

૯૩

નમસ્તેસ્તુ

૨૬મી મે, ૧૩૧૫

કોઈ વેત્ર ગોળ ગોળ આંકડીઓ વડે પોતાના આધારને વીંટી વળે છે, કોઈ વેત્ર રીધાં મૂળિયાં વડે આધારને મળ્મૂળ રીતે પકડી રાખે છે, તો કોઈ વેત્ર પોતાના આખા દેહ વડે જ અવસંખ્યને ઘેરી લે છે.

આપણે પણ જે સંબંધો વડે ઈશ્વરને પકડીએ છીએ તે બધા એક જનના નથી હોતા. આપણે તેને પિતાભાવે પણ ભણ શકીએ, પ્રભુભાવે પણ ભણ શકીએ, અને મિત્રભાવે પણ ભણ શકીએ. જનનમાં જોડેલી જનના સંબંધોથી આપણે પોતાને બાંધીએ છીએ તે બધાના મૂળમાં ઈશ્વર જ રહેલો છે. જે રસ વડે તે તે સંબંધો પુટ થાય છે તે રસ ઈશ્વરનો જ છે. એટલે બધા જ સંબંધો તેને લાગુ પડી શકે છે, બધી જ જનના ભાવે માણસ તેને પામી શકે છે.

બધા સંબંધોમાં પહેલો સંબંધ એ પિતાપુત્રનો સંબંધ છે.

પિતા ગમે એવો મોટો હોય અને પુત્ર ગમે એવો નાનો હોય, બંને વચ્ચે શક્તિનો ગમે એટલો તફાવત હોય, તોયે બંને વચ્ચે બિંદુ એકચ રહેલું હોય છે. એ એકચને જોરે જ આટલો અમથો છોકરો તેના આવડા મોટા બાપને મેળવી શકે છે.

ઈશ્વરને પણ જે આપણે મેળવવા ઇચ્છતા હોઈએ તો તેને કોઈ એક સંબંધ મારફતે જ મેળવવો પડશે, નહિ તો તે આપણી આગળ કેવળ એક દર્શનશાસ્ત્રનું તત્ત્વ અથવા ન્યાયશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત બની જશે, તે આપણા પોતાનો નહિ બની શકે.

ઈશ્વર કંઈ આપણી બુદ્ધિનો વિષય નથી; તે એના કરતાં ઘણું

વધારે છે; તે આપણે પોતાનો છે. તે જો આપણે પોતાનો ન હોત તો જગતમાં કોઈ આપણું પોતાનું ન હોત, તો પોતાનું રાખ્ધનો કંઈ અર્થ જ રહેત નહિ. તે જોમ વિરાટ સૂર્ય અને આ કુદ્ર પૃથ્વીને પોતાનાં કરીને આટઆટલા લાખો યોગ્યનું દૂરત્વ મિટાવી દઈને વચમાં રહેલો છે, તેમ જ તે પોતે જ એક માણસની સાથેના જીવન માણસના સંબંધ-રૂપે રહેલો છે. નહિ તો એક માણસ અને જીવન માણસ વચ્ચે અંતર અનંત છે; વચમાં જો અનન્ત મિત્રનનો સેતુ ન હોત તો એ અનંત અંતર આપણે પાર કરત શી રીતે !

એટલે ઈશ્વર દુરદૂર એનું કોઈ તત્ત્વ નથી, એ આપણો અન્યંત પોતાનો છે. જ્યાં પોતાનાઓમાં તે એકમાત્ર ચિરંતન અખંડ પોતાનો છે. જાણના ક્ષણે તેણે દેવળ એક સન્ધરૂપે જાડે નથી લટકાવી મૂક્યું, પણ સ્વાદથી, ગંધથી અને શોભાથી તેણે વિશેષરૂપે તેને મારું પોતાનું, બનાવ્યું છે. તે પોતે મારો પોતાનો છે એટલે ક્ષણે જગતજગતના રસથી મારું પોતાનું બનાવ્યું છે, નહિ તો ક્ષણ નામના સત્યને હું કોઈપણ બાજુએથી કોઈ પણ રીતે લગારે પામી જ ન શકત.

પરંતુ આ પોતાપણું કેટલે સુધી જાય છે, કેટલું જાંડું હોય છે, તે ઈશ્વરે માણસના સંબંધમાં માણસને બતાવ્યું છે — શરીર મન હૃદય સર્વત્ર એનો પ્રવેશ છે, કયાંય એનો વિચ્છેદ નથી, વિરહ અને મૃત્યુ પણ તેને અલગ કરી શકતાં નથી.

એટલા માટે જ માણસોના આ સંબંધો દ્વારા આપણે કંઈક અંશે સમજી શકીએ છીએ કે, નિષ્પિત્ર બ્રહ્માંડમાં જો સદાસર્વદા આપણો પોતાનો છે તે આપણો શું છે? એને આપણે સત્ય જ્ઞાનમન્ત્ર બ્રહ્મ કહીએ એટલાથી બધું કહેવાઈ જતું નથી. એના કરતાં ચરમતર અને અંતરતર વાત એ છે કે તું મારો પોતાનો છે, તું મારી માતા છે, મારો પિતા છે, મારો મિત્ર છે, મારો પ્રભુ છે, મારી વિદ્યા છે, મારું ધન છે, ત્વમેવ સર્વ મમ દેવદેવ । તું મારો છે ને હું તારો

હું, તારી અને મારી વચ્ચે એ સંબંધ જ મારા સર્વસ્વ કરતાં મોટું સત્ય છે, મારા સર્વસ્વ કરતાં મોટી સંપત્તિ છે. તું મારા મહત્તમ, સત્યતમ પોતાના રૂપ છે.

ઈશ્વરની સાથેના આ સંબંધનો અનુભવ કરવા માટેનો એક મંત્ર છે — પિતા નોડસિ, — તું અમારો પિતા છે. જે અનન્ત સત્ય છે, તેને આપણું પોતાનું સત્ય બનાવવાનો આ એક મંત્ર છે, તું અમારો પિતા છે.

હું નાનો છું, તું બ્રહ્મ છે, તેમ છતાં તારી અને મારી વચ્ચે સંબંધ છે, તું પિતા છે. હું અબોધ છું, તું અનન્ત જ્ઞાનરૂપ છે, તેમ છતાં તારી અને મારી વચ્ચે સંબંધ છે, તું પિતા છે.

આ જે સંબંધ, એ સંબંધને લીધે તારી અને મારી વચ્ચે વિશેષભાવે અવરજવર રહે છે, તારી અને મારી વચ્ચે વિશેષભાવે લેણદેણ ચાલે છે. એ સંબંધને હું પૂરેપૂરા જ્ઞાન સાથે, પૂરેપૂરા બળ સાથે વળગી રહું, એવી મારી ઇચ્છા છે. એટલે મારી પ્રાર્થના એ છે કે પિતા નો બોધિ, તું પિતા છે એ જ્ઞાન મને આપ. તું તો — પિતા નોડસિ, પિતા છે; પણ માત્ર હોય એટલું પૂરતું નથી — પિતા નો બોધિ, તું મારો પિતા છે એ જ્ઞાન મને આપ.

મારા ચૈતન્ય અને જીવિતા બળથી હું જે કંઈ જ્ઞાન પામું છું તે બધું જ તેની પાસેથી પામું છું — ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્, જે આપણી ધીરાક્તિઓને પ્રેરે છે, જે વિશ્વ બ્રહ્માંડને અખંડ એક રૂપે રાખી રહ્યો છે, તેમના સિવાય કોઈ પણ જ્ઞાન બીજે ક્યાંથી મળવાનું હતું? પણ એ સાથોસાથ એ જ્ઞાન પણ મળે તો સારું કે એ તે જ આપે છે.

તે જ પિતાજી મને જ્ઞાન આપે છે એ જ્ઞાન મારા અંતરમાં હોય તો જ હું તેને યથાર્થ ભાવે નમસ્કાર કરી શકું. હું બધું જ તેની પાસેથી લઉં છું, પામું છું; છતાં તેને નમસ્કાર કરી શકતો નથી.

‘મારું’ મન સખત જ રહે છે, માથું ઊંચું જ રહે છે. કારણ, તેની સાથેના મારા મંત્રધનું મને લેશ પણ લાભ નથી.

એટલે આપણી પ્રાર્થના એ છે કે, નમસ્તેડસ્તુ. તને અમારા નમસ્કાર હો. એ નમસ્કાર નમ્રતાથી અને આત્મસમર્પણથી પરિપૂર્ણ બનીને તારે ચરણે આવે. ‘મારું’ સમસ્ત જીવન તારા પ્રત્યેના નમસ્કારમાં પરિણમે.

તારી સાથે મારા સંબંધ જ એ છે કે, તું મને આપે અને હું નમસ્કારમાં નીચો નમીને તે ગ્રહણ કરું. આ નમસ્કાર ખૂબ મધુર છે. એ જલભારથી લયેલા મેઘ જેવો, ફલભારથી લયેલી સાખા જેવો રસથી અને મંગલથી પરિપૂર્ણ છે. એ નમસ્કારને લીધે જીવન કલ્યાણથી ભરાઈ જાય છે, સૌંદર્યથી ભરારાઈ જાય છે. એ નમસ્કાર કેવળ નિર્ગિત માધુર્ય જ નથી, એ પ્રત્યક્ષ શક્તિ પણ છે. એ જેમ અનાયાસ-પૂર્વક ગ્રહણ કરે છે અને વહન કરે છે, તેમ ઉદ્ધત અહંકાર કરી શકતો નથી. એનો દોષ પરાભવ કરી શકે એમ નથી. જીવન એ નમસ્કારને કારણે બધા આધાન, ક્ષતિ, આફન અને મૃત્યુની ઉપર પણ સહેજે વિજય મેળવે છે. એ નમસ્કારને લીધે જીવનનો બધો ભાર એક ક્ષણમાં હળવો થઈ જાય છે, પાપ તેના ઉપર થઈને ક્ષણિક રેલની માફક ચાલ્યું જાય છે, તેને લાંગી નાખી શકતું નથી. એટલા માટે દરેકજ આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ, નમસ્તેડસ્તુ તને મારા નમસ્કાર હો. સુખ આવો કે દુઃખ આવો, નમસ્તેડસ્તુ. માન આવો કે અપમાન આવો, નમસ્તેડસ્તુ. તું રક્ષણ કરે છે એ જાણીને નમસ્તેડસ્તુ. તું હરહંમેશ મારી પાસે જ છે એ જાણીને નમસ્તેડસ્તુ. તારા ગૌરવમાં જ ‘મારું’ એકમાત્ર ગૌરવ છે એ જાણીને નમસ્તેડસ્તુ. અખંડ બ્રહ્માંડનો અનંતકાલનો અધીશ્વર તું જ મિત્ર નોડસિ એ જાણીને નમસ્તેડસ્તુ. વિષયને જ આશ્રય માનવાનું મિટાવી દે, નમસ્તેડસ્તુ. મને પોતાને જ મોટો માનવાનું મિટાવી દે, નમસ્તેડસ્તુ. તને જ યથાર્થરૂપે નમસ્કાર કરી સદાને માટે પરિણામ પામું એમ કર.

૯૪

મંત્રનું બંધન

૨૭મી ચૈત્ર, ૧૩૧૫.

વીણાનો કોઈ તાર પીતળનો, તો કોઈ તાર લોહનો, કોઈ તાર જડો તો કોઈ તાર પાતળો, કોઈ તાર મધ્યમ સૂરે બાંધવાનો તો કોઈ તાર પંચમે. પણ બાંધવો તો પડેજ, તારમાંથી કોઈ એક વિશુદ્ધ સૂર પ્રગટાવવો પડે, નહિ તો બધું નકારું જાય.

જગતમાં ઈશ્વરની સાથે આપણો કોઈક સંબંધ સ્થાપવો જોઈએ.. કોઈ એક વિશેષ સૂર જગાડવો જોઈએ.

સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, ઓપધિ, વનસ્પતિ બધાંએ જ આ વિશાળ વિશ્વસંગીતમાં પોતાનો કોઈ ને કોઈ વિશેષ સૂર ભેળવેલો છે. માણસના જીવને પણ શું આ ચિરહિત્તીત સંગીતમાં ભળવું નહિ જોઈએ ?

પણ હજી આ જીવનને તારની પેઠે બાંધ્યું નથી. એમાં હજી કોઈ ગીતનો આવિર્ભાવ થયો નથી. આ જીવન સૂત્રમાંથી વિચ્છિન્ન થઈ ગયેલી જાતજાતની તુચ્છતાઓમાં વ્યર્થ જની રહ્યું છે. ગમે તેમ કરીને એના કોઈ એક નિત્ય સૂરને ધ્રુવ બનાવવો પડશે.

તાર બાંધવો શી રીતે ?

ઈશ્વરની વીણામાં બાંધવાના અનેક સંબંધો છે, તેમાંથી પોતાના મનને અનુરૂપ કોઈ એક સંબંધ નક્કી કરી લેવો જોઈશે.

મંત્ર એ બાંધવાનો એક ઉપાય છે. મંત્રને અવગંજીને આપણે પાનના વિપથને મનની સાથે બાંધી રાખીએ છીએ. એ વીણાની ખીટી જેવો છે. જે તારને ખેંચેલો રાખે છે, ઢીલો પડ્યા દેતો નથી..

લગ્ન વખતે સ્ત્રીપુરુષનાં વસ્ત્રને ગાંઠ વાગી દે છે, તેની સાથે મંત્ર લાગે છે. એ મંત્ર મનમાં પણ ગાંઠ વાળ્યા કરે છે.

ધર્મરત્ની સાથે આપણે જે ગાંઠ બાંધવાની જરૂર છે તેમાં મંત્ર મદદ કરે છે. એ મંત્રને અવલંબીને આપણે તેની સાથે કોઈ એક સંબંધ પાડી દરી લઈશું.

એવો જ એક મંત્ર છે — પિતા મોડસિ.

એ સૂરે જીવનને બાંધીશું તો બધા વિચારમાં અને કર્મમાં એક વિશેષ રાગિણી વાગી જાય. હું તેનો પુત્ર છું એ વાત જ મૂત બનીને મારી બધી જ બાજતોમાં એ જ વાતને પ્રગટ કરશે કે હું તેનો પુત્ર છું.

આજે હું કશું જ પ્રગટ નથી કરતો. આજે છું, કામ કરું છું, આરામ કરું છું, એટલું જ. પરંતુ અનન્ત કાળમાં અનન્ત જગતમાં મારા પિતા રહેલા છે એનું કોઈ ચિહ્ન જ પ્રગટ થતું નથી. અનન્તની સાથે આજે પણ મારી કોઈ ગાંઠ કયાંય બાંધાઈ નથી.

એ મંત્રને આધારે મારા જીવનના તાર એટલા તો સારી રીતે બાંધેલા હતા કે જીવલેણ મંત્રજ્ઞાના દુઃસહ આધાતમાં પણ તે તાર લગારે બેસરા બોલ્યા નહોતા — માત્ર એટલું જ બોલ્યા હતા, પિતા મોડસિ.

તેઓ જે સૂરનો આદર્શ રજૂ કરી ગયા છે, તે સાચા આદર્શની સાથે અત્યંત મહેનત લઈને મેળવીને તાર બાંધવા જોઈશે, જેથી ફરી વિચાર ન કરવો પડે, જેથી સુખમાં, દુઃખમાં કે પ્રલોભનમાં આપો-આપ જ તે ગાંઠ જોડે, પિતા મોડસિ.

હું પિતા, હું તમારો પુત્ર છું એ સૂર બરાબર પ્રગટ કરવો એ કંઈ નાનીસૂની વાત નથી. કારણ, આત્મા જે જાયતે પુત્ર! પુત્ર એ પિતાનો જ આવિર્ભાવ છે. સંતાનમાં પિતા પોતે જ સંતાન થાય

— લંબાય છે. તમારી અપાપવિદ્ધ આનંદમય પરિપૂર્ણતાને જે વ્યક્ત ને કરી શકું તો આ સૂર વાગશે નહિ કે, પિતા નોડસિ.

એટલે આ જ મારી દરહમેશની અંતરની પ્રાર્થના હો. પિતા નો વોષિ, નમસ્તેહસ્તુ.

૯૫

પ્રાણ અને પ્રેમ

૨૮મી ચૈત્ર, ૧૩૧૫

પિતા નોડસિ એ મંત્રને આપણે જીવનમાં સ્વીકારીશું. કેની પાસેથી સ્વીકારીશું? જે પિતા છે તેની પાસેથી જ સ્વીકારીશું. તેમને કહીશું, તમે પિતા છો, એ વાત તમે જ અમને સમજાવો. મારા જીવનના આખા ઇતિહાસ મારફતે, બધાં સુખદુઃખ મારફતે સમજાવો.

પિતાની સાથેનો આપણો જે સંબંધ છે તે કંઈ ઊંચો કરેલો સંબંધ નથી. શબ્દની સાથે પ્રજ્વળી, શેકની સાથે નોકરની એક પ્રકારની પરસ્પર સમજૂતી હોય છે. તે સમજૂતી ઉપર જ તેમનો સંબંધ રચાયેલો હોય છે. પરંતુ પિતાની સાથે પુત્રનો સંબંધ બહારનો નથી, એ તો એકદમ પહેલામાં પહેલો — આદિતમ સંબંધ છે. એ સંબંધ જ પુત્રના અસ્તિત્વના મૂળમાં રહેલો છે. એટલે એ ઊંડો આત્મીય સંબંધ કોઈ બાહ્ય અનુક્રાંત કે કોઈ ક્રિયાક્રાંત વડે રચવાનો નથી, ફક્ત ભક્તિ વડે અને ભક્તિજનિત કર્મ વડે જ એ સંબંધને સ્વીકારવો પડે છે.

પિતાની સાથે પુત્રનો મૂળ સંબંધ શામાં રહે છે? પ્રાણમાં. પિતાના પ્રાણ જ પુત્રમાં સંચારિત થયા હોય છે.

કેનોપનિવદમાં પ્રથમ પૃષ્ઠેલો છે — કેવળ પ્રાણઃ પ્રથમઃ પ્રતિયુક્તઃ ? પ્રાણને કેના તરફથી પ્રથમ પ્રેતિ (Energy) મળેલી છે ? આ પ્રશ્નમાં જ એનો ઉત્તર છૂવો રહેલો છે, જે મદાપ્રાણ છે તેના તરફથી.

જગતમાં કોઈ પણ પ્રાણ કોઈ એક સંકીર્ણ સીમામાં પોનામાં પોતે પુરાઈ રહેલો નથી. આખા જગતના પ્રાણ સાથે તેને સંબંધ છે. મારા આ શરીરમાં જે પ્રાણની ક્રિયા ચાલે છે, તે કંઈ ફક્ત આ શરીરની જ નથી. વિશ્વવ્યાપી આકર્ષણ, વિકર્ષણ, વિશ્વવ્યાપી રાસાયણિક શક્તિ, જલ, વાયુ, પ્રકાશ અને ગરમી એ બધાંએ એને અખિત્ર વિશ્વના પ્રાણ સાથે જોડી દીધેલો છે. વિશ્વના પ્રત્યેક અણુ પરમાણુમાં પણ જે અવિરત ચેષ્ટા ચાલ્યા કરે છે, મારા આ શરીરની ક્રિયા પણ તે વિરાટ પ્રાણની જ એક માત્રા છે. એટલે જ ઉપનિવદમાં કહ્યું છે કે यदि किंच जगत् सर्वं प्राण एतन्नि निःसृतम्. વિશ્વમાં આ જે કંઈ ચાલે છે, તે બધું જ પ્રાણમાંથી નીકળીને પ્રાણમાં જ સ્પંદિત થાય છે. એ પ્રાણનું સ્પંદન દરમાં દરનાં નડત્રોની પેઠે જ મારા હૃદયમાં પણ ચાલી રહ્યું છે, બરાબર એ જ મૂરમાં અને એ જ તાલમાં.

પ્રાણ કેવળ શરીરના જ નથી, મનના પણ પ્રાણ છે. મનમાં પણ ક્રિયા છે. મન ચાલે છે, મન વધે છે, મનમાં પણ ઘડાંજાંજ અને પરિવર્તન ચાલ્યા કરે છે. એ સ્પંદિત તરંગિત મન કદી પણ મારી આ જરા જેટલી વાડમાં પુરાઈ રહેલું હોતું નથી. પેલા નાચના પ્રાણની સાથે જ હાથ પકડીને આખા વિશ્વમાં તે આંદોલિત થતું હોય છે, નહિ તો હું તેને કેમે ક્યો પામી શકત નહિ. મન મારફતે હું આખા જગતના મન સાથે જોડાયેલો છું. એટલે તે સર્વત્ર જઈ શકે છે. નહિ તો મારા આ એકલા બહિષ્કૃત ધરમાં આંધળું મન ફક્ત મારા જ અધેકારાગારમાં પડ્યું પડ્યું રાતદિવસ રજા કરત.

મારાં મન અને પ્રાણ અવિચ્છિન્નરૂપે વિશ્વ મારફતે તે અનન્ત કારણ સાથે જોડાયેલાં છે. કાણે કાણે હું ત્યાંથી પ્રાણ, ચૈતન્ય અને

ધીરક્તિ મેળવતો રહું છું. આ વાત કેવળ વિજ્ઞાન દ્વારા જાણીએ એટલું બસ નથી. એને જ્યારે ભક્તિ વડે સમજીશું ત્યારે પેલો મંત્ર સાર્થક થશે, ઝૂં પિતા નોડસિ. મારા પ્રાણમાં વિશ્વપ્રાણ, મારા મનમાં વિશ્વમન રહેલું છે એમ કહેવાથી આ આવડી મોટી વાત પૂરેપૂરી સમજાતી નથી, એને બહાર જ બેસાડી મૂક્યા જેવું થાય છે. મારા પ્રાણની અંદર પિતાના પ્રાણ, મારા મનની અંદર પિતાનું મન રહેલું છે એ વાત પોતા પાસે સારી રીતે બોલાવવી પડશે.

પિતા તરફથી આપણા તરફ માત્ર પ્રાણ વહા કરે છે એમ નથી, તેમના તરફથી આપણા તરફ પ્રેમ અવિશ્રામ સંચારિત થયા કરે છે. આપણી અંદર ફક્ત એક ગતિ છે, ક્રિયા છે, એમ નહિ, આનંદ પણ છે. આપણે કેવળ જીવીએ છીએ, કામ કરીએ છીએ એટલું જ નહિ, આપણને રસ પડે છે. આપણા જીવામાં સાંભળવામાં, આહારમાં વિહારમાં, કામમાં કાળમાં, માણસો સાથેના નાનાવિધ સંબંધોમાં અનેક પ્રકારનાં સુખ અને અનેક પ્રકારનો પ્રેમ રહેલાં છે.

એ રસ કયાંથી આવે છે? એ રસ શું આપણી પોતાની અંદર અક્ષય રહેલો છે? એ શું ફક્ત મારા આ એક નાના કારખાનાના બોયરના અધારમાં તૈયાર થાય છે?

એમ નથી. વિશ્વભુવનમાં સૌ કોઈને પરિપૂર્ણ કરીને ઈશ્વર આનંદ પામે છે. જળમાં, સ્થળમાં અને આકાશમાં તે આનંદમય વ્યાપેલો છે. પોતાના એ આનંદને, એ પ્રેમને તે સતત મોકલ્યા કરે છે, એટલે જ મને જીવવામાં આનંદ પડે છે, કામ કરવામાં આનંદ પડે છે, જાણવામાં આનંદ પડે છે, માણસો સાથેના જાતજાતના સંબંધોમાં આનંદ પડે છે. તેના જ પ્રેમના તરંગો મને સતત સ્પર્શે છે, આધાર કરે છે, સચેતન બનાવે છે.

આ જે રાતદિવસ એ જુમાનો પ્રેમ નાનાવિધ વર્ણમાં, ગંધમાં અને ગીતમાં, નાનાવિધ સ્નેહમાં, સખ્યમાં અને શ્રદ્ધામાં જીવાળના

વેગની પેઠે આપણી અંદર ધસી આવે છે, એના જાનથી પરિપૂર્ણ થઈને આપણે જોડીએ તો સારું — ॐ સ્તિ નોડનિ. તે સત્ત્વ આપણને પ્રાણથી અને પ્રેમથી ભરી દે છે, એ અનુભવ આપણે જોઈ ન જોઈએ તો સારું. એ અનુભૂતિ જેમને મન અત્યંત ઉજ્જવળ દતી તેમણે જ કહેલું છે, કોતોમન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્ ચંદપ આકાશ જાતન્દો ન સ્યાત્ । एषोमोमानन्दयाति । કોણ કરી શરીરની અથવા પ્રાણની ક્ષિપા કરત, આકાશમાં જે આનંદ ના હોત. એ આનંદ જ સૌને આનંદ આપે છે.

૯૬

ભય અને આનંદ

૧૬મી ચૈત્ર, ૧૩૧૫

ॐ સ્તિ નોડનિ એ મંત્રમાં જે લાવેલો સમન્વય છે. એક તરફથી પિતા સાથે પુત્રનું સામ્ય છે. પુત્રમાં પિતાએ પોતાની જાતને જ પ્રગટ કરી છે.

બીજી તરફથી પિતા મોટા છે, પુત્ર નાનો છે.

એક તરફ અભેદનું ગૌરવ અને બીજી તરફ બેદની પ્રજ્ઞાનિ. પિતા સાથેના અભેદને કારણે આપણે આનંદ કરી શકીએ, પણ બચાઈ ન કરી શકીએ. મારી જ્યાં મર્યાદા હોય ત્યાં મારે માથું નમાવવું જ પડે.

પણ આ નમવામાં અપમાન નથી. કારણ, પ્રથિર મારાથી મોટા જ નથી, મારા પોતાના છે, મારા પિતા છે. તે મોટા છે પણ મારા છે. હું નાનો છું પણ તેમનો છું. તેમને પ્રણામ કરવામાં હું મારા

મોટા 'હું'ને જ પ્રણામ કરું છું. એમાં બહારનો કોઈ ધોંચપરોણો નથી — જખરદસ્તી નથી. જે મોટામાં હું રહેલો છું, જે મોટામાં જ પરિપૂર્ણ સાર્થકતા છે, તેને પ્રણામ કરવા એ જ એક સ્વાભાવિક પ્રણામ છે. એ પ્રણામ કશું મેળવવા માટે નથી, કશું આપવા માટે નથી, કોઈ ભયથી કરેલા નથી, બળજબરીએ કરેલા નથી. એ તો મારા જ અનન્ત ગૌરવની અનુભૂતિ આગળ પ્રણામ છે. એ પ્રણામનું મહત્વ સમજીને જ પ્રાર્થના કરવામાં આવેલી છે કે નમસ્તેઽસ્તુ, તારા પ્રત્યેના મારા નમસ્કાર સાચા બનો.

ઈશ્વરનો વિજ્ઞાનોડિ કહીને સ્વીકાર કરીએ એટલે તેમની સાથેના આપણા સંબંધમાં અમુક મર્યાદા સચવાય છે. ઈશ્વરની બાબતમાં કેવળ પ્રેમરસથી છાકટા બનવાની જે એક ઉચ્છૃંખત બાનભૂતી વૃત્તિ હોય છે તે આપણા ઉપર આક્રમણ કરી શકતી નથી. સંબ્રમને કારણે આપણા આનંદને ગાંભીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અચંચત ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાચીન વેદે બધા માનવ સંબંધોમાં કેવળ આ પિતાના સંબંધને જ ઈશ્વરમાં વિશેષરૂપે અનુભવ્યો છે. માતાના સંબંધને મુદ્ધાં ત્યાં સ્થાન આપેલું નથી.

કારણ, માતાના સંબંધમાં પણ એક બાજુ જેમ બોળે બોલે છે, તેમ બીજી બાજુ સંપૂર્ણતાનો અભાવ છે.

માતા સંતાનનું સુખ જુએ છે, આરામ જુએ છે; તેની ભૂખ મટાડે છે, તેના શોકમાં સાન્વન આપે છે, તેની માંદગીમાં શુશ્રૂષા કરે છે. આ બધામાં જ સંતાનની તાત્કાલિક જરૂરિયાત પૂરી પાડવાની દૃષ્ટિ રહેલી છે.

પિતાની દૃષ્ટિ સંતાનના આખા જીવનના વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર હોય છે. તેનું આખું જીવન સમગ્રપણે સાર્થક થાય એમ તે ઇચ્છે.

હોય છે. એટલા માટે જ સંતાનનું સુખ અને આરામ એ જ તેમની નગરમાં સર્વસ્વ નથી હોતાં. એટલા માટે તે સંતાનને દુઃખ પણ દે છે. તેને શિસ્તમાં રાખે છે, તેને કોઈ વસ્તુથી વંચિત રાખે છે, તે નિયમનું ઉદ્વેગન કરીને બ્રહ્મ ન થાય એ વિષે તે સદા સાવધ રહે છે.

અર્થાત્ પિતામાં માતાનો સ્નેહ છે, પણ તે સ્નેહ સંકુચિત સીમામાં પુરાયેલો ન હોવાને લીધે તે બહુ પ્રગટપણે નગરે ચડતો નથી, અને તેની સાથે મતકાવે તેવી રમત કરી શકાતી નથી.

એટલા માટે પિતાને નમસ્કાર કરતી વખતે કહ્યું છે કે, નમઃ શમ્ભવાય ચ મયોમવાય ચ, જે સુખકર છે તેને નમસ્કાર, જે કલ્યાણકર છે તેને નમસ્કાર.

પિતા કેવળ આપણા સુખની તૈયારી નથી કરતા, આપણું મંગલ પણ કરે છે. એટલા માટે સુખમાં પણ તેમને નમસ્કાર હો, દુઃખમાં પણ તેમને નમસ્કાર હો. એમાં જ પિતાની પૂર્ણતા છે; તે દુઃખ આપે છે.

ઉપનિષદમાં એક તરફ કહેલું છે કે જ્ઞાનદાક્ષણેય સત્ત્વિમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે. આનંદમાંથી બધું જન્મેલું છે. તો વળી બીજી તરફ એમ કહેલું છે કે મયાદસ્વામિત્તપતિ મયાત્તપતિ સૂર્યઃ । એના બચથી અગ્નિ બને છે, એના બચથી સૂર્ય તાપ આપે છે.

એનો આનંદ ઉચ્છૃંખલ આનંદ નથી, તેમાં એક અમેઘ નિયમનું શાસન રહેલું છે. અનન્ત દેશમાં અને અનન્ત કાળમાં કયાંય એક ટણ પણ લગારે ચસકી શકતો નથી. એ અમેઘ નિયમ એ જ ભય. એની આગળ સહેજ પણ ચાલાકી ચાલતી નથી, તે કયાંય કોઈને પણ લગારે છૂટ આપતો નથી.

યદિદં ત્રિચ જગત્ સર્વં પ્રાણ એતદિ તિગ્મતં મહદ્ભયં વજ્રસુશત્તમ્ । આ જે કોઈ જગત છે તે બધું જ પ્રાણુમાંથી નીકળીને પ્રાણુમાં જ

કંપિત થાય છે — એ જે પ્રાણ, જેમાંથી બધું ઉદ્ભવ્યું છે અને જેમાં બધું ચાલે છે તે કેવો છે? — તો કે તે ઉદ્યત વજ્રના જેવો મહાભયંકર છે. એટલા માટે જ તો બધું ચાલે છે — નહિ તો વિશ્વ-વ્યવસ્થા ઉન્મત્તના પ્રજ્ઞાપતી પેઠે અત્યંત ભયંકર બની જતી. આપણા પિતા મયાનાં મયં મીષણં મીષણાનામ્ છે. એ ભયને લીધે જ અનાદિ-કાળથી સર્વત્ર બધાની સીમા બરાબર સચવાય છે. સર્વત્ર બધાનું પ્રમાણ જળવાય છે.

આપણી પણ જે ચાલવાની બાજુ છે, શું વાણીમાં કે શું વ્યવહારમાં, તે બાજુએ પિતા ઊભેલા છે — મહદ્ભય વજ્રમુચતમ્ । એ બાજુ કોઈ મીનમેષ નથી, કોઈ ભૂલની ક્ષમા નથી, કોઈ પાપની માફી નથી.

એટલે આપણે જ્યારે કહીએ છીએ કે તિત્તા નોડતિ, ત્યારે એમાં આપણો કોઈ હકદાવો નથી હોતો, ઉન્મત્તનાની કોઈ છૂટ નથી હોતી. અત્યંત સંયમભર્યો આત્મસંવૃત વિનાશ નભરકાર હોય છે. જે કહે છે કે તિત્તા નોડતિ, તે તેની સામે ‘શાન્તોદાન્ત ઉપરાજસ્તિતિષ્ઠુઃ નમાહિતઃ’ પઢીને ઊભો રહે છે. તે પોતાની જાતને એકેએક નહવા અર્ધચંદ્રી અને નહવી આત્મવિસ્મૃતિથી બચાવીને ચાલતો હોય છે.

૯૭

નિયમ અને મુક્તિ

૩૦મી મે, ૧૯૧૫

સુખ વસ્તુ કેવળ મારી છે; કલ્યાણ વસ્તુ આખા જગતની છે. પિતા આગળ જ્યારે આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે — ચક્રદ્રવ્ય વામુવ, જે સાડું હોય તે અમને આપો, એનો અર્થ એ છે કે આખા જગતનું બધું અમારામાં પ્રેરો, કારણ, એ જ બધું મારું પણ સાચું બધું દશે, મારું પણ નિત્ય બધું દશે. જે વિશ્વનું બધું તે જ મારું બધું, કારણ, જે વિશ્વના પિતા છે તે જ મારા પિતા છે.

જ્યાં કલ્યાણની વાત હોય અર્થાત્ વિશ્વના ભગવાની વાત હોય ત્યાં અત્યંત કડક નિયમ હોય છે. ત્યાં તાત્કાલિક સુખસગવડનો વિચાર જ થતો નથી; ત્યાં વ્યક્તિવિશેષનાં સુખસગવડને સ્થાન નથી. સાં દુઃખ પણ શ્રેય ગણાય, મરણ પણ વધારી લેવા જેનું મનાય.

જ્યાં વિશ્વના ભગવાની વાત હોય ત્યાં બધા નિયમ ઠેક મુઠી પાળવા જ પડે. ત્યાં કોઈ બંધન કે કોઈ જવાબદારીનો અસ્વીકાર ન કરી શકાય.

આપણા પિતા ત્યાં મહત્ત્વયં વચ્ચગુણમ્ હોય છે. ત્યાં એ પુત્રને એક વાળપૂર પણ છૂટ આપના નથી. વિશ્વના ભાગમાંથી એક કણ પણ લઈ ને તે કોઈ વિશેષ પુત્રના ભાણમાં મૂકતા નથી. અહીં કોઈ સ્તવ-સ્તુતિ વિનંતી-કાલાવાદ્યા કશું આશ્રય નથી.

તો મુક્તિ શાને કહે છે? આ નિયમને સંપૂર્ણપણે અપનાવી લેવો એવું જ નામ મુક્તિ. જ્યારે નિયમ કોઈ મારી બહારની વસ્તુ ન હોતાં સંપૂર્ણપણે મારી અંદરની વસ્તુ હોય ત્યારે એ સ્થિતિને જ મુક્તિ કહેવાય.

હજી મુધી નિયમનો અને મારો પૂરેપૂરો મેળ સધાયો નથી. હજી પણ હરતાંફરતાં અથડામણ થાય છે. હજી બધાનું બહુ મને લાડું લાગતું નથી. બધાના લગ્ના સામે મારો ઘણે ઠેકાણે વિરોધ છે.

એટલા માટે પિતા સાથે મારું સંપૂર્ણ મિલન થતું નથી — પિતા મારે માટે રુદ્ર જેવા છે. તેમના શાસનનો જ મને ડાલે ને પગલે અનુભવ થાય છે. તેમની પ્રસન્નતાનો અનુભવ થતો નથી. પિતામાં પુત્રની સંપૂર્ણ મુક્તિ થઈ શકતી નથી.

અર્થાત્ મંગલ હજી મારે માટે ધર્મરૂપ બની ગયું નથી. જેનો જે ધર્મ હોય તે તેને બંધન નથી લાગતો, તેમાં જ તેને આનંદ આવે છે. આંખનો ધર્મ જેવાનો છે, એટલે જેવામાં અડચણ આવે એટલે તેને દુઃખ થાય છે. મનનો ધર્મ મનન કરવાનો છે, મનનમાં જ તેને આનંદ આવે છે, મનનમાં બાધા આવતાં જ તેને દુઃખ થાય છે.

વિશ્વનું બહુ જ્યારે મારો ધર્મ બની જશે, ત્યારે તેમાં જ મને આનંદ આવશે, અને તેમાં બાધા આવતાં જ મને દુઃખ થશે.

માનો ધર્મ જેમ પુત્રસ્નેહ છે તેમ ઈશ્વરનો ધર્મ મંગલ છે. સમસ્ત જગતચરાચરનું બહુ કરવું એ જ તેનો સ્વભાવ છે, એમાં જ તેને આનંદ આવે છે.

આપણા સ્વભાવમાં પણ એ મંગલ રહેલું છે. સમગ્રના હિતમાં પોતાનું હિત સમજવું એ માણસનો એક ધર્મ છે. એ ધર્મ સ્વાર્થનાં બંધન તોડીને પૂર્ણ વિકાસ પામવા માટે સતત મનુષ્ય સમાજમાં પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. આપણો એ ધર્મ અવિકસિત અને બાધાગ્રસ્ત છે. એટલે જ આપણે દુઃખ પામીએ છીએ, પૂર્ણ મંગલ સાથે મિલનનો આનંદ મેળવી શકતા નથી.

જ્યાં મુધી અંદરખાતેથી આ વિકાસ ન સધાય, એ બાધા દૂર થઈને આપણો સ્વભાવ પોતાનો અનુભવ ન કરે ત્યાં મુધી બહારનું

અંધન આપણે માનવું જ પડવાનું. બાળકને જ્યાં સુધી દરવાદરવાનું સ્વાભાવિક ન બની જાય, ત્યાં સુધી આપા બહારથી તેનો હાથ પકડીને તેને ચલાવે છે. જ્યારે ચાલવાની શક્તિ તેને સ્વાભાવિક બની જાય છે ત્યારે જ તેને મુક્તિ મળે છે.

એટલે નિયમના શાસનમાંથી મુક્તિ મેળવવી હોય તો તે નિયમને ટાળીને નહિ પણ નિયમને અપનાવીને જ બની શકે. આપણા દેશમાં એક શ્લોક પ્રચલિત છે — પ્રાપ્તે તુ વૌચ્ચે વર્ષે પુત્રં મિત્ર-વદાચંત્ । સોળ વરસનો ધાવ એટલે પુત્રની સાથે મિત્રના જેવો વ્યવહાર રાખવો.

એનું કારણ શું ? એનું કારણ એ કે, જ્યાં સુધી પુત્રનું શિક્ષણ પૂરું ન થાય, અર્થાત્ જ્યાં સુધી તેને બહુ શિક્ષણ સ્વભાવસિદ્ધ ન બની જાય, ત્યાં સુધી તેના ઉપર બહારનું શાસન રાખવાની જરૂર પડે છે. બહારનું શાસન જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી પુત્ર સાથેનો પિતાનો અંતરનો સંબંધ પૂરેપૂરો થઈ શકતો નથી. જે ઘડીએ એ બહારના શાસનની જરૂર રહેતી નથી તે ઘડીએ પિતાપુત્ર વચ્ચેનો આનંદ-સંબંધ બિનકુસળાવા વગરનો બની જાય છે. તે જ ઘડીએ અસંતોષ સ્વરૂપમાં વિકસિત થઈ જાય છે, અધેકાર જ્યોતિમાં ઝળહળા જોડે છે, મૃત્યુ અમૃતમાં નિર્ણય થઈ જાય છે. ત્યારે જ પિતાનો પ્રકાશ પુત્ર આગળ સંપૂર્ણ થાય છે, ત્યારે જ રુદ્રરૂપે જેણે આઘાત કર્યો હતો તે જ પ્રસન્નતા દ્વારા રક્ષણ કરે છે. ત્યારે જ આનંદમાં અને શાસન મુક્તિમાં પરિણમે છે; ત્યારે સત્ય પ્રિયઅપ્રિયના દ્વન્દ્વ વગરના સૌંદર્યથી ઉજ્જવલ બને છે, ત્યારે મંગલ ઇચ્છાઅનિચ્છાની દ્વિધા વગરના પ્રેમમાં પલટાઈ જાય છે. ત્યારે જ આપણને મુક્તિ મળે છે. તે મુક્તિમાં કશું જ બાકી રહેતું નથી, બહુ સંપૂર્ણ થાય છે; અંધન શત્રુ થઈ નથી જતું પણ અંધન જ અઅંધન બની જાય છે, કર્મ આત્મા જતાં નથી પણ કર્મ જ આસક્તિશત્રુ વિરામનું રૂપ ધારણ કરે છે.

૯૮

દશની ઇચ્છા

૩૧મી મેન, ૧૩૧૫

મારું આપું જીવન એક દિવસ તેમને પિતા નોડતિ કહી શકશે, હું તેમનો જ પુત્ર છું એ વાત એક દિવસ સંપૂર્ણ બની જશે, એ આકાંક્ષાને ઉજ્જવલ રાખવી બહુ મુશ્કેલ છે.

તેમ છતાં આપણા મનમાં કેટકેટલી અત્યાકાંક્ષા રહેલી છે, કેટકેટલી અસાધ્ય વસ્તુ સિદ્ધ કરવાના સંકલ્પ રહેલા છે, કેમે ક્યાં તે મરતા નથી. બહારથી કદાચ તેને ખોરાક નથે પૂરો પાડી શકીએ તોયે જાતીના લોહી વડે તેને આપણે પોષતા રહીએ છીએ.

આમ છતાં જે આકાંક્ષા સૌથી મોટી છે, જે સૌથી ચરમની દિશામાં જાય છે, તેને રોજ રોજ નવતર રાખવી આવડતી મુશ્કેલ થાયી હશે?

એનું કારણ છે. આપણે માનીએ છીએ કે આકાંક્ષા એ આપણા પોતાના મનની વસ્તુ છે — આપણે જ ઇચ્છા કરીએ છીએ અને એ ઇચ્છાનો આરંભ આપણામાં જ રહેલો છે.

ખરું જોતાં એમ નથી. મારામાં મારી આસપાસની ચારે દિશા ઇચ્છા કરે છે. મારો પાચક રસ મારા જ જઠરમાં ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ છે એ ખરું, પણ મારી ઇચ્છા ફક્ત મારા જ મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ નથી. અનેકની ઇચ્છા મારા મનમાં ઇચ્છિત બની જાય છે.

મારવાડીઓમાં ઘણા પૈસાની ઇચ્છા કરે છે. મારવાડીના ઘરનો નાનો બાળક પણ પૈસાની ઇચ્છા રાખે છે. પણ શું એ ઇચ્છા તેના એકલાની ઇચ્છા છે? એ છોકરો લગારે વિચાર કરી જોતો નથી કે

પૈસાની ઇચ્છા શા માટે થાય છે. પૈસાની મદદથી સારું ખાવા મળશે, સારું પહેરવા મળશે એ ખ્યાલ તેના મનમાં છે જ નહિ. કારણ, ખરું જોતાં પૈસાના લોભમાં તેણે સારું ખાવાપહેરવાનું છોડી દીધું છે. પૈસા મારફતે તે બીજું કોઈ સુખ ઇચ્છતો નથી, બીજાં બધાં સુખની તે અવગણ કરે છે, તે પૈસા જ ઇચ્છે છે.

આવી એક હેતુચિન્ત્ય ઇચ્છા મારવાડી છોકરાના મનમાં પ્રજાળ બનીને રહેલી છે, તેનું કારણ એ ઇચ્છા તેની એકલાની નથી, બધાં મળીને તેની પામે એવી ઇચ્છા ફરાવે છે, કેમે ક્યે તેની ઇચ્છાને મંદ પડવા દેતા નથી.

કોઈ સમાજમાં જે કોઈ નિરર્થક આચરણનું વિશેષ ગૌરવ મનાવું હોય તો એવા અનેક માણસો જેવામાં આવશે જેઓ પોતાનાં સુખ-સગવડનો ત્યાગ કરીને તેમાં જ શિક્ષણ લેવા હોય. દસ જણા આવી આકાંક્ષા સેવે છે એ જ એની પાછળનું જોર છે, બીજું કોઈ તાત્પર્ય નથી.

જે દેશમાં ઘણા માણસો દેશને ખૂબ મોટી વસ્તુ માનવા હોય, ત્યાં બાળકો પણ દેશને માટે પ્રાણ આપવાને અધીરા બની જાય છે. બીજા દેશોમાં આ દેશપ્રેમની ઉપયોગિતા અને ઉપકારકતા વિશે ગમે એટલી ચર્ચા થતી હોય તોય દેશહિનની આકાંક્ષા સત્ય બનીને હૃદયમાં જિંદગી નથી. કારણ, ત્યાં દેશની ઇચ્છા પ્રત્યેકની ઇચ્છાને જન્મ આપતી હોતી નથી, તેનું પોષણ કરતી હોતી નથી.

વિશ્વપિતાની સાથે પુત્રરૂપે આપણો મેળાપ થાય, એ ચક્રવર્તી રાજ્ય થવા કરતાં પણ મોટી ઇચ્છા છે. પરંતુ આવડી મોટી ઇચ્છાને પણ રાતદિવસ સત્યરૂપે જાગ્રત રાખવી મુશ્કેલ થઈ પડી છે, તેનું આ જ કારણ છે. મારી આસપાસના લોકો મારી અંદર એ ઇચ્છા કરતા નથી. એના કરતાં અત્યંત સામાન્ય, એટલું જ નહિ, અત્યંત અર્થહીન

ઇચ્છાને પણ તેઓએ મારા મનમાં સત્ય બનાવી દીધી છે અને તેને કેમે કરી બુઝાવા દેતા નથી.

આ બાબતમાં મારે એકલાએ જ ઇચ્છા કરવી પડશે. એ એક મહાન ઇચ્છાને મારા પોતામાં જ મારી પોતાની જ શક્તિથી સાર્થક બનાવી રાખવી પડશે. દસ જણની બે એમાં મદદની આશાં રાખીશ તો મારે હતાશ થવું પડશે.

એટલું જ નહિ, હજારો અને લાખો કુદ્ર અથેતિ, કૃત્રિમ અર્થોને જગતના લોકોએ રાતદિવસ મારી આગળ સત્ય બનાવી રાખ્યા છે. એ ઇચ્છાઓને નાનપણથી બિલકુલ મારે માટે સંસ્કારગત બનાવી દીધી છે. તેઓ સતત મારા મનને આકર્ષ્યા કરે છે, મારા પ્રયાસને જૂંટવી લે છે. હું બુદ્ધિથી બેકે સમજું છું કે એ ઇચ્છાઓ તુચ્છ અને નિર્-થક છે, તેમ છતાં દશની ઇચ્છાને હું પાછી ઠેલી શકતો નથી.

દશની ઇચ્છા કદાચ બદારથી જ બે દબાણ કરતી હોત તો તેને ટાળી શકાય, પણ તે જ્યારે મારી જ ઇચ્છાનું રૂપ ધારણ કરીને મારે જ માથે બેસીને સુકાન પકડી લે છે, જ્યારે હું જાણી પણ શકતો નથી હોતો કે બહારથી તેને મારામાં સંચારિત કરવામાં આવી છે, ત્યારે તેની સાથે લડાઈ કરવાની ઇચ્છા પણ રહેતી નથી.

આવા મોટા એક સામટા વિરોધની સામે મારા એકલા મનની ઇચ્છાને જીતવવી રાખવી એ મારી કલ્પિત સાધના થઈ પડી છે.

પરંતુ આશાની વાત એટલી કે નારાયણને બે સારથિ બનાવીએ તો અક્ષૌહિણી સેનાથી ડરવાની જરૂર નથી. લડાઈ એક દિવસમાં પૂરી થાય એમ નથી, પણ પૂરી થશે તો ખરી જ, અને મારી જીત થશે એમાં પણ સંદેહ નથી.

આ એકલા હાથની લડાઈનું એક મોટું સુખ એ છે કે એમાં કોઈ પણ રીતે પોત્ર અજ્ઞાવી લેવાય એમ છે જ નહિ. દસ જણ સાથે.

બળી જઈને કોઈ કૃત્રિમ વસ્તુને બની કરી દેવાશે એવી પણ આશંકા નથી. એમાં બિલકુલ સાચા થઈને ચાલવું પડે છે. એ બિલકુલ ખરાબરીના ખેત્ર છે.

ધન, વિદ્યા, ખ્યાનિ વગેરેનું એક આકર્ષણ એ છે કે એ બધાને વિશે બધા જ ખેંચાખેંચ કરે છે. એટલે મને જે એમાંથી થોડું મળી જાય તો બીજા કરતાં મારી છૂત થઈ મળ્યાય. એટલા માટે જ બધાં ઉપાગ્રંથોમાં આટઆટલાં ઈર્ષ્યા, દોષ અને લોભ જોવાનાં મળે છે. એટલા માટે જ લોકો આટઆટલી છેતરપિંડી ચલાવે છે. જેની પાસે જોઈએ ધન છે તે એનું દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે મારી પાસે ધન વધારે છે, જેની પાસે વિદ્યા જોઈએ હોય છે તે બનના પ્રયત્નને એ વાત છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

એ બધી વસ્તુઓ મારફતે માણસ માણસોમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવા ઇચ્છે છે, એવી વસ્તુ જોઈએ હોય તો છેતરપિંડીથી તેની ખોટ પૂરવાની ઇચ્છા થાય છે. માણસને છેતરવા એ પણ તદ્દન અશક્ય નથી, એટલા માટે દુનિયામાં પુષ્કળ છેતરપિંડી, પુષ્કળ આડંબર ચાલે છે, એટલે અંદર જે થોડું બેચું કંઈ હોય તો બહાર તેની ટાપટીપ અને દેખાડો વધારે હોય છે.

જે વસ્તુઓ દર જણની જૂંટામૂંટની વસ્તુ હોય છે તેની બાજતમાં આ છેતરપિંડી અગ્નિજ્વાલા પોતાને ખબર ન પડે એ રીતે દાખલ થઈ જાય છે. કાંઈ કાયમ રાખવાના પ્રયત્નમાં આપણે કંઈ દોષ માનતા નથી. એટલું જ નહિ, બહારની ટાપટીપ ઉપરથી આપણે અંદરની વસ્તુ મળી ગઈ છે, એમ કહીને પોતાની જાતને પણ છેતરીએ છીએ.

પણ મારી આકાંક્ષા ઈશ્વરમાં જ પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની આકાંક્ષા હોય તો એમાં છેતરપિંડી ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરીશું તો કેંડ મૂળમાં જ છેતરાવું પડશે. ગોવાળ લોકોના દૂધમાં પાણી ભેળવીને પોતાનો

ભારમોચનને સમુદ્ર કિનારે બધો બોળે ઉતારી નાખી આત્મસમર્પણમાં અવગાહન કરું, નિસ્તરંગ નીલ જલરાશિમાં શીતળ થાઉં, અને વરસના અવસાનને અંતરમાં પૂર્ણભાવે ગ્રહણ કરી સ્તબ્ધ થાઉં, શાંત થાઉં, પવિત્ર થાઉં.

૧૦૦

અનંતની ઇચ્છા

૩૨૭ વૈશાખ, ૧૩૧૫

મારા શરીરમાં કેટલીક ઇચ્છાઓ રહેલી છે જેને મારું શરીર જ નહોતું છે. કેમ કે મને ખાવાની ઇચ્છા થાય છે, નાવાની ઇચ્છા થાય છે, ઠંડીના વખતે ગરમ થવાની ઇચ્છા થાય છે.

પરંતુ આખા શરીરમાં એક ઇચ્છા રહેલી છે, જે મને ખબર ન પડે એ રીતે અગોચર રહેલી છે. એ છે સ્વાસ્થ્યની ઇચ્છા, જે મને ખબર આપ્યા વગર જ રોગમાં અને અરોગમાં સતત કામ કર્યા કરે છે. તે રોગ થયો હોય ત્યારે કેટકેટલી જાતના પ્રતિકારની આશ્ચર્યકારક વ્યવસ્થા કરતી હોય છે તેની આપણને ખબર પડતી નથી, અને આરોગ્યને વખતે આખા શરીરમાં જાતજાતની ક્રિયાઓના મેળ સાધવા માટે તે જે દૈશ્ય વાપરે છે તેનો કંઈપાર નથી હોતો, તેની પણ આપણને તે ખબર પડવા દેતી નથી. એ સ્વાસ્થ્યની ઇચ્છા શરીરના મૂળમાં આપણી ચેતનાને ખબર ન પડે, એ રીતે રાતદિવસ ઊંઘમાં અને જાગૃતાવસ્થામાં, અધાકે રહેલી હોય છે.

શરીર સંબંધે જે જ્ઞાની હોય છે તે માણસ એ ઇચ્છાને પિછાને

છે. તે જાણે છે કે આપણી અંદર એક સ્વાસ્થ્ય તત્ત્વ રહેતું છે. શરીરની એ મૂળ અવ્યક્ત ઇચ્છાને . જે જાણે છે તે શરીરની બધી વ્યક્ત ઇચ્છાઓને એને અનુગત બનાવી દે છે. વ્યક્ત ઇચ્છા જ્યારે મારે પાતું છે, એમ કરીને હઠ લઈ બેસે છે ત્યારે તે તેને આ અવ્યક્ત સ્વાસ્થ્યની ઇચ્છાના શાસનથી નિષ્ક્રિય કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શરીરની બાબતમાં આ જ સાધના છે.

બીજા માણસોની સાથે મળીને આપણે જે સમાજશરીર નિર્માણ કરેલું છે, તેમાં પણ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત ઇચ્છા રહેલી છે. સમાજમાંના દરેકની પોતાના સ્વાર્થ, સગવડ, સુખ અને સ્વતંત્રતા માટેની જે ઇચ્છા તે જ એની વ્યક્ત ઇચ્છા. બધા જ વધારે મેળવવા ઇચ્છે છે, બધા જ જીતવા ઇચ્છે છે, બને એટલું એણે દામ આપીને બને એટલું વધારે લેતું એવી સૌની ઇચ્છા હોય છે. એ ઇચ્છાની અચામણને કારણે કેટલી છેતરપિંડી, કેટલાં યુદ્ધ, કેટલી પક્ષાપક્ષી યાત્રે છે — તેનો કંઈ પાર નથી.

પરંતુ તેમાં હંમેશા એક અવ્યક્ત ઇચ્છા રહેલી જ હોય છે. જે સૌથી મોટા અનંત અખંડ અને એક છે એવા જીવનની સાથેના મિત્રતામાં જ પોતાની જાતને અનુભવવાની ઇચ્છા એમાં ગૂઢ રૂપે અને કુવચરૂપે રહેલી છે. એ અવ્યક્ત ઇચ્છા જ તેની સૌથી મોટી હોય છે.

જે આ વાત જાણે છે તે જ આત્મવિત્. તે આત્માની બધી ઇચ્છાઓને એ ગૂઢ એક ઇચ્છાને અર્પીત બતાવે છે.

શરીરની જુદી જુદી ઇચ્છાઓ એકમાં એકત્વ પામે છે, અને તે છે સ્વાસ્થ્યની ઇચ્છા. એ જિંડી ઇચ્છા શરીરની બધી વર્તમાન ઇચ્છાઓને વટાવી જઈને ભવિષ્યમાં ચાલી ગઈ છે. શરીરનું જે ભવિષ્ય અત્યારે મોજૂદ નથી તે ભવિષ્ય ઉપર પણ એનો અધિકાર છે.

સમાજશરીરમાં પણ જુદી જુદી ઇચ્છાઓ એક અંતરગત ગોપન

ઇચ્છામાં એકંતર પામે છે. એ પેલી મંગલની ઇચ્છા છે. તે ઇચ્છા પણ વર્તમાન સુખદુઃખની સીમા વટાવીને લવિષ્યમાં ચાલી જાય છે.

આત્માની અંતરતમ ઇચ્છા દેશમાં કે કાળમાં કયોય બંધાયેલી નથી. તેની જે ઇચ્છાઓ કેવળ આ પૃથ્વીમાં જ સાર્થક થઈ શકે એમ છે તે ઇચ્છાઓમાં જ તેની સમાપ્તિ નથી, અનંતની સાથે મળવાની આકાંક્ષા તેનાં જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મને સતત આકર્ષ્યા કરે છે. તે જ્યાં પહોંચે છે ત્યાં જઈને તે અટકી શકતી નથી. સતત ત્યાંથી છોડીને આગળ લઈ જવાની ઇચ્છા તેની બધી જ ઇચ્છાઓની અંદર નિરંતર જગત રહેલી હોય છે.

શરીરમાં એ સ્વાસ્થ્યની શાંતિ, સમાજમાં મંગલ અને આત્મામાં અદિતીયનો પ્રેમ ઇચ્છારૂપે રહેલાં હોય છે. એ ઇચ્છા અનંતની ઇચ્છા છે, જ્ઞાનીની ઇચ્છા છે. તેમની એ ઇચ્છા સાથે આપણી સચેતન ઇચ્છાને જોડી દેવી એમાં જ આપણી મુક્તિ છે. એ ઇચ્છાની સાથે અમેજ એ જ આપણું બંધન છે, આપણું દુઃખ છે. જ્ઞાનીની જે ઇચ્છા આપણી અંદર રહેલી છે તે આપણને દેશકાળની બહાર લઈ જવાની ઇચ્છા છે, વર્તમાનના કોઈ વિશેષ સ્વાર્થ કે સુખમાં પૂરી રાખવાની ઇચ્છા નથી. એ ઇચ્છા એ જ તેમનો પ્રેમ છે એટલે તે તેમના તરફ આપણને ખેંચે છે. એ અનંત પ્રેમ જે આપણી પોતાની અંદર જ રહેલો છે, તેની સાથે આપણા પોતાના પ્રેમને બેળવી દઈ આપણા આનંદને બાધામુક્ત બનાવી દેવો એ જ આપણી સાધના છે. શું શરીરમાં કે શું સમાજમાં કે શું આત્મામાં, બધે જ આપણે એ ઇચ્છાઓના પ્રવાહ જોઈએ છીએ, એક આપણને ગોચર છે પણ સદા પરિવર્તનશીલ છે, બીજા આપણને અગોચર છે પણ ચિરંતન છે; એક કેવળ વર્તમાન પ્રત્યે જ આકર્ષાયેલી છે અને બીજા લવિષ્ય પ્રત્યે આકર્ષણ કરનારી છે. એક કેવળ વ્યક્તિવિશેષમાં પુરાઈ રહેલી છે, બીજા નિખિલ વિશ્વ સાથે જોડાયેલી છે. એ બે ઇચ્છાઓની

ગતિનું નિરીક્ષણ કરે, તેનું તાત્પર્ય સમજે. એ બંનેમાં બેગા મળવાનું જે એક તત્વ વિરોધ દ્વારા પોતાને વ્યક્ત કરે છે તેને સમજી લઈને એ મિલનને માટે જ જિંદગીભર રોજ રોજ પોતાની જાનને તૈયાર કરે.

૧૦૧

પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિ

૪૫૧ વૈશાખ, ૧૩૧૫

તે પ્રાપ્તિથી જ માણસનું મન આનંદ પામે છે જે પ્રાપ્તિની સાથે અપ્રાપ્તિ જોડાયેલી છે.

જે સુખ કેવળ માત્ર પ્રાપ્તિ દ્વારા જ આપણને ઉન્નત બનાવી દેતું નથી — અનેક અપ્રાપ્તિની અંદર જેની સ્થિતિ હોઈને જેની સમતુલ્ય ખરાબર હોય છે — અને એ કારણે જ જેને આપણે ગમીર સુખ કહીએ છીએ — અર્થાત્ જે સુખના બધા જ અંશો મિત્રકુલ સુરપદ સુવ્યક્ત નથી, જેનો અમુક અંશ નિગૂઢતામાં છુપાયેલો હોય છે, જે પ્રગટ અંશમાં જ પૂરેપૂરું ખલાસ થઈ જતું નથી, તેને જ આપણે ઉચ્ચ કોટિનું સુખ કહીએ છીએ.

પેટ ભરીને આહાર કર્યા પછી આહાર કરવાનું સુખ સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, ફર્શનમાં, સ્પર્શનમાં, ધ્રાણમાં, સ્વાદમાં બધી રીતે તેને સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તે સુખ પ્રત્યે લોભ ગમે એટલો હોય તોય માણસ તેને આનંદના વર્ગમાં મૂકતો નથી.

પરંતુ જે સૌંદર્યાનુભવને આપણે કેવળ ઇન્દ્રિયાનુભવ દ્વારા ખુટાડી નાખી શકતા નથી, જે વીણાના અનુરણનની પેઠે ચેતનામાં

સ્પષ્ટિત થયા કરે છે, જે સમાપ્ત થતો જ નથી, તે આનંદને આપણે આધારના આનંદની સાથે એક વર્ગમાં ગણતા નથી. કેવળ પ્રાપ્તિ તેને અપમાનિત કરતી નથી, અપ્રાપ્તિ તેને ગૌરવ અપે છે.

આપણે જગતમાં પ્રાપ્તિ નામને યોગ્ય પ્રાપ્તિ તેને જ કહીએ છીએ જે પ્રાપ્તિમાં અનિર્વચનીયતા હોય છે. જે જ્ઞાન કેવળ એક માહિતીરૂપ હોય છે, તેની કિંમત બહુ ઓછી છે, કારણ, તે બહુ જ સંકુચિત જ્ઞાનમાં જ ખતમ થઈ જાય છે. પણ જે જ્ઞાન કેવળ હકીકત નથી હોતું, તત્ત્વરૂપ હોય છે, અર્થાત્ જે કેવળ એકાદ ઘટનામાં પૂરું થઈ જતું નથી, જે અસંખ્ય અતીત ઘટનાઓમાં પણ રહેલું હોય છે, જે અસંખ્ય ભાવી ઘટનાઓમાં પણ પોતાને પ્રગટ કરનાર છે, જે કોઈ એક વિશેષ ઘટનામાં પ્રગટ થયું હોવા છતાં અનંતમાં અવ્યક્તરૂપે વિરાજતું હોય છે, તે જ્ઞાનમાં જ આપણને આનંદ પડે છે; કેવળ છૂટક તુચ્છ માહિતીમાં તો તદ્દન જડચિહ્નના આગસુ માણસોને જ મળ પડે છે.

દક્ષિણ મળ અથવા દક્ષિણ પ્રયોજન માટે આપણે અનેક માણસોને મળીએ છીએ, અને તેટલામાં જ તેઓ આપણે માટે ખલાસ થઈ જાય છે. પરંતુ જે મારું પ્રિયજન હોય છે, તે કોઈ એક સમયની વાતચીતના આનંદમાં કે કોઈ એક સમયના પ્રયોજનમાં ખલાસ થઈ જતું નથી. તેની સાથે જે સમયે, જે વાતચીતમાં, જે કામમાં રોકાયેલો હોઈ હું તે સમયને, તે વાતચીતને, તે કામને વડી જઈને બહુ દૂર સુધી તે વિસ્તરેલું હોય છે. કોઈ એક વિશેષ દેશ, કાળ કે ઘટનામાં આપણે તેને ખલાસ કરી નાખ્યું છે એમ આપણે માની જ શકતા નથી, તે આપણે માટે પ્રાપ્ત છતાં અપ્રાપ્ત રહે છે, એ અપ્રાપ્તિ તેને આપણે માટે આટઆટલું આનંદમય બનાવી મૂકે છે.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે આપણો આત્મા કેવળ પામવા જ

છમ્મે છે એમ નહિ, તે ન-પામવા પણુ છમ્મે છે. એટલા માટે સંસારની બંધી દસ્યરપસ્ય વસ્તુ વચ્ચે જિતો રહીને તે કહે છે કે આખો વખત પામી પામીને હું યાત્રી ગયો છું, મને મળી ન હોય એવી વસ્તુ ક્યાં છે? એ ચિરકાળની અપ્રાપ્તિ જો મને મળે તો મને સંતોષ થાય.

યતો વાષો નિવર્તન્તે શ્રાપ્ય મનસા સદા
આનન્દં પ્રદાયો વિદ્વાન્ ન વિભેતિ વદાચન ।

વાણી અને મન જોને પામ્યા વગર પાછાં આવે છે તે મારા અપ્રાપ્ત બ્રહ્મા આનંદને લીધે હું બધા દુઃખ બયોમાંથી બચી જવા પાડું છું.

એટલા માટે જ ઉપનિષદમાં કહેયું છે કે અવિજ્ઞાતમ્ વિજ્ઞાનામ્ વિજ્ઞાતમ્ અવિજ્ઞાનતામ્, જે એમ કહે છે કે હું તેને જાણું છું, તે તેને જાણતો નથી અને જે એમ કહે છે કે હું તેને જાણુનો નથી, તે તેને જાણે છે.

હું તેને જાણી શક્યો નથી એ જાણવાની જરૂર હોય છે. પંખી જે રીતે જાણે છે કે હું આકાશ પાર કરી શક્યું નથી, તે રીતે જાણું જોઈએ. પંખી આકાશને જાણે છે માટે જ તે જાણે છે કે આકાશને પાર કરી શકાતું નથી. પોતે આકાશને પાર કરી શક્યું નથી એમ તે જાણે છે માટે તે આનંદ અનુભવે છે, એટલા માટે જ તે આકાશમાં જિજ્ઞા કરે છે. એમાં કોઈ પ્રાપ્તિ નથી, સમાપ્તિ નથી, કોઈ પ્રયોજન નથી, છતાં જિજ્ઞામાં જ તેને આનંદ આવે છે.

પંખી આકાશને જાણે છે, માટે જ તે જાણે છે કે હું આકાશને પૂરેપૂરું જાણી શક્યું નથી. અને એમ જાણવાને લીધે ન-જાણવામાં જ તેને આનંદ આવે છે. બ્રહ્મને જાણવાની બાબતમાં પણુ એ જ વાત લાગુ પડે છે. એટલે ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે નાહં મન્યે મુખેદેતિ નો ન વેદેતિ વેદ ચ, મેં બ્રહ્મને સારી પેઠે જાણ્યું છે એમ પણુ નથી, મેં બિલકુલ જાણ્યું નથી એમ પણુ નથી.

કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે અમારે બ્રહ્મને પૂરેપૂરું જાણું છે, જેમ આ બધી વસ્તુઓને જાણીએ છીએ; નહિ તો જનરોડું ફેગટ છે.

હું કહું છું કે અમે એવું ઇચ્છતા નથી. જો એવું ઇચ્છતા હોત તો તો આ સંસાર જ અમારે માટે પૂરતો હતો. એમાં વસ્તુઓનો ક્યાં પાર છે? એ ઉપરાંત બીજી વધારાની વસ્તુ જાણવાની શી જરૂર? માળામાંનું પંખી જે રીતે આકાશને ઇચ્છે છે તેમ અમે પણ એવું કંઈક ઇચ્છીએ છીએ જે પામી ન શકાય.

મને યાદ છે કે જે લોકો બ્રહ્મને ઇચ્છે છે તે લોકોની મસ્કરી કરવા માટે એક પંડિતે ઘણા સમય પહેલાં એક વાત કહી હતી — ગાંજળખોરની એક ટોળી રાત્રે ગાંજળે પીવા લેતી મળી હતી. ગાંજળ ઉપર મૂકવાની કોણસાની ટીકડી સળગાવવાનો દેવતા હોવાઈ ગયો એટલે તે લોકો મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા હતા. એવામાં લાલ ચાંદો આકાશમાં ઊગતો હતો. એક જણ કહે, પેલો દીવો જુઓ, તેનાથી ટીકડી સળગાવી શકાશે. એમ કહીને ટીકડી લઈને બારી પાસે જવા રહી ચાંદા તરફ દાઢ લાંબો કર્યો. પણ ટીકડી સળગી નહિ. એટલે બીજા એક જણ બોલ્યો, હવે, ચાંદો કંઈ એટલો પાસે નથી! લાવ મને આપ. એમ કહીને તેણે જરા વધારે આગળ જઈને ટીકડી સામે ધરી. આ રીતે બધા જ ગાંજળખોરોની શક્તિ ખત્તાસ થઈ ગઈ. ટીકડી સળગી નહિ.

આ વાર્તાનો ભાવાર્થ એ છે કે, જે બ્રહ્મનો છેડો પામી શકાતો નથી તે બ્રહ્મની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ બાંધવા જતું આના જેવું જ બૃથા છે.

આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે, કેટલાક માણસોને મતે સાંસારિક પ્રાર્થના સિવાય આપણા મનમાં બીજી કોઈ પ્રાર્થના નથી. આપણે દેવજ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા જ માગીએ છીએ, ટીકડી સળગાવવા સાથે આપણને ઠામ છે.

એ વાત કેટલી ખોટી છે તે પેલા ચાંદનો વિચાર કરીશું તે તરત સમજશે. આપણે જે રીતે દીવાસળી ધમ્મીએ છીએ તે રીતે ચાંદને ધમ્મતા નથી. ચાંદને આપણે ચાંદ તરીકે જ ધમ્મીએ છીએ, ચાંદો આપણા કોઈ પણ સંકુચિત પ્રયોજનથી પર છે માટે જ આપણે તેને ધમ્મીએ છીએ. એ સદા અનૃપ્ત અસમાપ્ત પ્રાપ્તિની ધમ્મ એ જ સૌથી મોટી ધમ્મ છે. એટલા માટે જ પૂર્ણ ચંદ્ર આકાશમાં ઊગતાવેંત નદીમાં, હોડીમાં, ઘાટ પર, ગામમાં, રસ્તે, શહેરની હવેલીઓમાં, જાડના માળામાં ચારે દોરથી ગીત ગાજી ઊડે છે, દોહની ચક્કમ સળગતી નથી એટલા ખાતર ક્યાંય કશું મનદુઃખ જોવામાં આવતું નથી.

બધા કંઈ વેતાક્ષ નથી કે તેને વરા કરીને આપણે તેની પાસે આપણાં કામ કરાવી લઈએ. કેવળ કામ દલાવી લેવું હોય તે જ પામવાની જરૂર પડે છે, આનંદની પ્રાપ્તિમાં બરાબર એથી બિચડું હોય છે. તેમાં અપ્રાપ્તિ જ સૌથી મોટી વાત હોય છે. જે વસ્તુ આપણે મેળવીએ છીએ તેમાં જે આપણને સુખ મળે છે તે અહંકારનું સુખ હોય છે. મારા હાથમાં આવેલી વસ્તુ મારી નોકર છે, મારે અધીન છે, હું તેના કરતાં મોટો છું.

પરંતુ એ સુખ એ જ માણસનું સૌથી મોટું સુખ નથી. મારા કરતાં જે મોટો હોય તેની આગળ આત્મસમર્પણ કરવાનું સુખ એ જ આનંદ. મારાથી જે અતીત છે તેનો જ હું છું, એ જાણવામાં જ અભય છે, એનો અનુભવ કરવામાં જ આનંદ છે. જ્યાં જુમાનંદ છે ત્યાં હું દહું છું કે હવે હું નહિ પહોંચી શકું, હું સુકાન છોડી દઉં છું, હું આ ફૂંચો. મારો અહંકાર ગયો, ગઈ મારી શક્તિની ઉદ્ધતાઈ. આ ન પહોંચી વળવામાં, આ ન પામવામાં પોતાની જાતને બિચડુલ છોડી દેવી એનું જ નામ મુક્તિ.

માણસ કંઈ સમાસ થઈ ગયેલો નથી, તે કંઈ પૂરેપૂરો થઈ

ગયેલો નથી, તે જોડેલો થયો છે, તે તો બહુ ઓછો ભાગ છે, તેનો ન-ચવાનો ભાગ જ અનન્ત છે. માણસ જ્યારે પોતાના એ ચવારૂપી જીવના વર્તમાન પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે, ત્યારે પ્રયોજનની વસ્તુને પોતાના અભાવની સાથે પૂરેપૂરી ચારે કોરથી ઓક કરી દેવી પડે છે, તેનો વર્તમાન ઓકદમ પૂરેપૂરા વર્તમાનને જ ઇચ્છે છે. પણ તે કંઈ કેવળ વર્તમાન જ નથી, તે કંઈ કેવળ ચવારૂપ જ નથી, તેના ન-ચવારૂપી અનન્તને જો કંઈ જ ન મળે તો તેને આનંદ થતો નથી. પ્રાપ્તિની સાથે અનન્ત અપ્રાપ્તિ તેના તે અનન્ત ન-ચવાને આશ્રય આપે છે, ખોરાક આપે છે. એટલા માટે જ માણસ આખો વખત કહે છે કે બહુ જોયું, બહુ સાંભળ્યું, બહુ સમજ્યો, પરંતુ મારી ન જાયેલી, ન સાંભળેલાં, ન સમજેલી, વસ્તુ ક્યાં છે? જે અનાદિ છે માટે જ અનન્ત છે, જે થતું નથી માટે જ જતું નથી, જે મળતું નથી માટે જ ખોવાતું નથી, જેણે મારો કમળો લીધો છે માટે જ હું છું, તે અનન્તમાં પોતાનો અન્ત આણી દેવા માટે આત્મા જૂરી રહ્યો છે. એ અનન્તને શાન્ત કરવા ઇચ્છે એવો અત્યંત મૂરખ તે નથી, જે આશ્રય આપે છે તેને આશ્રય આપવા ઇચ્છે એવો તે છેક આત્મધાતી નથી.

૧૦૨

થયું

૧૬૧ વૈશાખ, ૧૩૧૫

મેળવતું એટલે જ અમુક અંશે મેળવતું. પ્રયોજનને માટે જેને મેળવીએ છીએ તેને પ્રયોજન પૂરતું જ મેળવીએ છીએ, તેથી વધુ મેળવતા નથી. અનાજ કેવળ ખાવા પૂરતું જ હોય છે, વસ્ત્ર કેવળ પહેરવા પૂરતું જ હોય છે. ઘર કેવળ વાસ પૂરતું જ હોય છે. એ વસ્તુઓની

સાથેના આપણા સંબંધ એ બધાં તુચ્છ પ્રયોજનોની હદમાં જ પુરાર્થ રહે છે, તે હદને આપણે વટાવી શકતા નથી.

આવી રીતે વિશેષ પ્રયોજનની સંકુચિત પ્રાપ્તિને જ આપણે લાભ કહીએ છીએ. એટલે ત્યારે ઈશ્વરને મેળવવાની વાત નીકળે છે ત્યારે લાપા અને ટેવને કારણે આપણા મનમાં એ રીતે મેળવવાનો જ ખ્યાલ આવે છે. જાણે તેને કોઈ વિશેષ સ્થાને વિશેષ કાળે મેળવવાનો છે, તેનું દર્શન કરવું એટલે કોઈ વિશેષ મૂર્તિમાં, કોઈ વિશેષ મંદિરમાં અથવા વિશેષ કલ્પનામાં તેને જોયો.

પણ મેળવવાનો અર્થ જો આપણે એવો કરતા હોઈએ તો તો ઈશ્વરને મેળવી શકાય જ નહિ. આપણે જે જે કંઈને મેળવ્યું એમ માનીએ છીએ તે વસ્તુ આપણે પરમેશ્વર નથી. તે તો આપણા મેળવવાની બિલકુલ બહાર છે. તે કંઈ આપણી માત્રમિશ્રકત નથી.

ઈશ્વરની બાબતમાં આપણે યવાનું જ રહે છે, મેળવવાનું હોતું નથી. ઈશ્વરને આપણે મેળવીશું એમ નહિ, આપણે ઈશ્વરમાં હકીકત મારા સમસ્ત દેહ, મન, હૃદયથી હું સતત બનતો રહીશ. છોડતાં છોડતાં, વધતાં વધતાં, મરતાં મરતાં, જીવતાં જીવતાં હું સતત થતો રહીશ. મેળવવું એટલે ફક્ત અમુક અંશ મેળવવો, યાનું એટલે એકદમ સમગ્રપણે થવું. એ લાભ નથી, વિકાસ છે.

બીરુ લોકો કહેશે કે શું કહો છો! તું જન્મ થશે! આવું તું બોલી શી રીતે શકે છે?

હા, હું જન્મ જ ચર્મશ. એ સિવાય હું બીજું કશું ઉચ્ચારી શકું એમ નથી. હું સંકોચ વગર કહીશ કે મારે જન્મ થવું છે. પણ - હું જન્મને મેળવીશ એવી મોટી બગાડ હું મારી શકું એમ નથી.

તો શું જન્મમાં અને મારામાં કંઈ તફાવત નથી? બહુ મોટો તફાવત છે. તે થઈ રહેલા છે, હું થાઉં છું. અમારી બે જગતી

વચ્ચે એ લીલા ચાલ્યા કરે છે. જે થઈ રહેલું છે તેની સાથે જે થતું જાય છે તેના કાયમ મિલનમાં જ આનંદ છે.

નદી સતત કલા કરે છે કે હું સમુદ્ર થઈશ. એ એની બાકાશ નથી — એ વાત સાચી છે, એટલે એ એનો વિનય છે. એટલે તે સમુદ્રને મળીને ઉત્તરોત્તર સમુદ્ર બનતી જાય છે — તેનું સમુદ્ર બનવાનું પૂરું જ થતું નથી.

ખરું જોતાં આખરે સમુદ્ર બનતા રહેવા સિવાય તેની કોઈ મતિ નથી. તેના બંને લાંબા કિનારા ઉપર કેટલાં બધાં ખેતરો છે, કેટલાં બધાં શહેરો છે, કેટલાં બધાં ગામો છે, કેટલાં બધાં વન છે, તેનો કંઈ પાર નથી. નદી તેઓને સંતોષી શકે છે, પોષી શકે છે, પણ તેમની સાથે લાળી જઈ શકતી નથી. એ બધાં શહેર, ગામ, વન સાથે તેને માત્ર આંશિક સંબંધ છે. નદી ગમે એટલું ઇચ્છે તોયે તે શહેર, ગામ કે વન થઈ જઈ શકવાની નથી.

એ કેવળ સમુદ્ર જ થઈ શકે એમ છે. એનાં થોડાં આકાશ પાણી અને પેલાં અપાર અચ્છા પાણી એક જ જાતનાં છે. એટલે પોતાના આખા કિનારાને વટાવીને જગતમાં તે કેવળ તે અપાર જળની સાથે જ એક થઈ શકે એમ છે.

તે સમુદ્ર બની શકે છે, પણ સમુદ્રને મેળવી શકતી નથી. સમુદ્રને લઈ આવીને પોતાના કોઈ ખાસ પ્રયોજન માટે તેને કોઈ ખાસ ગુહા-ગદ્ગરમાં છુપાવી રાખી શકતી નથી. જો તે કોઈ નાના જળાશયને બનાવીને મૂકીને પેડે કહે કે હા, સમુદ્રને મેં અહીં મારી મિલકત બનાવી રાખ્યો છે, તો આપણે તેને કહીશું કે એ તારી મિલકત દરો, પણ એ તારો સમુદ્ર નથી, તારી ચિરંતન જલધારા એ જળાશયને ઇચ્છતી નથી, તે તો સમુદ્રને જ ઇચ્છે છે. કારણ, તે સમુદ્ર યવા માગે છે, તે સમુદ્રને મેળવવા માગતી નથી.

આપણે દુક્ત બ્રહ્મ જ યર્ષ શકીએ છીએ, બીજું કશું યર્ષ શકતા નથી, બીજું કશું ચલામાં આપણે સંપૂર્ણ યર્ષ શકતા નથી. બધાંને જ આપણે વડી જર્ષ શકીએ છીએ; કેવળ બ્રહ્મને વડી જર્ષ શકતા નથી. ત્યાં નાનું પણ મોટું થાય છે. પણ તેનું મોટા થવાનું પૂરું જ થતું નથી, એમાં જ એને આનંદ પડે છે.

આપણે એ આનંદની જ સાધના કરીશું. આપણે બ્રહ્મમાં બળી જઈને રાતદિવસ કેવળ બ્રહ્મ થતા રહીશું. જ્યાં અકલમ્બ આવશે ત્યાં હાં તો બાંગીને અથવા દાળીને આગળ ચાલ્યા જઈશું. અદંકાર, સ્વાયં અને જગતા જ્યાં નિષ્કળ રેતીના ઢગ બનીને રહેતો રોકીને બિલાં રહેશે ત્યાં દાણે દાણે તેનો દાય કરતા રહીશું.

સવારના પહોરમાં અહીં બેસીને જે થોડી ઉપાસના કરીએ છીએ એ દેશકાશ્વજ્ઞ વસ્તુને આપણે સિદ્ધિ માની લઈ જમમાં ન પડું જોઈએ. જરા રસ, જરા ભાવ, જરા ચિંતન એ બ્રહ્મ નથી. એ જરા જોડલી વસ્તુ પણ કોઈ વાર બને છે તો કોઈ વાર બનતી નથી — એ વિશે બાળગાદ કરશે નહિ. એ સમયને અને એ અનુક્રાંતને એક અમ્યસ્ત આરામની વસ્તુ બનાવી દઈ તેને જ પરમાર્થ માની લેશે નહિ. આખો દિવસ બધા વિચારમાં અને બધાં કાર્યોમાં એકદમ સંપૂર્ણ પોતાની જાનને બ્રહ્મની દિશામાં ચલાવે — બિગ્ડી દિશામાં પોતા તરફ નહિ, કેવળ તે બુમા તરફ, શ્રેય તરફ, અમૃત તરફ. સમુદ્રમાં નદી મળી જાય તેમ તેમાં મળી જાવો — તો તમારી સત્તાનો પ્રવાહ સતત તે-મય બનતો રહેશે, સતત તમે બ્રહ્મ બનતા જશો. તો તમે તમારા સમસ્ત જીવન વડે, સમસ્ત અસ્તિત્વ વડે બાણી શકશે કે બ્રહ્મ જ તમારી પરમ શક્તિ છે, પરમ સંપત્તિ છે, પરમ આશ્રય છે, પરમ આનંદ છે, કારણ, તેમાં જ તમારું પરમ હોવાપણું છે.

૧૦૩

મુક્તિ

૭મી વૈશાખ, ૧૩૧૫

આ જે સવાર દરરોજ આપણી આગળ પ્રગટ થાય છે એમાં આપણને આનંદ ઓછો પડે છે. એ સવાર આપણી ટેવને કારણે છણું ચર્ચ ગયું છે.

ટેવ આપણા પોતાના મનની તુચ્છતાને લીધે બધી મહાન વસ્તુઓને તુચ્છ બનાવી દે છે. તે પોતે બદ્ધ હોય છે એટલે બધી જ વસ્તુઓને બદ્ધ બનાવી દે છે.

આપણે જ્યારે પરદેશમાં ફરવા જઈએ છીએ ત્યારે કોઈ નવી પૃથ્વીને જોવા જતા નથી. આ જ ધરતી, આ જ પાણી, આ જ આકાશને આપણે ટેવથી મુક્ત કરીને જોવા જઈએ છીએ. એ આવરણને દૂર કરી આ પૃથ્વી ઉપર આંખ માંડતાં જ આ હમેશની પૃથ્વીમાં જ આપણે તે અકલ્પ્યને જોઈ શકીએ છીએ જે કદી પુરાતન થતા નથી. ત્યારે જ આપણને આનંદ થાય છે.

જે આપણને પ્રિય હોય છે, તેને ટેવ સહેજે વીંટી લઈ શકતી નથી. એટલા માટે જ પ્રિયજન હમેશાં આપણી આગળ અકલ્પ્યને, અનંતને પ્રગટ કરી શકે છે. તેને આપણે જોઈએ છીએ તે જોવા માત્રથી આપણું જોવાનું પૂરું ચર્ચ જતું નથી — તે આપણા દર્શનશ્રવણ, આપણા સમસ્ત ઇન્દ્રિયમોધને વટાવીને બાકી રહે છે. એટલે જ તેનામાં આપણને આનંદ આવે છે.

એટલે ઉપનિષદમાં — જ્ઞાનન્દરૂપં અમૃતમ્ — ધ્વિરતા આનંદરૂપને અમૃત કહેલું છે. આપણી આગળ જે મરી જાય છે, જે ખલાસ ચર્ચ જાય છે, તેમાં આપણને આનંદ આવતો નથી — જ્યાં આપણે

સીમામાં અસીમનાં દર્શન કરીએ છીએ, અમૃતનાં દર્શન કરીએ છીએ તેમાં જ આપણને આનંદ આવે છે.

એ અસીમ જ સત્ય છે — તેને જોતું એટલે જ સત્યને જોતું. ત્યાં તે ન જોવામાં આવે ત્યાં સમજવું કે આપણી પોતાની જડતા, મૂઢતા, ટેવ અને સંસ્કારને લીધે આપણે સત્યને રૂઢિ છે, અને એથી જ તેમાં આપણને આનંદ આવતો નથી.

વૈજ્ઞાનિક કહેા, દાર્શનિક કહેા, કે કવિ કહેા એ લોહોનું કામ માણસની આ બધી મૂઢતા અને ટેવનું આવરણ દૂર કરી આ જગતમાં સત્યના અનન્તરૂપને બતાવવાનું, જે કંઈ જોઈએ છીએ તેને જ સત્ય રૂપે બતાવવાનું છે, નવું કશું તૈયાર કરવાનું નથી, કલ્પના કરવાનું નથી. એ સત્યને મુક્ત રૂપે બતાવવું એટલે જ માણસનો આનંદનો અધિકાર વધારી દેવો.

જેમ ઘર છોડીને કોઈ દૂર દેશ ચાલ્યા જવું એને અધિકારમુક્તિ કહેતા નથી, પણ ઘરનાં બારીબારણાં ખોલી નાખવાં એને જ અધિકાર-મોચન કહે છે, તેમ જગતસંસારનો ત્યાગ કરવો એ જ મુક્તિ નથી; પાપ સ્વાર્થ અહંકાર જડતા મૂઢતા અને સંસ્કારનાં બંધન તોડીને, જે જોઈએ છીએ તેને જ સત્ય રૂપે જોવું, જે કરીએ છીએ એને જ સત્ય રૂપે કરવું, જેમાં રહીએ છીએ તેમાં જ સત્ય રૂપે રહેવું એનું જ નામ મુક્તિ.

જો એ સાચું હોય કે, બ્રહ્મ ઠેવળ પોતાના અવ્યક્તરૂપમાં આનંદ પામે છે, તો તો તેમના તે અવ્યક્તરૂપમાં વિલીન થયા વગર નિરાનંદના હાથમાંથી આપણો કોઈ પણ ઉપાયે છૂટકો થાત નહિ. પણ એમ નથી. પ્રકાશમાં જ તેમને આનંદ પડે છે. નહિ તો આ જગતને તેમણે શું કરવા પ્રગટ કર્યું? બહારથી કોઈ જળસા દબાણે જોર કરીને તેમની પાસે પ્રગટ કરાવ્યું છે? માયા નામના કોઈ એક પદાર્થે બ્રહ્મને એકદમ કબજે કરી લઈને પોતાને પ્રગટ કર્યો છે?

એમ તો હોઈ જ ન શકે. એટલે ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે જ્ઞાનન્દરૂપમ-
મૃતં મદ્વિમાતિ, આ જે પ્રકાશમાન જગત છે એ બીજું કશું જ નથી,
પ્રહ્લનો મૃત્યુહીન આનંદ જ રૂપ ધારણ કરીને પ્રગટ થાય છે. આનંદ
એ જ એનો પ્રકાશ છે, પ્રકાશમાં જ એને આનંદ છે.

તેને જે પ્રકાશમાં જ આનંદ આવતો હોય તો મારે શું
આનંદને માટે અપ્રકાશની શોધમાં જવું? તેની જે ઇચ્છા એ જ પ્રકાશ
હોય, તો મારી આ ક્ષુદ્ર ઇચ્છા વડે હું તેના તે પ્રકાશના હાથમાંથી
શી રીતે જીટકી શકવાનો હતો?

તેના આનંદમાં સાથ આપ્યા વગર હું કદી આનંદ પામી શક-
વાનો નથી. એની સાથે જ્યાં જ્યાં મારો સાથ સંપૂર્ણ થશે ત્યાં ત્યાં
મારી મુક્તિ થશે. ત્યાં ત્યાં મને આનંદ મળશે. વિશ્વમાં તેનો પ્રકાશનો
મુક્તપણે અનુભવ કરવાથી જ હું મુક્ત થઈશ — પોતાની અંદર તેના
પ્રકાશને મુક્તપણે પ્રકાશતો કરવાથી જ હું મુક્ત થઈશ. ભવબંધન
અર્થાત્ હોવાનું બંધન છેદવાથી મુક્તિ નથી મળતી — હોવાને જ
બંધનરૂપ ન બનાવતાં મુક્તિરૂપ બનાવી દેવું એનું નામ મુક્તિ. કર્મનો
ત્યાગ કરવો એ મુક્તિ નથી, કર્મને આનંદોદ્ભવ કર્મ બનાવી દેવું
એનું નામ મુક્તિ છે. તેઓ જેમ આનંદને પ્રગટ કરે છે તેમ આનંદ-
માં જ પ્રકાશનો સ્વીકાર કરવો, તેઓ જેમ આનંદથી કર્મ કરે છે
તેમ આનંદપૂર્વક જ કર્મનો સ્વીકાર કરવો, એનું જ નામ મુક્તિ.
કશું જ ઇચ્છા વગર બધાનો જ સત્યભાવે સ્વીકાર કરવો એ મુક્તિ.

જેને હું ટેવાઈ ગયો છું એવી આ હંમેશની પૃથ્વી મને જૂની
લાગે છે, એવું આ પ્રભાત મને દીકું લાગે છે, એ ક્યારે મારે મન પાછાં
સ્વીન અને ઉત્તમવચ્ચ બની જશે? જે દિવસે પ્રેમને લીધે મારી ચેનનામાં
નવશક્તિ જાગી ઊઠશે. મને જેના ઉપર પ્રેમ છે તેની સાથે આજે
મેટો થશે એ યાદ આવતાં કાલે જે કંઈ શ્રીહીન હતું તે બધું જ
આજે સુંદર બની જાય છે. પ્રેમને લીધે ચેનના જે પૂર્ણ શક્તિ પ્રાપ્ત

કરે છે તે પૂર્ણતા દ્વારા જ તે સીમામાં અસીમને, રૂપમાં અરૂપને જોવા પામે છે, તેને બીજો કયાંય જતું પડતું નથી. એ જાણવું લીધે જ અસીમ સત્ય તેની આગળ સીમામાં પુરાર્થ રહેતું હતું.

વિશ્વ તેમનું આનંદરૂપ છે, પરંતુ આપણે રૂપને જોઈએ છીએ. આનંદને જોતા નથી, એટલે રૂપ સતત જાણે ને પગલે આપણને આપાત કરે છે, આનંદને જોવા જોઈશું કે તરત જ પછી દોષ આપણને સંકેતી શકશે નહિ. એનું જ નામ મુક્તિ.

એ મુક્તિ વૈરાગ્યની મુક્તિ નથી, એ મુક્તિ પ્રેમની મુક્તિ છે. ત્યાગની મુક્તિ નથી, યોગની મુક્તિ છે. લયની મુક્તિ નથી, પ્રકાશની મુક્તિ છે.

૧૦૪

મુક્તિનો માર્ગ

૭મી વૈશાખ, ૧૩૧૫

જે ભાષા આપણે જાણતા નથી તે ભાષાનું કાવ્ય જો સંલગ્નવામાં આવે છે તો તેના શબ્દો આખો વખત આપણા કાનને કંકળા કરે છે, તે ભાષા આપણને પીગર ચર્ચ પડે છે.

ભાષાની સાથે જ્યારે પરિચય થાય છે ત્યાર પછી શબ્દો બાધારૂપ ચર્ચ પડતા નથી. ત્યારે તેની અંદરનો ભાવ સમજતાંવેત શબ્દ. આનંદદાયક બની જાય છે, પછી આપણે તેને કાવ્ય તરીકે સમજી શકીએ છીએ, માણી શકીએ છીએ.

બાળક જ્યારે કોઈ દુર્બોધ ભાષાનું કાવ્ય સાંભળવાની પીડામાંથી મુક્તિ મારે ત્યારે કાવ્ય વાંચવાનું બંધ કરી તેને જે મુક્તિ આપવામાં આવે તે મુક્તિનું મૂલ્ય બહુ ઓછું હોય છે. પરંતુ એ વાચનને તેને માટે સાચું બનાવી દઈને તેને સૂઝતાની પીડામાંથી જે મુક્તિ આપવામાં આવે તે સાચી મુક્તિ, ચિરંતન મુક્તિ હોય છે.

તે જ પ્રમાણે જે આપણે પૃથ્વીમાં હોવા માત્રથી જ દુઃખ પામતા હોઈએ તો તેને આપણે ભવચંચળા કહીએ છીએ. જગત જે આપણને આનંદ ન આપતું હોય, તો વિશ્વકવિના એ વિરાટ કાવ્યને અર્થહીન અને અમૂલક વસ્તુ ગણી કાઢી એમાંથી છુટકારો મેળવવો એને જ આપણે કૃતાર્થતા કહીએ.

પરંતુ એ કાવ્યને આપણે પોતાની ઈચ્છા મુજબ ફાડી નાખીને કે બાળી નાખીને બિલકુલ એનું નામનિશાન મિટાવી દઈ શકીશું એમ માનવાને કંઈ કારણ નથી.

સમુદ્રને મિટાવી દઈને સમુદ્રને પાર જવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં સમુદ્રને તરીને પાર જતું વધારે સહેલું છે. આજ સુધી કોઈ દેશના લોકોએ સમુદ્રને ઉલેચી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી, શક્તિ મુજબ હોડી વઢાણ વગેરે બનાવ્યાં છે.

વિશ્વકાવ્યને નિરર્થક અપવાદ દઈ બાળીને એનો નાશ કરી નાખવાની તપસ્યામાં પડ્યા વગર વિશ્વકાવ્યના અવણને સાર્થક બનાવી દેવું એ જ સાચી મુક્તિ છે.

આ વિશ્વપ્રકાશના રૂપમાં જ્યારે આપણે આનંદને જોઈશું, કેવળ રૂપને જ નહિ જોઈએ, ત્યારે રૂપ આપણને બાધારૂપ નહિ ચર્ચાપડે. તે કેવળ માત્ર છોડી દેશે એમ નહિ, આનંદ આપશે. ભાવ સગવળતાં વેંત ભાષા કેવળ પીડાદાયક થતી મટી જાય છે એટલું જ નહિ, તે પોતાનું સૌંદર્ય ખોલીને આનંદમય બની જાય છે, ભાવ અને ભાષાનું

ઇન્દ્રિયાનુભવોમાં, વિચારમાં, લાવમાં, કર્મમાં આપણે આનંદ અન્યાહત બની જશે. પછી આપણે પરમાત્માની નગરે જાનને જોઈશું, આપણી નગરે નહિ. તે વખતે જગતનું સ્વ આપણી આગળ આનંદથી પરિપૂર્ણ બની જશે, મહાકવિનું ચિરંતન કાવ્ય આપણી આગળ સાર્થક બની જશે.

૧૦૫

આશ્રમ

૭મી પાલ, પ્રાતઃકાળ, ૧૯૧૬

પ્રભાતના મૂર્ધે જે ઉત્સવદિનની પદ્મપાંખડીઓને ચારે દિશામાં ખેલી દીધી છે તેના મમકોપમાં પ્રવેશ કરવાનું આજે આપણને આહવાન થયું છે. તેની સ્વચ્છરેણુની પાછળ જે મધુ સંચિત થયેલું છે, સાથી શું કોઈ સુગંધ આજે આપણા ઉદયમાં આવતી નથી? આ વિશ્વ-ઉપવનના રહસ્ય-નિકેતનની અંદર પ્રવેશ કરવાનો જેને સદૃશ અધિકાર છે, તે ચિત્તમધુકર શું આજે પણ હજી મુધી જાગ્યો નથી? કોઈવાયુ દ્વારા હજી શું તેને ખબર મળી નથી? આજનો દિવસ તો એક ઘણા દિવસની જૂની ખબર લઈને નીકળ્યો છે અને તે સામેના અનેક દિવસો તરફ જઈ રહ્યો છે. એ દૂર દૂરના ભવિષ્યનો યાત્રી છે. આજે તેને પકડીને ઊભો રાખીને આપણે તેને પૂછવું પડશે, તેની પાને જે કંઈ વાત છે તે કદાચી લેવી પડશે. પૂરા દિવસથી ન પૂછવામાં આવે તો તે કોઈને કશું કહેતો નથી, અને પછી આપણે એમ માની લઈએ છીએ કે આ ગીત, આ વાણ્યનિ, આ જનનાનો કોસાહવા, એમાં જ તેનું સર્વસ્વ સમાર્પિત થયે છે, એ સિવાય તેનો બીજો કોઈ સંદેશ નથી. પણ એ રીતે

એને જ્યાં ન દેવાય, આજે આ બધા કોલાહલની વચમાં જે શાંતપણે રહેલો છે તે પધિકને પૂછો કે આજે આ શાનો ઉત્સવ છે ?

દર વરસે વસંત ઋતુમાં આંખાના વનમાં ફળથી ભરેલી ઝળી-ઓમાં દક્ષિણનો પવન વહેતો હોય છે ત્યારે આંખાના વનમાં તેના વાર્ષિક ઉત્સવની ધામધૂમ મચી રહે છે. પરંતુ આ ઉત્સવનું ઉત્સવત્વ શામાં છે, શાને કારણે છે ? તો કે, જે બીજામાંથી આંખાનું વૃક્ષ જન્મ્યું છે તે બીજા અમર મર્ધ ગયું છે એ શુભ સમાચાર આપવાને કારણે. વર્ષોવાર ફળ એસે છે, તે બધાં ફળોમાં એ એક જ પુરાતન બીજા રહેલું છે. એ કેમે કયું ખૂટી જતું નથી, તે સનાતન કાળને માર્ગે પોતાને બમણું ચારગણું, હજારગણું કરતું ચાલ્યું જાય છે.

શાંતિનિકેતનના સાંસ્કૃતિક ઉત્સવનું મમસ્થાન જે ઉઘાડીને જોઈએ તો માલૂમ પડે કે એમા પેલું જ બીજા અમર બનીને રહેલું છે, જે બીજામાંથી આ આશ્રમરૂપી મહાવૃક્ષ જન્મેલું છે.

એ બીજા એટલે પેલું દીક્ષાગ્રહણનું બીજા. મહર્ષિની એ જીવનની દીક્ષા આ આશ્રમરૂપી મહાવૃક્ષમા આજે આપણે માટે ફળે છે, અને આપણા આગામી કાળના વંશજને માટે ફળતું જ રહેશે.

ઘણા સમય પહેલાં કોઈ એક દિવસે મહર્ષિએ દીક્ષા લીધી હતી, એ વાતની કેટલાંકને ખબર હતી ? જેમને ખબર પડી હતી, જેમણે એ જોયું હતું તેમણે માન્યું હતું કે આ એક ઘટના આજે બની, અને આજે જ એનો અંત આવી ગયો.

પરંતુ એ દીક્ષાગ્રહણની ઘટનાને તે દરના સમયની જમી પોષ પોતાના થોડા કલાકોમાં ખત્તાસ કરી શકી નહોતી. તે એક દિવસમાં એ ઘટના સમાઈ શકી નહોતી. તે દિવસે જેની ખબર કોઈને પડી નહોતી, અને ત્યાર પછી ઘણા સમય સુધી જેનો પરિચય જગતને થયો નહોતો, તે જમી પોષની દીક્ષાનો દિન આજે અમર બનીને વર્ષો-વાર ઉત્સવરૂપી ફળ પ્રસવે છે.

અંતર અને બાહ્ય મિત્રન પછી આપણને મુગ્ધ કરી દે છે. પછી એ ભાષા ઉપર કોઈને લગારે દસ્તકેષ કરવા નય છે તો તે આપણે માટે અસહ્ય થઈ પડે છે.

પણ આ જે અંદરનો આનંદ, એ બહારથી સમજાતો નથી, એને પોતાની અંદરથી જ સમજવો પડે છે. જે ભાષા આપણે જાણતા નથી હોતા તેને કેવળ બહારથી, ચોપડી ઉપર નજર ફેરવવાથી, કદી પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. આંખ અને કાન ત્યાંથી પાછાં ફરે છે. પોતાની અંદરની શક્તિ વડે જ તેને સમજવી પડે છે. જ્યારે એક વાર અંદરની વાત સમજી લઈએ છીએ પછી બહારની કોઈ મુશ્કેલી રહેતી નથી. ત્યારે બહાર પણ આનંદ જ પ્રગટ થાય છે.

મારામાં જ્યારે આનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે, ત્યારે બહારનું આનંદરૂપ આપોઆપ મારી આગળ અમૃતથી પૂર્ણ બનીને દેખા દે છે. એક પ્રાપ્તિ બીજી પ્રાપ્તિને ખેંચી લાવે છે. મરુભૂમિની રસહીન તપેલી હવા ઉપર ચર્મને કેટકેટલાં વાદળાં ચાલ્યાં નય છે — શુષ્ક હવા તેની પામેથી વરસાદ પડવી લઈ શકતી નથી. જ્યાં હવામાં જ વરસાદ હોય છે ત્યાં સમગ્ર મેઘની સાથે તેનો યોગ થતાં વરસાદ વરસે છે.

મારામાં જે આનંદ ન હોય તો વિશ્વનો ચિરાનંદપ્રવાહ મારી ઉપર ચર્મને નિરર્થક બનીને ચાલ્યો જશે — હું તેમાંથી રસ નહિ મેળવી શકું.

મારામાં જાનનો ઉદય થાય તો તે જ્ઞાનદષ્ટિને લીધે જ હું જાણવા પામું કે વિશ્વમાં કયાંય જ્ઞાનનો વ્યય નથી, એને જ આપણે વિજ્ઞાન કહીએ છીએ જે મૂઢ છે, જેની જ્ઞાનદષ્ટિ ખૂટી નથી તે વિશ્વમાં પણ સર્વત્ર મૂઢના જેવા પામે છે, વિશ્વ તેની આગળ બૂનથેન અને દૈત્ય દાનવોને લીધે વિભાગિકારૂ થઈ પડે છે.

આનું જ બધા વિષયમાં. મારામાં જે પ્રેમ ન જાગે, આનંદ ન હોય તો વિશ્વ મારે માટે કારાગારરૂપ બની નય. એ કારાગારમાંથી

ભાગવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે, પ્રેમ જગાડવો એ જ સુકિત છે. કોઈ વ્યાયામ કે કોઈ આજ્ઞાથી વડે સુકિત મળવાની નથી.

વિજ્ઞાનની સાધના જેમ આપણા પ્રાકૃતિક જ્ઞાનનાં બંધન કાપી નાખે છે, તેમ મંગલની સાધના જ આપણાં પ્રેમનાં, આનંદનાં બંધન કાપી નાખે છે. એ મંગલ સાધના જ આપણા સંકુચિત પ્રેમને વિશાળ, તરંગી પ્રેમને જ્ઞાનસંમત બનાવી દે છે.

વિજ્ઞાનથી પ્રકૃતિમાં આપણું જ્ઞાન સંબંધિત થાય છે. તે વિચ્છિન્ન નથી હોતું, તે ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં, દૂર અને નજીકમાં સર્વત્ર એકથ દ્વારા અનન્ત સાથે જોડાયેલું હોય છે. મંગલથી પણ પ્રેમ એ પ્રમાણે સર્વત્ર જોડાય છે. બંધી સામયિકતા અને સ્થાનિકતાને અતિક્રમીને તે અનંતને મળે છે. તેની આગળ દૂર અને નજીકનો ભેદ દૃષ્ટી જાય છે, પરિચિત અને અપરિચિતનો ભેદ મટી જાય છે. ત્યારે જ પ્રેમનું બંધન છૂટી જાય છે. એનું જ નામ સુકિત.

બુદ્ધદેવ શન્યને માનતા કે પૂર્ણને માનતા, એ ગર્વામાં હું ઊતરવા માગતો નથી. પરંતુ તેમણે મંગલની સાધના દ્વારા પ્રેમને વિશ્વચરાચરમાં સુકત કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. તેમની સુકિતની સાધના એટલે સ્વાર્થત્યાગની, અહંકાર-ત્યાગની, ક્રોધત્યાગની સાધના, ક્ષમાની સાધના, દયાની સાધના, પ્રેમની સાધના. એવી રીતે પ્રેમ જ્યારે અહંના શાસનને અતિક્રમીને વિશ્વમાં અનંતમાં સુકત બની જાય છે, ત્યારે તેને ગમે તે નામ આપો, એ માત્ર ભાષાનું વૈચિત્ર્ય છે, પણ એ જ સુકિત. એ પ્રેમ જે કંઈ કે જે કોઈ જ્યાં પણ છે તેનો ત્યાગ કરતો નથી, બધાને જ સત્યરૂપે અને પૂર્ણરૂપે અનુભવે છે. પોતાને પૂર્ણમાં સમર્પણ કરવામાં તે કોઈ બાધા માનતો નથી.

આત્મામાં પરમાત્માના અનંત પ્રેમનો, અનંત આનંદનો અનુભવ કરવાનો ઉપાય છે પાપશન્ય મંગલની સાધના. એ અનુભવ જેમ જેમ બંધનહીન અને સત્ય બનતો જશે તેમ તેમ વિશ્વસંસારમાં બધા

ઇન્દ્રિયાનુભવોમાં, વિચારમાં, ભાવમાં, કર્મમાં આપણે આનંદ અવ્યાહત બની જશે. પછી આપણે પરમાત્માની નજરે જગતને જોઈશું, આપણી નજરે નહિ. તે વખતે જગતનું સત્ય આપણી આગળ આનંદથી પરિપૂર્ણ બની જશે, મહાકવિનું ચિરંતન કાવ્ય આપણી આગળ સાર્થક બની જશે.

૧૦૫

આશ્રમ

ભી શાપ, પ્રાતઃકાળ, ૧૩૧૬.

પ્રજ્ઞાનના સૂર્યે જે ઉત્સવદિનની પગપાંખડીઓને ચારે દિશામાં ખેંચી દીધી છે તેના મમકોપમાં પ્રવેશ કરવાનું આજે આપણને આહવાન થયું છે. તેની સ્વર્ણરેણુની યાજ્ઞ જે મધુ સંચિત થયેલું છે, ત્યાંથી શું કોઈ સુગંધ આજે આપણા હૃદયમાં આવતી નથી? આ વિશ્વ-ઉપવનના રહસ્ય-નિકેતનની અંદર પ્રવેશ કરવાનો જેને સહજ અધિકાર છે, તે ચિત્તમધુકર શું આજે પણ હજી સુધી જાગ્યો નથી? કોઈ વાયુ દ્વારા હજી શું તેને ખજર મળી નથી? આજનો દિવસ તો એક ધણા દિવસની જૂની ખજર લઈને નીકળ્યો છે અને તે સામેના અનેક દિવસો તરફ જઈ રહ્યો છે. એ દૂર દૂરના ભવિષ્યનો યાત્રી છે. આજે તેને પકડીને જિતો રાખીને આપણે તેને પૂછવું પડશે, તેની પામે જે કંઈ વાત છે તે કઢાવી લેવી પડશે. પૂરા દિવસથી ન પૂછવામાં આવે તો તે કોઈને કશું કહેતો નથી, અને પછી આપણે એમ માની લઈએ છીએ કે આ ગીત, આ વાલ્મીકિ, આ જનનાનો કોણાહસ, એમાં જ તેનું સર્વસ્વ સમાર્પિત થયું છે, એ સિવાય તેનો બીજો કોઈ સંદેશ નથી. પણ એ રીતે

એને જવા ન દેવાય, આજે આ બધા કોશાદિકની વચમાં જે શાંતપણે રહેલો છે તે પચિકને પૂછો કે આજે આ શાનો ઉત્સવ છે ?

દર વરસે વસંત ઋતુમાં આંખાના વનમાં ફળથી ભરેલી ઝાળી-ઓમાં દક્ષિણનો પવન વહેતો હોય છે ત્યારે આંખાના વનમાં તેના વાર્ષિક ઉત્સવની મામધૂમ મચી રહે છે. પરંતુ આ ઉત્સવનું ઉત્સવત્વ શામાં છે, શાને કારણે છે ? તો કે, જે બીજામાંથી આંખાનું વૃક્ષ જન્મ્યું છે તે બીજા અમર થઈ ગયું છે એ શુભ સમાચાર આપવાને કારણે. વર્ષોવાર ફળ બેસે છે, તે બધાં ફળોમાં એ એક જ પુરાતન બીજ રહેલું છે. એ કેમે ક્યું ખૂટી જતું નથી, તે સનાતન કાળને માર્ગે પોતાને બમણું ચારગણું, દગ્ગરગણું કરતું ચાલ્યું જાય છે.

શાંતિનિકેતનના સાંવન્સરિક ઉત્સવનું મર્મસ્થાન જે ઉઘાડીને જોઈએ તો માલૂમ પડે કે એમાં પેલું જ બીજા અમર બનીને રહેલું છે, જે બીજામાંથી આ આશ્રમરૂપી મહાવૃક્ષ જન્મેલું છે.

એ બીજા એટલે પેલું દીક્ષાગ્રહણનું બીજા. મહર્ષિની એ જીવનની દીક્ષા આ આશ્રમરૂપી મહાવૃક્ષમાં આજે આપણે માટે ફળે છે, અને આપણા આગામી કાળના વંશજને માટે ફળતું જ રહેશે.

ઘણા સમય પહેલાં કોઈ એક દિવસે મહર્ષિએ દીક્ષા લીધી હતી, એ વાતની કેટલાંકને ખબર હતી ? જેમને ખબર પડી હતી, જેમણે એ જોયું હતું તેમણે માન્યું હતું કે આ એક ઘટના આજે બની, અને આજે જ એનો અંત આવી ગયો.

પરંતુ એ દીક્ષાગ્રહણની ઘટનાને તે દૂરના સમયની ઊભી પોપ પોતાના થોડા કલાકોમાં ખલાસ કરી શકી નહોતી. તે એક દિવસમાં એ ઘટના સમાઈ શકી નહોતી. તે દિવસે જેની ખબર કોઈને પડી નહોતી, અને ત્યાર પછી ઘણા સમય સુધી જેનો પરિચય જગતને થયો નહોતો, તે ઊભી પોપની દીક્ષાનો દિન આજે અમર બનીને વર્ષોવાર ઉત્સવરૂપી ફળ પ્રસવે છે.

આપણા જીવનમાં સે'ક્ટો ઘટનાઓ બન્યે જાય છે, પણ અમરતા તે બંધીને સ્પર્શતી નથી, ઘટનાઓ બને છે અને જીવનમાં જાય છે, તેના હિસાબ કયાંય રહેતો નથી.

પરંતુ મહાપ્રાણ આવીને જેના જીવનની કોઈ ક્ષણને ક્યારેક છૂપી રીતે સ્પર્શ કરી જાય છે, તેના ઉપર પોતાની અદૃશ્ય નિશાની કરી જાય છે, ત્યાર પછી તેને કોઈ ભણે ન જુએ કે ન જાણે, તેની બધે અવસા થતી રહે, તેને લોકો ક્યારે ગણીને વાળી કાઢે, તે દિવસના અને તે દિવસ પછીના ઘણા સમયના ધનિદાસમાં તેનો કંઈ ઉલ્લેખ ન હોય, તેમ જતા તે કાયમ રહેવાની. જગતનાં દુઃખજાળમાં મૃત્યુ અને વિસ્મૃતિની વચ્ચેથી તે પોતાના અંકુરોપે ખૂબ સહેજાઈથી માર્યું બંધુ કરવાની, નિત્યકાલનો તડો અને નિત્યકાલનો પવન તેનું પાળ કરવાનો બાર ઉપાડી લેવાનો, અને સદાયંચર સંસારની ભયંકર ધક્કાધક્કી પણ તેને પછી દહાવી દઈ શકવાની નહિ.

મદર્પિતા જીવનની એક ઊંચી પોપને તે પ્રાણવશરૂપ અમૃત પુરુષ એક દિવસ ગુપ્તરૂપ સ્પર્શ કરી ગયા છે, એટલે એના ઉપર હવે મૃત્યુનો અધિકાર રહ્યો નથી. તે દિવસ તેમના જીવનના બધા દિવસોમાં વ્યાપી જઈને કેવી રીતે પ્રગટ થયો છે, તે કોઈને અજાણ્યું નથી. ત્યાર પછી તેમના દીર્ઘ જીવનમાં પણ તે જિવસનો અંત આગ્યો નથી. આજે પણ તે જીવે છે — તે માત્ર જીવે છે એટલું જ નહિ, તેની પ્રાણ-શક્તિનો વિકાસ ઉત્તરોત્તર પ્રગળતર બનતો જાય છે.

દુનિયામાં આપણે મોટાભાગના લોકો દંકારીને રહેલા હોઈએ, આપણામાં તે પ્રકાર નથી, જે પ્રકારને આવાદન કરીને ક્ષણે ક્ષણે છે કાલિરાવીજ એધ — રે પ્રકાર, તું મારામાં પ્રકાશિત થા. ધૈર્યનો એ પ્રકાર જેમના જીવનમાં પ્રગટ થયો છે, તેઓ પછી કંઈ પોતાના ધરતી દીવાલ વડે પોતાને ઢાંકી રાખી શકતા નથી, અને તેઓ પોતાના આધુમાત્રમાં જ પોતાને ખદાસ કરી નાખતા નથી. પોતામાંથી તેમણે

સર્વદેશમાં અને નિત્યકાલમાં બહાર નીકળવું જ પડશે. એટલા માટે જ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે :

યદૈતમ્ અનુસર્યતિ આત્માનં દેવં લંકસા
ઈશાનં ભૂતભવ્યસ્ય ન તતો વિલુપ્યસતે ।

અર્થે આ દેવતાને આ પરમાત્માને આ ભૂતભવિષ્યના ઈશ્વરને કાઈ બાંધ સાક્ષાત્ જોવા પામે છે, ત્યારે તે પછી શુદ્ધ રહી શકતી નથી.

ઈશ્વરને જોણે સાક્ષાત્ જોયો છે, અર્થાત્ એકદમ પોતાના અંતરમાં જોયો છે, તેને પછી પડ્યો રહેતો નથી, દીવાલ રહેતી નથી, કોટ રહેતો નથી. તે સમસ્ત દેશનો બની જાય છે, સમસ્ત કાલનો બની જાય છે. તેની વાણીમાં અને આચરણમાં નિત્યતાનાં લક્ષણ આપોઆપ જ પ્રગટ થયા કરે છે.

એનું કારણ શું ? એનું કારણ એ કે, તેણે આત્માન, બધા આત્માના આત્માને જોયો છે. જેઓએ તે આત્માને જોયો નથી હોતો તેઓ અહમને જ મોટું માને છે. તેઓ બહારને દરવાજે જ અટકી ગયા છે. તેઓ કેવળ મારો આહાર, મારો પોશાક, મારી શુદ્ધિ, મારા મત, મારી ખ્યાતિ, મારું ધન — એને જ મહત્ત્વનું માને છે. આ જે અહંકાર, એ સત્ય નથી, નિસ્ય નથી; એ પ્રકાર વડે પોતાને પ્રકાશિત કરી શકતો નથી, એ આધાત વડે પોતાને પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

પરંતુ જે માણસે આત્માને જોયો છે તે પછી અહમ્ ભણી નગર સુધ્ધાં કરતો નથી. તેના અહમની બધી સામગ્રી બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. જે કોડિયામાં દીવાની જ્યોત પ્રગટી નથી તે જ પોતાના પુષ્કળ તેજ અને વાટના સંઘરાનો ગર્વ કરે છે. અને જેમાં એક વાર દીવો પ્રગટ્યો છે, તે કદી પોતાનાં તેજ ને વાટ ભણી પાછું ફરી જોતો દશે ? તે એ દીવો પાછળ પોતાના બધા તેજને હોમી દે છે,

પણ તે એકદમ પ્રગટ થઈ જાય છે, તે પછી પોતાની જાતની પાછળ ફરે રહી શકતો નથી.

ન તતો વિજુગ્મસતે. શાચી? કારણ, તે અનુપમ્યતિ આત્માનં દેવમ્. તેણે આત્માને જોયો છે, દેવને જોયો છે. દેવ શબ્દનો અર્થ દીપ્તિમાન એવો થાય છે. આત્મા દેવ છે, આત્મા દીપ્તિમાન છે, જ્યોતિર્મય છે. આત્મા સ્વતઃપ્રકાશિત છે. અહમ્ એ કેવળ કોણિયું છે, અને આત્મા એ દીવો છે. અહમ્-રૂપ કોણિયું જ્યારે એ દીપ્તિને, એ આત્માને પામે છે ત્યારે શું તે પછી અહંકારનો સંઘર્ષ લઈને બેસી રહે છે? પછી તે પોતાના સર્વસ્વ વડે તે પ્રકાશને જ પ્રગટ કરે છે.

તેણે કૈલાસો મૂળમચ્ચસ્ય, જૂત અને ભવિષ્યના અધિપતિનાં દર્શન કર્યાં છે. એટલે તે એ જૂદા કાળના ક્ષેત્રમાં જ પોતાને અને સર્વ કંઈને જોવા હજી છે. તે કોઈ પણ સામયિક આસક્તિ વડે જાણતો નથી, કોઈ પણ સામયિક શોભથી વિચલિત થતો નથી. એટલા માટે જ તેની વાણી અને તેનાં કાર્યો નિત્ય જની જાય છે. તે કાલે કાલે ઉત્તરોત્તર પ્રજાગતર જનનીને વ્યક્ત થતો રહે છે. કદાચ કોઈ એક સમયે કોઈ કારણે તે હંકાર જાય છે તોયે પોતાના આઝાદને બાળી નાખી ફરીથી નવીન ઉજ્જવળતાથી તે ઝગકી ઊઠે છે.

મહર્ષિની ઊમી પોગતી દીક્ષા ઉપર આત્માની દીપ્તિ પડી હતી, તેના ઉપર જૂત ભવિષ્યના જે દર્શાવ તેમનો આધિભાવ થયો હતો. એટલા માટે જ તો એ દીક્ષાએ અંદરખાતેથી તેમના જીવનને ધનિક ધરના પથ્થર જેવા કઠણ આઝાદનમાંથી સર્વદેશ અને સર્વકાલ તરફ ખેંચી નાખ્યું છે. અને તે ઊમી પોણે આ શાંતિનિકેતન આશ્રમનું સર્જન કર્યું છે, અને હજીયે રોજરોજ તેનું સર્જન કર્યાં કરે છે.

તેઓ આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં જે દિવસે આ આશ્રમના સંપત્તિપૂર્ણ વૃક્ષની ઝાયામાં આવીને બેઠા હતા તે દિવસે તેમને ખબર નહોતી કે તેમના જીવનની સાધના અહીં કાયમ જનીને રહેશે. તેમણે

એમ માન્યું હતું કે નિર્જન ઉપાસના માટે પોતે એક બગીચો બનાવ્યો છે. પરંતુ ન તત્તો વિજુગ્મ્ય છે. જે જગ્યાએ મહાપુરુષ આવીને ઊભા રહે છે તે જગ્યાને નાની વાડ વડે પછી ઘેરી રાખી શકાતી નથી. ધનવાનના સંતાન હોવા છતાં તેઓ પોતાને જેમ કૌટુંબિક ધનમાન-સંભ્રમમાં સમાવી રાખી ન શક્યા, તેમને બધા આગળ બહાર નીકળવું પડ્યું, તે જ રીતે તેઓ આ શાંતિનિકેતનને પણ બગીચા તરીકે રાખી ન શક્યા. એ પણ તેમની મિત્રકતનું આવરણ ભેદી નાખીને બહાર નીકળી આવ્યું છે. એ પોતાની મેળે જ આશ્રમ બની ગયું છે. જે દેશનો મૂળમચ્છર છે, તેના સ્પર્શથી બોલપુરના મેદાનનો આટલો ટુકડો જૂત અને ભવિષ્યમાં વ્યાપ્ત બની ગયો છે.

આ આશ્રમમાં ભારતવર્ષના એક જૂતકાળનો આધિભાવ છે. એ છે પેલો તપોવનનો કાલ. જે કાલમાં ભારતવર્ષે તપોવનમાં શિક્ષણ મેળવ્યું છે, તપોવનમાં સાધના કરી છે, અને સંસારનાં કર્મો પતાવીને તપોવનમાં હવિતેશ્વરના સાંનિધ્યમાં જીવનનો છેલ્લો નિશ્વાસ નિવેદિત કર્યો છે. જે કાલમાં ભારતવર્ષે જળ, સ્થળ અને આકાશની સાથે પોતાનો સંબંધ ગાંધ્યો છે અને તરુણતા અને પશુપંખી સાથેના પોતાનો વિચ્છેદ દૂર કરી દર્શને — નામૂતેતુ ચાત્માન — આત્માનું સર્વ જૂતોમાં દર્શન કર્યું છે.

કેવળ જૂતકાળ જ નહિ, આ આશ્રમમાં એક ભવિષ્યકાળનો પણ આધિભાવ છે. કારણ, સત્ય કોઈ જૂતકાળની વસ્તુ હોઈ જ ન શકે. જે મિત્રકુલ ચર્ચ સૂક્યું હોય, જેમાં ભવિષ્યમાં હવે થવાનું કંઈ હોય જ નહિ, તે મિથ્યા છે, માયા છે. નિશ્ચયકૃતિની વચમાં ઊભા રહીને આત્મા સાથે જૂમાનો સંબંધ જોડવો એ જ જો સાચી સાધના હોય, તો એ સાધનામાં આવીને ઊભા રહ્યા વગર કોઈ કાળની કોઈ પણ સમસ્યાનું સમાધાન ચર્ચ શકવાનું નથી. એ સાધના વગર આપણે સત્યની સાથે મંગલને એકરૂપે જોઈ શકવાના નથી, મંગલની સાથે

સુંદરનો આપણે વિચ્છેદ કરી બેસીશું. એ સાધના વગર આપણે જગનમાં અનેકથને જ મહત્ત્વનું માની લઈશું અને સ્વાતંત્ર્યને — જુદાપણાને જ પરમ પદાર્થ સમજી લઈશું, પરસ્પરને ગૌણ બનાવી દઈને પ્રથમ બની બેસવા માટે સનન ધડાધડી કર્યા કરીશું. બધાને એક બનાવી દઈને જે જ્ઞાન્તે શિવં અર્જુનં રૂપે વિરાજે છે તેનો સર્વત્ર અનુભવ કરવા માટે નહિ મળાશે અવકાશ કે નહિ મળાશે મનની શાંતિ.

એટલે સંસારતા બધા આધાન-પ્રત્યાગ્રાતો, ખેંચાખેંચ અને મારામારી સર્વસ્વ બની જઈને ઉગ્ર ન બની જાય એ ખાતર એક જ આગે જ્ઞાન્ત શિવે અર્જુન નો સૂર વિશુદ્ધપણે જાગ્રત રાખવાને તપોવનની જરૂર છે ત્યાં શાશ્વિનતા ધમળ નહિ હોય, નિત્યનો આવિર્ભાવ દર્શક ત્યાં પરસ્પરનો વિચ્છેદ નહિ હોય, ત્યાં સૌ માથેના સંબંધનો અનુભવ હશે. ત્યાનો જ પ્રાર્થનામંત્ર છે, અગ્નો મા સક્ષમય, હમનો મા જ્યોતિ-ગમય, મૃદ્યોમાસૃત ગમય ।

એ તપોવન મહર્ષિના જીવનના પ્રતાપે અહીં આપોઆપ બની ગયું છે. અહીંના વિરાટ મેદાનમાં તપસ્વાનુ તેજ આપોઆપ જ વિસ્તાર પામ્યું છે. અહીંની તનુલતાઓમાં સાધનાની નિર્મિત્તા આપમેળે જ સંચિત રહી છે. ફેલાનો મૂળમયમય-એ અહીંના આકાશમાં પોતાનું એક મહાન આસન બિછાવ્યું છે. એ મહાન આવિર્ભાવ પ્રત્યેક આશ્રમવાસીની અંદર પ્રતિદિન કામ કરી રહ્યો છે. પ્રત્યેક દિવસ મેદાનને છોડી જઈ આવી તેમની આંખોને પ્રકાશના અભિપ્રેક્ષી નિર્મલ બનાવી દે છે. આપો દિવસ જ આકાશ ખખર ન પડે એ રીતે તેમના અંતરમાં પ્રવેશ કરીને જીવનના બધા સંકેતોને બે દાઘો વડે ધીરે ધીરે ફેલાવી દે છે. તેમના હૃદયની અંધિઓ ધીમે ધીમે છૂટતી જાય છે, તેમનાં સંસ્કારનાં આવરણ ધીમે ધીમે ક્ષય પામતાં જાય છે, તેમનું ધૈર્ય દૃઢતર, અને કામા ગંભીરતર બનતાં જાય છે અને આનંદમય પરમાત્માની સાથે તેમના અવ્યવહિત ચેતનામય સંબંધના

માર્ગમાંની અગ્યણો એક દિવસ ક્ષય પામીને દૂર થઈ જશે એ શુભ-
 ક્ષણને માટે તેઓ હરરોજ પૂર્ણતર આશા સાથે પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે.
 તેઓ દુઃખને, અપમાનને, આઘાતને ઉદાર શક્તિથી ઉઠાવી લેવાને માટે
 દિવસે દિવસે તૈયાર થાય છે અને જે જ્યોતિર્ભય પરમાનંદની ધારા
 વિશ્વના જે કાંકાને ઉભરાવી દર્શને નિરંતર પ્રવાહે દિગ્દિગંતરોમાં ઝરી
 રહી છે તેની આગળ જીવનને નત કરીને ધરવાનું આહ્વાન તેઓ
 સાંભળી રહ્યા છે.

આ તપોવનમાં એક નિગૂઢ રહસ્યમય સૃષ્ટિનું કામ ચાલી રહ્યું
 છે, એ રહસ્ય આપણામાંથી ટોણું જોઈ શકે છે! જે એક જીવને દેહનું
 આવરણ ગિટાવી દર્શને આજે પરમપ્રાણને ચરણે પોતાને સંપૂર્ણ સમ-
 પંણું કરી દોધું છે, તે જીવનનો ભાપાસુક્ત, સ્વરમુક્ત અતિ ત્રિશુદ્ધ
 આનંદ અહીંના નિસ્તંબ આકાશમાં નિર્મલ ભક્તિરસભર્યો એક પવિત્ર
 સંદેશ સનન ફેલાવ્યા કરે છે, સતત કહે છે : તે મારા પ્રાણનો અરામ,
 આત્માની શાંતિ અને મનનો આનંદ છે. એ વાણીનો અંત નથી. એ
 આનંદનું કામ કદી પૂરું થાય એમ નથી.

જગતમાં એકમાત્ર આનંદ જ સર્જન કરે છે, બીજા કોઈમાં
 સર્જનની શક્તિ નથી. અહીંના આદાર ભરી દેતા મુક્ત પ્રકાશમાં
 બેસીને આનંદની સાથે તેમનો જે આનંદ મળી ગયો હતો, તે આનંદ, તે
 આનંદસંમિત્રન કંઈ શન્યમાં વિલીન ન થઈ જઈ શકે. એ
 આનંદ જ આજે પણ સર્જન કરી રહ્યો છે, આ આશ્રમનું સર્જન
 કરી રહ્યો છે, અહીંનાં જાગ્યાન અને લીલોતરી ઉપર એક પ્રગટ
 શાંતિનો મુસ્તિબ્ધ લેપ પ્રતિદિન જાણે નિખિડાવે લગાવી દે છે.
 અનેક દિવસોની અનેક આનંદલણો અહીંના સૂર્યોદયને, સૂર્યાસ્તને
 અને મધ્યરાત્રિના નિસ્તંબ નક્ષત્રલોકને દેવર્ષિ નારદની વીણાના તારની
 પેઠે અનિર્વચનીય ભક્તિના સુરે આજે પણ જણાવવાની મૂકે છે. એ
 આનંદસૃષ્ટિનું અમૃતમય રહસ્ય આપણે આશ્રમવાસીઓ શું રાગ

અનુભવી નદિ શક્યએ? એક દિવસ એક સાધક અકસ્માત્ ક્યાંથી
 ક્યાં જતાં આ હાયાદીન વિશાળ મેદાનમાં જોડિયાં સપ્તપર્ણી દર્શ
 નીએ જોડા, એ દિવસ અમર થઈ ગયો. એ દિવસ વિશ્વકર્માની સુગન્ધ
 સક્તિમાં સદાને માટે અટકી ગયો. મુના મેદાનના પટ ઉપર રંગ
 ઉપર રંગ અને પ્રાણ ઉપર પ્રાણ ખીજવવા લાગ્યો. જ્યાં કશું જ
 નહોતું, જ્યાં દેવળ વિશ્વપિકા જ દત્તી, ત્યાં એક પૂર્ણતાની મૂર્તિએ
 પદ્મમાં આભાસરૂપે દેખા દીધી અને ત્યાર પછી ક્રમે ક્રમે દિવસે દિવસે
 વરમે વરમે વધારે તે વધારે સ્પષ્ટ થવા લાગી. એ આશ્ચર્યકારક
 રહસ્ય, ઇવનની નિમૂઠ ક્રિયા, આનંદની નિમ્મલીલા, એને શું આપણે
 અહીંના શાવનના મર્મરમાં, આશ્રવનની હાયામાં અનુભવી નદિ
 શક્યએ? શરદની અપરિમેય શુભતા જ્યારે અહીં પારિવ્રતનાં ફૂલના
 અન્નરસ વિકાસમાં પોતાને પ્રજ્ઞાન પછી પ્રમાણે વ્યક્ત કરી કરીને
 ક્રમે કરી ચાકતી નથી, ત્યારે તે અપર્યાપ્ત પુષ્પરુદ્ધિમાં બીજી પણ
 એક અપૂર્વ શુભતાનું અમૃતવર્ષાનું નિરાન્દ્રે આપણા ઇવન ઉપર
 ડાળતું નથી હોતું? આ પોપની શિયાળાની સવારે દિશાએ ઉપરથી
 જ્યારે એક સૂક્ષ્મ શુભ પુષ્પસત્તું આવજી હસી જાય છે, આમત્રકી
 કુંજની ફલભારજીવું કપિત ગાખાઓમાં ઉત્તર વાયુ મુક્તિકરણોને
 પાંદડે પાંદડે નચાવતો હોય છે, અને આખો દિવસ શિયાળાનો તડકો
 અહીંના બાધાદીન વિગ્નરેક્ષા મેદાનની સુદૂરતાને એક અનિર્વચનીય
 સંદેશ વડે વ્યાકુલ બતાવી દે છે, ત્યારે એમાંથી બીજી એક ગંભીરતર
 આનંદ-સાધનાની સ્મૃતિ શું આપણા હૃદયમાં ફેલાઈ જતી નથી?
 એક પરિત્ર પ્રભાવ, એક અપૂર્વ સૌંદર્ય, એક પરમ પ્રેમ શું ઝળતુએ
 ઝળતુએ ફલપુષ્પરુદ્ધવના નવા નવા વિકાસ દ્વારા આપણા સમસ્ત
 અંતઃકરણમાં પોતાનો અધિકાર જમાવતાં નથી? જરૂર જમાવે છે.
 કારણ, અહીં જ એક દિવસ સૌથી મોટા રહસ્યનિકેતનનું એક બારણું
 ખૂલી ગયું હતું. અહીં જાડ તો પ્રેમની સાથે પ્રેમનું મિત્રન થયું
 છે, એ આનંદ એક થયા છે. જેવા — एषः अत्य पाम आनन्दः, જે

આ એનો પરમ આનન્દ છે તે આ અને એ કેટલાય દિવસ અહીં મળ્યા છે — કે તરત જ કેટકેટલી ઉપાના પ્રકાશમાં, કેટકેટલી સંધ્યાએ, કેટકેટલી મધ્યરાત્રિના શાંત પ્રહરોમાં — પ્રેમની સાથે પ્રેમ અને આનંદની સાથે આનંદ મળ્યા છે ! તે દિવસે જે બારણું ખૂલ્યું હતું તે બારણા સામે આવીને આપણે બિભા છીએ. શું આપણે કંઈ જ સાંભળી નહિ શકીએ ? આપણે કોઈને જ જોવા નહિ પામીએ ? તે ખુલ્લા બારણા સામે આપણા ઉત્સવનો મેળો ભરાયો છે, અંદરથી શું એકાદ આનંદગીત બહાર આવીને આપણા આ આખા દિવસના કોલાહલને અમૃતથી સીચી નહિ દે ? ના, એમ તો કદી બને જ નહિ. વિમુખ ચિત્ત પણ પાછું ફરશે, પાપાણુહંદય પણ પીગળશે, શુષ્ક શાખાએ પણ ફૂલ ફૂટશે. હે શાંતિનિકેતનના અધિદેવતા, જગતમાં જ્યાં જ્યાં માનવ ચિત્તે અબાધ પરિપૂર્ણ પ્રેમ દ્વારા તને સ્પર્શ કર્યો છે ત્યાં ત્યાં અમૃતવર્ષાથી એક આશ્ચર્યજનક શક્તિ જન્મી છે. તે શક્તિ કેમે કરી મરતી નથી, તે શક્તિ ચારે બાજુનાં જાડપાનને પણ વીંટી વગે છે, આસપાસની હવાને પણ ભરી દે છે. પરંતુ તારી આ એક આશ્ચર્યકારક લીલા છે, કે શક્તિને તું અમારી આગળ પ્રત્યક્ષ રહેવા દેવા ઇચ્છતો નથી. તારી પૃથ્વીએ અમને એક પ્રથંડ આકર્ષણથી ખેંચી રાખ્યા છે, પરંતુ તેનાં દોરડાં-દોરડી કશું જ નજરે પડતું નથી. તારી હવાએ અમારા ઉપર જે ભાર લાદેલો છે તે કંઈ કંમ નથી, પણ હવે હવાને અમે ભારી માનતા જ નથી. તારો સૂર્યપ્રકાશ જુદી જુદી રીતે અમારા ઉપર જે શક્તિ વાપરે છે, તેનો જો દિસાજ કરવામાં આવે, તો તેનું પ્રમાણ જોઈને અમે સ્તાંભિત થઈ જઈએ, પરંતુ અમે તેને પ્રકાશ તરીકે જ ઓળખીએ છીએ, શક્તિ તરીકે ઓળખતા નથી. તારી શક્તિ ઉપર તે એવો એક હુકમ ફરમાવેલો છે કે તેણે છુપાઈ, સંતાઈને અમારું કામ કરવું અને એવો દેખાવ કરવો જાણે તે રમન કરે છે.

પરંતુ તારી એ આધિભૌતિક શક્તિ, જે પ્રકાશબનીને અમારી

સામે જનજનતના રંગનાં ચિત્રો ચીતરે છે, જે વાયુ બનીને અમારા કાનમાં નાનાવિધ મૂરે ગીત ગાય છે, જે 'હુ' પાણી છું' એમ કહીને અમને રનાન કરાવે છે, જે 'હુ' સ્થળ છું' એમ કહીને અમને ખોળામાં ધરી રાખે છે — એ શક્તિની સાથે જ્યારે અમારા જ્ઞાનનો યોગ સધાય છે, જ્યારે તેને અમે શક્તિ તરીકે જ જાણવા પામીએ છીએ — ત્યારે તેની ક્રિયાને અમે અનેકગણી વધારે અનેકગણા વૈવિધ્યપૂર્વક પામીએ છીએ. ત્યારે તારી જે શક્તિ અમારી આગળ પોતાની જાતને પૂરેપૂરી શુભ રાખીને કામ કરતી હતી તે પછી ન તો વિજુગુજ્જે. પછી વરાળની શક્તિ અમને દૂર દૂર ઉપાડી લઈ જાય છે, વીજળીની શક્તિ અમારાં મુસ્કેલ કામે કરી આપે છે, તે જ પ્રમાણે તારી અધ્યાત્મશક્તિ આનંદના ઝરણામાંથી બહારાઈને આ આશ્રમમાં પોતાની મેળે જ નિરાદે કામ કરે જાય છે, — દિન પ્રતિદિન, ધીરે ધીરે, બેડે બેડે, શુભપણે. પરંતુ સચેતન સાધના વડે જે ક્ષણે અમારા જ્ઞાનની સાથે તેનો સંબંધ સધાય છે તે જ ક્ષણથી તે શક્તિની ક્રિયા અમારા જીવનમાં જોતજોતામાં વ્યાપક અને વૈવિધ્યમય બની જાય છે. ત્યાર પછી તે એકલી કામ નથી કરતી, અમે પણ તેને કામે લગાડીએ છીએ. પછી તે અને અમે મળીને એક આશ્રયમય વસ્તુ બની જાય છે. પછી જેને માત્ર આંખે જોતા, કાને સાંભળતા, તેનું અનંત આનંદસ્વરૂપ અંતર અને બહારના મિશ્રનથી એકદમ પ્રત્યક્ષ બની જાય છે — પછી તે ન તો વિજુગુજ્જે. એ કંઈ કેવળ વસ્તુ નથી, કેવળ ધ્વનિ નથી, એ જ આનંદ છે, એ જ આનંદ છે.

જ્ઞાનના યોગથી અમે જગતમાં તારું શક્તિસ્વરૂપ જોવા પામીએ છીએ, અધ્યાત્મયોગથી જગતમાં તારું આનંદરૂપ જોવા પામીએ છીએ. તારા સાધકના આ આશ્રમનું પણ એક આનંદરૂપ છે તે જોવા મળે તો અમારો આશ્રમવાસ સાર્થક થાય. પણ તે કંઈ અચેતનભાવે જોવા નહિ મળે, મોં ફેરવી બેસી રહીએ તો જોવા નહિ મળે. હે યોગી,

તું અમારી તરફથી પણ યોગની ઇચ્છા રાખે છે — જ્ઞાનનો યોગ, પ્રેમનો યોગ, કર્મનો યોગ. અમે શક્તિ દ્વારા જ તારી શક્તિને પામીએ લિક્ષા દ્વારા નહિ, એવો તારો અભિપ્રાય છે. તારા જગતમાં જે લિખારીવેડા ફરે છે, તે સૌથી વધારે વ્યથિત રહે છે. જે સાધક આત્માની શક્તિને જન્યત કરીને આત્માને પરિવર્યતિ, ન તત્તો વિજુગ્મસતે । તે એવો તો પરિપૂર્ણ બની જાય છે કે તે પોતાને પછી ગુપ્ત રાખી શકતો નથી. અંજે ઉત્સવને દિવસે તારી પાસેથી એ શક્તિની દીક્ષા અમે લઈશું. અમે આજ જન્યત ચર્ચશું, ચિત્તને સચેતન બનાવીશું, હૃદયને નિર્મળ બનાવીશું, અમે આજે યથાર્થ ભાવે આ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરીશું. અમે આ આશ્રમને ગંભીર ભાવે, ધૃઢ ભાવે, સત્ય ભાવે, ભૂત અને ભવિષ્ય સાથે એને જોડી દર્શને જોઈશું. જે સાધકે અહીં તપસ્યા કરેલી છે તેમની આનંદમય વાણી અહીં સર્વજ્ઞ કૃપાએલી છે તેને અમે અંતરમાં અનુભવીશું — અને તેમની એ જીવનપૂર્ણ વાણી દ્વારા જિંવકાઈને અહીંની છાયામાં અને પ્રદાશમાં, આકાશમાં અને મેદાનમાં, કર્મમાં અને વિશ્રામમાં, અગાડું જીવન તારા અવિચળ આશ્રમમાં, નિર્મિત પ્રેમમાં, નિરતિશય આનંદમાં જઈ પહોંચશે, અને ચંદ્ર મૂય અગ્નિ વાયુ તરુ-લતા પશુપક્ષી કીટપતંગ બધાંમાં તારી ગંભીર શાંતિ, ઉદાર મંગલ અને પ્રગાઢ અદ્વૈતરસનો અનુભવ કરીને શક્તિથી અને ભક્તિથી ચારે બાજુએથી પરિપૂર્ણ બનતા રહીશું.

૧૦૬

તપોવન

આધુનિક સભ્યતાવ્રક્ષમી જે પદ્મ ઉપર વાસ કરે છે તે ઈંટ અને લાકડાનું બનાવેલું છે, તે શહેર છે. ઉન્નતિનો સ્વર્ગ જેમ જેમ મધ્યાકાશમાં ચડે તેમ જેમ જેમ તેની પાંદડીઓ એકે એકે ખીલી ખીલીને ચારે કોર ફેલાતી જાય છે. હો-ન્યુનાની વિજયયાત્રાને વસુંધરા કયાંય થંભાવી રાખી શકતી નથી.

એ શહેરમાં જ માણસ વિદ્યા શીખે છે, વિદ્યાને કામે લગાડે છે, ધન કમાય છે, ધન ખર્ચે છે, પોતાને નાનાવિધ રીતે શક્તિથી અને સંપદથી પૂર્ણ બનાવે છે. આ સભ્યતામાં જે કંઈ સૌથી શ્રેષ્ઠ પદાર્થ છે તે શહેરની સામગ્રી છે.

ખડું જોતાં આથી ભિન્ન કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. જ્યાં અનેક માણસો ભેગાં થતાં હોય ત્યાં જાતજાતની શુદ્ધિના સંધાનથી ચિત્ત જાગ્રત બની જાય છે અને ચારે બાજુએથી ધક્કા ખાઈને દરેકને ગતિરાહિત પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે ચિત્તસમુદ્રનું મંથન ચાલુ રહે તે માણસમાં નિગૂંદ રહેલા સારપદાર્થો આપોઆપ જ ઉપર તરી આવે છે.

ત્યાર પછી માણસની શક્તિ જ્યારે જાગ્રત થાય છે ત્યારે તે સ્વાભાવિક રીતે જ એવું ક્ષેત્ર માગે છે જ્યાં તે પોતાને ફગાડી રીતે કામે લગાડી શકે. એવું ક્ષેત્ર ત્યાં છે જ્યાં અનેક માણસોના અનેક પ્રકારના ઉદ્યમ નાનાવિધ રચનાકાર્યમાં સર્વદા અચલરીત હોય. એ ક્ષેત્ર એટલે જ શહેર.

શરૂઆતમાં માણસ જ્યારે ખૂબ બીડ કરીને એક જગ્યાએ શહેર બાંધીને બેસે છે, ત્યારે તે સભ્યતાના આકર્ષણથી નથી કરતો

હોતો. મોટે ભાગે શત્રુઓના આક્રમણથી પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે કોઈ સુરક્ષિત સગવડભર્યાં સ્થાને એકત્ર થઈને રહેવાની જરૂર માણસને લાગે છે. પરંતુ ગમે તે કારણે હો, ઘણા માણસોને એકત્ર થવાનું ખડાનું મનું એટલે ત્યાં જુદા જુદા માણસોની જરૂરિયાત અને શુદ્ધિ એક ક્ષેત્રવચ્ચે આકાર ધારણ કરે છે, અને ત્યાં જ સમ્યક્તાની અભિવ્યક્તિ આપોઆપ થતી રહે છે.

પરંતુ ભારતવર્ષમાં આ એક આશ્ચર્યજનક ઘટના જોવાની મળે છે કે અહીંની સમ્યક્તાનું મૂળ જરણું શહેરમાં નથી, વનમાં છે. ભારત-વર્ષના સૌથી પહેલો આશ્ચર્યમય વિકાસ ત્યાં જોવા મળે છે ત્યાં માણસો એકબીજા સાથે અસંત અડોઅડ વસવાને કારણે એક પિંડા-રૂપ બની ગયાં નહોતાં. ત્યાં ઝાડપાન, નદીસરોવર વગેરે પણ માણસની સાથે હળામળીને રહેવાનો પૂરતો અવકાશ પામ્યાં હતાં. ત્યાં માણસો પણ હતાં, ખાલી જગ્યા પણ હતી, ધક્કામુઠ્ઠી નહોતી. એમ છતાં એ ખાલી જગ્યાએ ભારતવર્ષના ચિત્તને જડ જેવું બનાવી દીધું નહોતું; બલકે તેની ચેતનાને વધારે ઉજ્જવલ બનાવી હતી. આવું દુનિયામાં બીજે ક્યાંય બન્યું હોય એમ જોવામાં આવતું નથી.

આપણે એવું જ જોતા આવ્યા છીએ કે જે માણસો પરિસ્થિતિ-વશાત્ વનમાં ગોંધાઈ જાય છે, તેઓ જંગલી થઈ જાય છે. કાં તો વાંધના જેવા દિસક બની જાય છે, નહિ તો તેઓ દરણુના જેવા નિર્બોધ બની જાય છે.

પણ પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં આપણે જોઈએ છીએ કે અરણ્યની નિર્જનતાએ માણસની શુદ્ધિને જડ બનાવી દીધી નહોતી, બલકે એવી એક પ્રકારની શક્તિ આપી હતી કે તે અરણ્યવાસમાંથી પ્રગટેલી સમ્યક્તાની ધારાએ સમસ્ત ભારતવર્ષને અભિપિક્ત કરી દીધો છે અને આજ સુધી તેનો પ્રવાહ બંધ થયો નથી.

આ રીતે આરબ્યકોની સાધનામાંથી ભારતવર્ષને સમ્પત્તાની જે પ્રેતિ (energy) મળી હતી તે બહારના સંઘાતમાંથી જન્મી નહોતી, નાનાવિધ જરૂરિયાતોની હરીફાઈમાંથી પ્રગટી નહોતી, એટલા માટે તે શક્તિ પ્રધાનપણે બહિરભિમુખી જતી નથી. તેણે ધ્યાન વડે વિશ્વના જિંઘાલુમાં પ્રવેશ કર્યો છે, નિખિલ વિશ્વની સાથે આત્માનો યોગ સાધ્યો છે. એટલા માટે ઐશ્વર્યનાં ઉપકરણો દ્વારા જ પ્રધાનપણે ભારતવર્ષે પોતાની સમ્પત્તાનો પરિચય આપ્યો નથી. એ સમ્પત્તાના જેઓ મુકાની હતા તેઓ નિર્જનવાસી હતા, વિરજવસન તપસ્વી હતા.

સમુદ્રતીરે જે જ્ઞાતિનું પાશન કયું હોય છે તેને તેણે બાહ્યિન્યસંપત્તિ આપી હોય છે, મરુભૂમિએ જેમને અદ્ય સ્તન્યદાનથી ભૂખ્યા રાખ્યા હોય છે, તેઓ દ્વિચિજની નીવડે છે. એ રીતે અમુક અમુક વિશેષ પરિસ્થિતિને કારણે માણસની શક્તિ અમુક અમુક માર્ગે વળે છે.

સમગ્ર આર્યાવર્તની અરણ્યભૂમિએ પણ ભારતવર્ષને એક વિશેષ તક આપી હતી. ભારતવર્ષની બુદ્ધિને તેણે જગતના અંતરગમ રહસ્ય-લોકની શોધમાં પ્રેરી હતી. તે મહાસમુદ્રતીરના જુદા જુદા દૂર દૂરના દ્વીપદ્વીપાંતરમાંથી તે જે સંપત્તિ સર્જી આવી હતી, તેની જરૂર આખી માણસજાતે દિનપ્રતિદિન સ્વીકારતી જ પડશે. જે ઔપધિવનરૂપિઓમાં પ્રકૃતિની પ્રાણની ક્રિયા રાનદિવસ અને ઋતુએ ઋતુએ પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને પ્રાણની લીલા નાનાવિધ અપૂર્વ લાગે દ્વારા, ધ્વનિ દ્વારા, રૂપ-ચૈત્રિય દ્વારા નિરંતર નવા નવા લાવે પ્રગટ થયાં કરે છે, તેની જ વચમાં ધ્યાનપરાયણ ચિત્ત લઈને જેઓ વસના હતા તેઓ પોતાની આરે બાણુએ એક આનંદમય રહસ્યને મુરખદૃષ્ટે અનુભવી શક્યા હતા. એટલા માટે જ તેઓ આટલી સહજ રીતે બોલી શક્યા હતા કે 'યદિદં કિંચ તર્વં પ્રાણ દમ્ભતિ વિચિત્રમ્, આ જે કંઈ છે તે બધું જ પરમ પ્રાણમાંથી નીકળીને પ્રાણમાં જ કંપિત થાય છે. તેઓ પોતે રચેલા ઈંટ, લકડ અને લોહના મગધૂત પર્જિરામાં રહેતા નહોતા,

તેઓ ન્યાં વસતા હતા ત્યાં વિશ્વવ્યાપી વિરાટ જીવનની સાથે તેમના જીવનનો અબાધ સંબંધ હતો. એ વને તેમને ધ્યાના વ્યાપી છે, ક્ષણફલ આપ્યાં છે, કુશસમિધ પૂરાં પાડ્યાં છે, તેમનાં દિનપ્રતિદિનનાં કાર્યો, અવકાશ અને પ્રયોજનોની સાથે આ વનનો આદાન-પ્રદાનનો જીવંત સંબંધ હતો. એ રીતે જ તેઓ પોતાના જીવનને આસપાસના એક મોટા જીવન સાથે યુક્ત કરી અનુભવી શક્યા હતા. પોતાની આસપાસની દિશાઓને તેઓ શૂન્ય, નિર્જીવ કે અસંગ્ર માનતા નહોતા, વિશ્વ-પ્રકૃતિમાંથી પ્રકાશ, વાયુ, અન્ન, જલ વગેરે જે દાન તેમણે લીધાં હતાં તે દાન કંઈ માટી કે ઝાડ કે શૂન્ય આકારા પાસેથી નહોતાં મળ્યાં, પણ તેનું મૂળ તો એક ચેતનામય અનંત આનંદમાં રહેલું છે, એ તેઓ એક સહજ અનુભવ દ્વારા જાણી શક્યા હતા. એટલા માટે જ શ્વાસ, પ્રકાશ, અન્ન, જલ બધું જ તેઓએ શ્રદ્ધા અને શક્તિપૂર્વક પ્રહણ કર્યું હતું. અને એ જ દારણે ચરાચર નિખિલ વિશ્વને પોતાના પ્રાણુ દ્વારા, ચેતના દ્વારા, લાગણી દ્વારા, પોતાના આત્મા સાથે આત્મીય-રૂપે એક કરી દઈને અનુભવતું એ જ ભારતવર્ષની રીત છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે વને ભારતવર્ષના ચિત્તને પોતાની નિહૂત ધ્યાનમાં, નિગૂઢ પ્રાણમાં કેવી રીતે ઉછેર્યું છે. ભારતવર્ષમાં જે જે મોટા મોટા પ્રાચીન યુગો ઇતિહાસમાં ઘડી ગયા છે — વૈદિક યુગ અને બૌદ્ધ યુગ — તે બંને યુગોને વને જ ધારીરૂપે ધારણ કર્યાં છે. કેવળ વૈદિક ઋષિઓએ જ નહિ, બુદ્ધ ભગવાને પણ કેટલાંય આશ્રવનોમાં, કેટલાંય વેણુવનોમાં પોતાનો ઉપદેશ વરસાવ્યો છે. રાજપ્રાસાદોમાં તેઓ સમાઈ શક્યા નહોતા, વને જ તેમને હૃદયસરસા લીધા હતા.

કમે કમે ભારતવર્ષમાં રાજ્ય, સામ્રાજ્ય, નગર, નગરી સ્થપાયાં; દેશપરદેશ સાથે વેપાર ગાણુ થયો, અન્નલોભુપ દૃગિશેષો ધામે ધામે ધ્યાનિભૂત અરણ્યોને દૂર ને દૂર હાંમેલી મૂકવા લાગ્યાં. પરંતુ એ પ્રતાપ-સાક્ષી ઐશ્વર્યપૂર્ણ યૌવનદષ્ટ ભારતવર્ષે વનની આગળ પોતાનું નક્કુ

સ્ત્રીકારવામાં કદી ચરમ અનુભવી નથી, તપસ્યાને જ તેણે સદુ પ્રયાસો-
માં વિશેષ સન્માન આપ્યું છે, અને વનવાસી પુરાણ તપસ્ત્રીઓને
જ પોતાના આદિ પુરુષો માનીને ભારતવર્ષના રાજ્યમદારાજ્યોએ પણ
ગૌરવ અનુભવ્યું છે. ભારતવર્ષની પુરાણકથાઓમાં જે કાર્ત્ત મહાન,
આશ્ચર્યમય અને પવિત્ર છે, જે કાર્ત્ત શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય છે તે બધું જ
એ પ્રાચીન તપોવનની સ્મૃતિ સાથે સંકળાયેલું છે. મોટા મોટા રાજ્ય-
ઓના રાજ્યઅમલની વાન તેણે યાદ રાખી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી
પરંતુ અનેક વિષ્ણુઓમાંથી પસાર થઈને પણ વનની સામગ્રીને જ
પોતાના પ્રાણની સામગ્રી સમી ગણી તે આ જ મુખી માથે ચક્રવર્તી
આવ્યો છે. માનવધર્તિદાસમાં આ જ ભારતવર્ષની વિશેષતા છે.

ભારતવર્ષમાં જ્યારે વિક્રમાદિત્ય રાજ્ય હતો, ઉજ્જયિની જ્યારે
મહાનગરી હતી, કાલિદાસ જ્યારે કવિ હતો, ત્યારે આ દેશમાં તપો-
વનો યુગ પૂરો થયો હતો. તે સમયે માનવના મદામેજાની વચમાં
આવીને આપણે ઊભા હતા. ત્યારે ચીન, હિંદુ, શક, પારસી, ગ્રીક,
રોમન, બધા આપણી આસપાસ બીડ કરીને વીંટાઈ વળ્યા હતા. તે
વખતે જનક જેવા રાજ્ય એક તરફ જાતે હળ ચલાવતા હોય અને
બીજી તરફ દેશાવસ્થી આવેલા જ્ઞાનપિપાસુઓને અહમ્મસાનનો ઉપદેશ
આપતા હોય, એ દૃશ્ય જેવા મળે એવો સમય રહ્યો નહોતો. પરંતુ
તે કાળના ઐશ્વર્યમદગર્વિત યુગમાં પણ તે સમયના શ્રેષ્ઠ કવિએ તપો-
વનની વાત ઠેવી રીતે કરી છે તે જોતાં જ સમજી શકાય છે કે, તપો-
વન જ્યારે આપણી નજર બહાર ચાલ્યું ગયું હતું ત્યારે પણ તે
આપણા હૃદયમાં કેવું વ્યાપીને બેસ્યું હતું.

કાલિદાસ વિશેષે કરીને ભારતવર્ષના કવિ છે એ તેમનાં તપોવન-
ચિત્રો ઉપરથી જ સાબિત થાય છે. આવા પરિપૂર્ણ આનંદપૂર્વક
તપોવનના ધ્યાનને ખીન્ને ઠાણ મૂર્તિમંત કરી શક્યો છે!

રઘુવંશ કાવ્યની જવનિકા બિઘડતાં જ સૌ પ્રથમ તપોવનનું સાંત, મુંદર, પવિત્ર દૃશ્ય આપણી નગર સામે પ્રગટ થાય છે.

તે તપોવનમાં બીજા વનમાંથી કુશસમિધ અને કૃણ લઈને તપસ્વીઓ આવે છે અને જાણે કાંઈ અદૃશ્ય અગ્નિ તેમનો સત્કાર કરે છે. ત્યાં દરણો ઋષિપત્નીઓનાં સંતાન જેવાં છે. તેઓ નીવાર ધાન્યનો ભાગ પામે છે, અને નિઃસંકોચપણે કુટિરનું આરાધનું રોષ્ટ્રને પરી રહે છે. મુનિકન્યાઓ ઝાડને પાણી પાય છે અને ક્યારે જેવો પાણીથી ભરાઈ જાય છે કે તરત જ તેઓ ખરી જાય છે. પંખીઓ નિઃશંક ચિત્તે ક્યારાનું પાણી પીવા આવે એવો તેમનો ધરાદો છે. તડકો ઢલ્યો છે, નીવાર ધાન્ય કુટિરના આંગણમાં ઢગલો કરેલું રહ્યું છે, અને ત્યાં દરણો સૂતાં સૂતાં વાગોળે છે. આહુતિનો સુગંધમય ધુમાડો પવનમાં વહેતો જઈને આશ્રમોન્મુખ અતિથિઓનાં સર્વ શરીરને પવિત્ર કરે છે.

તરુલતા, પશુપક્ષી બધાંની સાથે માણસનું મિલન સંપૂર્ણ છે, એ એનો અંદરનો ભાવ છે.

સમગ્ર અભિજ્ઞાનશાકુંતલ નાટકમાં ભોગલાલસાનિષ્ઠુર રાજ-પ્રાસાદનો ધિક્કાર કરી જે એક તપોવન વિરાજે છે તેનો પણ મૂળ સૂર એ જ છે — ચેતન-અચેતન બધાંની જ સાથે માણસના આત્મીય-સંબંધનું પવિત્ર માધુર્ય.

કાદંબરીમાં તપોવનનું વર્ણન કરતાં કવિ લખે છે — ત્યાં પવનથી લતાઓ માયાં નમાવી પ્રણામ કરે છે, વૃક્ષો કૂચ વેરીને પૂજા કરે છે, કુટિરના આંગણમાં સામે સુકાવા માટે પાયરેલો છે, ત્યાં અમલક, લવંગ, કદલી, બદરી વગેરે ફળોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે; બુટોના અધ્યયનથી વનભૂમિ ગાજી રહી છે, વાચાળ પોપટો સતત સાંભળી સાંભળીને જેનો અભ્યાસ ચર્ચા ગયો છે એવા આહુતિમંત્રો

ઉચ્ચારે છે, અરણ્ય કુદ્ધુટો વૈશ્વદેવના બલિના પિંડ ખાય છે; પાસેના જળાશયમાંથી ક્ષત્કર્ણનાં બચ્ચાં આવીને નીવારબલિ ખાઈ જાય છે; હરિણીઓ જિહ્વાપટલવધી મુનિબાસકોને ચાટે છે.

એની અંદર પણ એ જ વાત રહેલી છે. તરુજના, છવર્જતુની સાથેનો માણસનો વિચ્છેદ દૂર કરી તપોવન પ્રગટ થાય છે, આજ્ઞાની વાન જ આપણા દેશમાં સનન ચાલતી આવી છે.

માત્ર તપોવનના ચિત્રમાં જ આ ભાવ પ્રગટ થયો છે એમ નથી. માણસની સાથે વિશ્વપ્રકૃતિનું સમેજન એ જ આપણા દેશનાં બધાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યોમાં સ્પષ્ટ છે. જે ઘટનાઓ માનવચરિત્રને આશ્રય કરીને વ્યક્ત થતી હોય છે તે જ મોટે ભોગે નાટકનું ઉપાદાન હોય છે. એટલા માટે જીવન દેશોના સાહિત્યમાં એનું જોવામાં આવે છે કે વિશ્વપ્રકૃતિને નાટકમાં કેવળ આભાસથી સચિત કરવામાં આવે છે, એથી વધારે સ્થાન આપવાનો અવકાશ રહેતો નથી. આપણા દેશનાં જે પ્રાચીન નાટકો આજ મુધી ખ્યાતિ જ્વળવતા આવ્યાં છે તેમાં એનું જોવા મળે છે કે પ્રકૃતિ પણ નાટકમાં પોતાના હિરસાથી વચિત રહેતી નથી.

માણસને વીંટળાઈને આ જે વિશ્વપ્રકૃતિ રહેલી છે તે અત્યંત અંતરંગભાવે માણસના બધા વિચાર અને બધાં કાર્યોની સાથે સંકળાયેલી છે. માણસનાં લોકાશય જે કેવળ માણસમય જ બની જાય, તેની ક્ષાદ અને વચ્ચાળોમાં પ્રકૃતિ કોઈ પણ રીતે પ્રવેશાધિકાર ન પામે તો આપણા વિચાર અને કાર્યો ધીમે ધીમે કલુષિત અને વ્યાધિચ્છલ બનીને પોતાની અગાધ ગંદખીથી આત્મહત્યા કરીને મરી જાય. આ જે પ્રકૃતિ આપણી વચ્ચે સદાસર્વદા કાર્ય કરી રહી છે અને છતાં દેખાવ એવો કરે છે કે પોતે ગુપ્તચુપ બિભેલી છે, કેમ જાણે આપણે જ મોટા કાળગરા માણસો અને તે બિચારી કેવળ એક બાહ્ય વસ્તુ ન હોય! એ પ્રકૃતિને આપણા દેશના કવિઓએ બરાબર ઓળખી લીધેલી છે. એ પ્રકૃતિ માણસનાં બધાં સુખદુઃખોમાં જે અનંતનો સૂર ભેળવી રાખે છે તે

સૂરને આપણા દેશના પ્રાચીન કવિઓ સદા પોતાનાં કાવ્યોમાં બળવતા રહ્યા છે.

ઋતુસંહાર કાલિદાસની કાચી વયમાં લખાયેલું છે, એ વિશે કશો સંદેહ નથી. એમાં તરુણતરુણીનું જે મિત્રનસંગીત રહેલું છે તેમાં સ્વરગ્રામ લાસસાના નીચા સપ્તકથી જ શરૂ થયેલા છે, શકુંતલા કુમારસંભવની પેઠે તપસ્યાના ઉચ્ચતમ સપ્તક સુધી પહોંચી શકેલા નથી.

પરંતુ કવિએ નવયૌવનની એ લાસસાને પ્રકૃતિના નાનાવિધ અને વિરાટ સૂરની સાથે મેળવી દર્શાવે મુક્તા આકાશમાં તેને ઝંકૃત કરી છે. ધારાધ્રુવમુખરિત શ્રીષ્ઠનાદિનાંતનાં ચંદ્રકિરણે એમાં પોતાનો સૂર જોડી દીધો છે, વર્ષામાં નવજલના સિંચનથી છિન્નતાપ વનાન્તે પવનચલિત કદંબશાખા એના ઇંદથી આદિલિત થાય છે; આપકવ-શાલિરુચિરા શારદલક્ષ્મી પોતાના હંસરવ સખા નૃપુરધ્વનિને એને તાલે તાલે મંદ્રિત કરે છે અને વસંતના દક્ષિણાનિલથી ચંચલ બનેલી કુસુમિત આશ્રણખાનો કલમર્મર એના તાને તાને ફેલાતો જાય છે.

વિરાટ પ્રકૃતિમાં જ્યાં જેનું સ્વાભાવિક સ્થાન હોય ત્યાં તેને સ્થાપન કરીને જોવાથી તેની ઉચ્ચતા રહેતી નથી, ત્યાંથી વિખૂટું પાડી લાવીને દેવળ માત્ર માણસના ફૂંડાળામાં સંકુચિત દૃષ્ટિએ તેને જોઈએ તો તે વ્યાધિની પેઠે અત્યંત હિતમ અને રક્તવર્ણ લાગે. શંકિસ્પર્શનાં એકએ ખંડકાવ્યો છે જેમાં નારનારીની આસક્તિ વર્ણનીય વિષય છે. પરંતુ તે કાવ્યોમાં આસક્તિ જ સર્વસ્વ છે, તેની આસપાસ બીજા કશાને સ્થાન નથી. આકાશ નથી, પ્રકૃતિનું જે ગીતગંધર્વણ-વિચિત્ર વિશાળ આવરણુ વિશ્વની સમસ્ત લગ્ન સાચવી રહ્યું છે તેનો ત્યાં કશો સંપર્ક નથી. એથી કરીને તે કાવ્યોમાં માનવવાસનાની ઉન્મત્તતા અત્યંત દુઃસહરૂપે પ્રગટ થાય છે.

કુમારસંભવના ત્રીજા સર્ગમાં જ્યાં મદનના આકસ્મિક

આવિર્ભાવથી ધીવનયાંચત્મની ઉદ્દીપનાતું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાં કાલિદાસે ઉન્મત્તતાને કોઈ સંકુચિત સીમામાં જ સર્વસ્વ બનાવી દર્શાવવાનો પ્રયત્ન મુખ્યાં કર્યો નથી. સૂક્ષ્મદર્શક કાવ્યમાંથી કેવળ એક ખિંદુ ઉપર સૂર્યકિરણો સંદત થઈને પડે તો ત્યાં અગ્નિ સળગી જાહે, પરંતુ તે જ સૂર્યકિરણો ત્યારે આકાશમાં સર્વત્ર સ્વાભાવિક રીતે વીખરાયેલાં હોય છે ત્યારે તે ગરમી આપે છે ખરાં, પણ બાળતાં નથી. કાલિદાસે વસંત-પ્રકૃતિની સર્વવ્યાપી લીલાની વચ્ચે હર-પાર્વતીના મિત્રનયાંચત્મને ગૂંથી દર્શાવે તેનું ગૌરવ નળવ્યું છે.

કાલિદાસે પુષ્પધનુના ધનુષદંકારને વિશ્વસંગીનના સૂરથી વિચ્છિન્ન અને ખેસૂરપણે વગાડ્યો નથી. જે પટભૂમિકા ઉપર તેમણે પોતાનું ચિત્ર આંક્યું છે તે તરુણતા, પશુપક્ષી સહિત આખા આકાશમાં અનેક નાનાવિધ વર્ણોમાં વિસ્તરેલો છે.

કેવળ ત્રીજો સર્ગ જ નહિ આખું કુમારસંભવ કાવ્ય જ એક વિશ્વવ્યાપી પટભૂમિકા ઉપર આંકેલું છે. એ કાવ્યનો અંદરનો અર્થ એક ગમીર અને ચિરંતન વસ્તુ છે. જે પાપરૂપી દૈત્ય પ્રમાળ બની જઈને એકાએક સ્વર્ગલોકને પણ કોણુ નાણુ કયાંથી તોડી ફાડીને ધૂળ બેગો કરી દે છે તેને હરાવે એવો વીર શી રીતે જન્મે ?

આ સમસ્યા માણસની સનાતન સમસ્યા છે. પ્રત્યેક માણસના જીવનની સમસ્યા પણ એ જ છે, અને વળી એ સમસ્યા આખી પ્રજામાં નવે નવે સ્વરૂપે પોતાને પ્રગટ કરે છે.

કાલિદાસના સમયે પણ એક સમસ્યાએ ભારતવર્ષમાં અત્યંત ઉત્કટરૂપે દેખા દીધી હતી, એ કવિનું કાવ્ય વાંચતાંવેંત સમજાઈ જાય છે. પ્રાચીનકાળમાં હિંદુ સમાજમાં જીવનયાત્રામાં જે એક પ્રકારની સરળતા અને સંયમ હતાં તે તે સમયે ભાંગી પડ્યાં હતાં. રાજાઓ તે સમયે રાજધર્મ ભૂલી જઈને સ્વસુખપરાયણ ભોગી બની

ગયા હતા. આ બાબુ શકોના આક્રમણને કારણે ભારતવર્ષની તે વખતે વારંવાર દુર્દશા યતી હતી.

તે વખતે બાહ્ય દૃષ્ટિએ બેતાં ભોગવિદ્યાસની સામગ્રીમાં, કાવ્ય-સંગીત શિષ્યકળાની આલોચનામાં ભારતવર્ષ સમ્યક્તાની જિંદગીમાં જિંદગી કોટિએ પહોંચેલું હતું. કાલિદાસની કાવ્યકલામાં પણ તે સમયના તે ઉપકરણબદ્ધ સંભોગનો સર સંભળાતો નથી એમ નથી. ખરું બેતાં તેમના કાવ્યનો બહિરંશ તે જમાનાની કારીગરીથી ખીચોખીચ ભરેલો છે. એ રીતે એક બાબુથી આપણે ત્યારના જમાના સાથે સારના કવિનો સંબંધ બેઈ શકીએ છીએ.

પરંતુ એ પ્રમોદભવનના સુવર્ણ જડેલા અંતઃપુરની વચ્ચે બેસીને કાવ્યવદ્ધમી વૈરાગ્યવિકલ ચિત્તે શાના ધ્યાનમાં રોકાયા હતાં? તેમનું હૃદય કંઈ અહીં હતું જ નહિ. તેઓ એ આશ્ચર્યજનક કારીગરીપૂર્ણ માણિકગઢકિન કારાગારમાંથી ક્યારે મુક્તિ મળે એની જ સદા કામના કર્યા કરતાં હતાં.

કાલિદાસના કાવ્યમાં બહારની સાથે અંદરનું, અવસ્થાની સાથે આકાંક્ષાનું એક દ્રંદ હોય છે. ભારતવર્ષમાં જે તપસ્યાનો યુગ ત્યારે આયમી ચૂક્યો હતો, કવિ ઐશ્વર્યશાળી રાજસિંહાસન પાસે બેઠા બેઠા તે નિર્ભળ સુદૂર જૂતાકાળની દિશામાં હૃદયમાં એક વેદના સાથે તાકી રહ્યા હતા.

રઘુવંશ કાવ્યમાં તેઓ ભારતવર્ષના પુરાણકાળના સૂર્યવંશી રાજાઓનાં ચરિત ગાવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા તેમાં કવિની તે વેદના ધ્રુપાયેલી રહેલી છે. તેનું પ્રમાણ જુઓ. આપણા દેશનાં કાવ્યોમાં અંતને અશુભકર બતાવવાની પ્રથા નથી. ખરું બેતાં જે રામચંદ્રના જીવનમાં રઘુવંશ ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચે છે ત્યાં જ કાવ્યને પૂરું કર્યું હોત તો કવિની ભૂમિકામાંનાં વચનો સાર્થક થાત.

તેમણે બ્રહ્મિકામાં કહ્યું છે — જોએ જન્મ સુધી શુદ્ધ રહેતા, ક્ષણપ્રાપ્તિ સુધી કાર્ય કરતા, સમુદ્ર સુધી જેમનું રાજ્ય હતું અને સ્વર્ગ સુધી જેમના રથને માર્ગ હતો, જોએ યથાવિધિ યજ્ઞમાં આદુતિ આપના, જોએ માગણોની બીડ યથાકામ ટાળના, જોએ અપરાધ પ્રમાણે દંડ દેતા, અને યથાકાલે જોએ જાગૃતા; જોએ ત્યાગ માટે જ અર્થનો સંચય કરતા, જોએ સત્યને માટે મિતભાષી હતા, જોએ યજ્ઞ માટે જ વિજયની હથેલી રાખતા, અને સંતાનપ્રાપ્તિ માટે જોએ દારૂપ્રહણ કરતા; બાળપણમાં જોએ વિદ્યાભ્યાસ કરતા, યૌવનમાં જોએ વિગ્યસેવન કરતા, વૃદ્ધાવસ્થામાં જોએ મુનિવૃત્તિ પ્રહણ કરતા અને અંતે યોગથી જોએ દેહ ત્યજતા — એવા એ રઘુરાજાઓના વંશનું હું વાકસંપદમાં દરિદ્ર હોવા છતાં કીર્તન કરીશ, કારણ તેમના ગુણોએ મારા મનમાં પેસીને મને ચંચલ બનાવી મૂક્યો છે.

પણ ગુણકીર્તનમાં જ આ દાખ્ય પૂરું થયું નથી. કવિને શાણે ચંચળ કરી મૂક્યા છે તે રઘુવંશનો અંત જોનાં જ સમજાઈ જાય છે.

રઘુવંશ જેમના નામથી ગૌરવ પામ્યો છે તેમની જન્મકથા શી છે? તેમનો આરંભ ક્યાં છે?

તપોવનમાં દિગ્વીપદંપનીની તપસ્યાને લીધે જ આવો રાજા જન્મ્યો છે. કાશ્મિરમાં પોતાના માલિક રાજાઓ આગળ એ વાત જાણે જુદાં કાળોમાં જુદી જુદી સુક્તિથી કહી છે કે કહિને તપસ્યામાંથી પસાર થયા વગર બીજી રીતે કોઈ મહાન રૂઝ મળવાનો સંભવ નથી. જે રઘુએ ઉત્તર-દક્ષિણ, પૂર્વ-પશ્ચિમના બધા રાજાઓને વીરતેજથી હરાવીને પૃથ્વી પર એકચક્રી રાજ્ય વિસ્તાર્યું હતું તે તેમના માતા-પિતાની તપસ્યાનું ફળ હતું. વળી, જે ભરતે વીર્યબળથી ચક્રવર્તી સમ્રાટ થઈને ભારતવર્ષને પોતાના નામથી ધન્ય કર્યો છે તેમની જન્મપટનામાં મુક્તા વાસનાવેશનું જે કલ્પક દાખલ થયું હતું તેને

કવિએ તપસ્યાના અગ્નિથી બાળી નાખ્યું અને દુઃખના અશ્રુથી પૂરે-પૂરું ઘોઈ નાખ્યું ત્યારે જ જાણ્યા.

રઘુવંશની શરૂઆત રાજ્જીવિત ઐશ્વર્યગૌરવના વર્ણનથી નથી થઈ. સુદક્ષિણને વામ બાજુએ લઈને રાજા દિલીપે તપોવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ચાર સમુદ્રો જેમની અનન્યશાસના પૃથ્વીની ખાઈરૂપ હતા તે રાજા અવિચલ નિષ્ઠા અને કઠોર સંયમપૂર્વક તપોવનધેનુની સેવામાં રોકાયા.

સંયમમાં, તપસ્યામાં, તપોવનમાં રઘુવંશનો આરંભ છે, અને મહિરામાં, ઇન્દ્રિયમત્તતામાં, પ્રમોદલવનમાં તેનો ઉપસંહાર છે. આ છેલ્લા સર્ગના ચિત્રમાં વર્ણનની ઉજ્જવલતા પૂરતી છે. પરંતુ જે અગ્નિ લોકાલયને બાળી નાખીને સર્વનાશ કરે છે તે પણ કંઈ જોડો ઉજ્જવલ નથી હોતો. એક પત્ની સાથેનો દિલીપનો તપોવનવાસ શાંત અને સૌમ્ય વર્ણ અંકાયેલો છે, અને બહુ નાવિકા સાથેની અગ્નિવર્ણની આત્મઘાતસાધના અસંવૃત બાહ્યપૂર્વક જાણે જ્વલંત રેખાએ વર્ણવેલી છે.

પ્રભાત જેવું શાંત હોય છે, પિંગલ જટાધારી ઋષિ-બાળકની પેઠે પવિત્ર હોય છે, પ્રભાત જેમ સુક્તાપાંદુર સૌમ્ય પ્રકાશથી શિશિર-સ્નિગ્ધ પૃથ્વી ઉપર ધીર પડે અવતરણ કરે છે, અને નવજીવનના અભ્યુદયના સમાચારથી જગતને જગાડે છે, તે જ રીતે કવિના કાવ્યમાં પણ તપસ્યા દ્વારા મુસમાહિત રાજમાહાત્મ્યે સ્નિગ્ધ-તેજથી અને સંયમ વાણીમાં મહોદયશાક્તી રઘુવંશની રચના કરી હતી અને ભાતભાતના રંગોથી સુશોભિત મેઘમળથી વીરજાયેલી સંધ્યા પોતાની અદ્ભુત રશ્મિજટાથી પશ્ચિમ આકાશને જેમ ફાણ-કાળને માટે પ્રગટેલ બનાવી દે છે અને જોતજોતામાં બીપણ કાપ આવીને તેનો બધો મહિમા હરી લે છે, અને અંતે થોડા જ સમયમાં વાણીહીન, કર્મહીન અચેતન અધકારમાં બધું વિલુપ્ત થઈ જાય છે.

તે જ પ્રમાણે કવિએ કાવ્યના છેલ્લા સર્ગમાં નાનાવિધ ભોગસામગ્રીના બીપણ સમારોહમાં જ રધુવંશરૂપી તારાને જીર્ઝાઈ જતો વર્ણવ્યો છે.

કાવ્યના આ આરંભ અને અંતની અંદર કવિની એક અંતરની વાત છુપાયેલી રહેલી છે. તેઓ નીરવ દીર્ઘનિઃશ્વાસપૂર્વક કહે છે, શું હતું અને શું થયું. પહેલાંના વખતમાં ન્યારે સામે અન્યુદય હતો ત્યારે તપસ્યા એ જ સૌથી મુખ્ય ઐશ્વર્ય હતું અને આજે ન્યારે વિનાશ સામે દેખાય છે ત્યારે વિદ્વાસનાં ઉપકરણોનો પાર નથી, અને ભોગનો અનૂપ વહિ હળરો શિખાએ સગગી લીધેને ચારે દિશાની આંખને આંજ દે છે.

કાલ્પિતસનાં મોટા ભાગનાં કાવ્યોમાં આ દ્વન્દ્વ સુસ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. એ દ્વન્દ્વનું સમાધાન શામાં છે તે જ કુમારસંલવમાં બતાવવામાં આવેલું છે. કવિએ એ કાવ્યમાં ક્યું છે કે ત્યાગની સાથે ઐશ્વર્યના, તપસ્યાની સાથે પ્રેમતા સંમિશ્રનમાંથી જ શૌર્યનો ઉદ્ભવ થાય છે, એ શૌર્યને લીધે જ માણસ બધી ભતના પરાલવમાંથી બચી જાય છે.

અર્થાત્ ત્યાગના અને ભોગના સામંજસ્યમાં જ પૂર્ણ શક્તિ રહેલી છે. ત્યાગી શિવ ન્યારે એકલા સમાધિમગ્ન હોય છે ત્યારે પણ સ્વર્ગરાજ્ય અસહાય હોય છે, તેમ સતી ન્યારે પોતાના પિતાના ભવનના ઐશ્વર્યમાં એકલાં પુરાયેલાં હોય છે ત્યારે પણ દેવોનો ઉપદ્રવ પ્રબળ બને છે.

વાસનાવેગ પ્રબળ થતાં જ ત્યાગનું અને ભોગનું સામંજસ્ય તૂટી જાય છે.

કોઈ એક સાંકડી જગ્યામાં ન્યારે આપણે અહંકારને અથવા વાસનાને ધનીભૂત કરીએ છીએ ત્યારે આપણે સમયને ક્ષતિ પહોંચાડી અંશને મોટો કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એમાંથી અમંગલ જન્મે

છે. અંશ પ્રત્યેની આસક્તિને કારણે સમગ્રની વિરુદ્ધ વિદ્રોહ કરવો એ પાપ છે.

એટલા માટે જ ત્યાગની જરૂર હોય છે. એ ત્યાગ પોતાને રિક્ત કરવા માટે નથી, પોતાને પૂર્ણ કરવા માટે જ છે. ત્યાગ એટલે આંશિકનો ત્યાગ સમગ્રને માટે, ક્ષણિકનો ત્યાગ નિત્યને માટે, અહ-કારનો ત્યાગ પ્રેમને માટે, સુખનો ત્યાગ આનંદને માટે. એટલા માટે જ ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવેલું છે ત્યક્તેન મુંજીયાઃ, ત્યાગ દ્વારા ભોગવળે, આસક્તિ દ્વારા નહિ.

શરૂઆતમાં પાર્વતીએ મદનની સહાયથી શિવને મેળવવા ઇચ્છ્યું હતું, તે પ્રયત્ન બચાઈ ગયો. આખરે ત્યાગની મદદથી, તપસ્યા દ્વારા જ તેમને મેળવી શક્યાં.

કામ કેવળ અંશ પ્રત્યે જ આસક્ત હોય છે, સમગ્ર પ્રત્યે અંધ હોય છે. પરંતુ શિવ તો હોય છે સર્વ લોકના અને સર્વ કાળના; કામનાનો ત્યાગ કર્યા વગર તેમની સાથે મિલન થઈ જ ન શકે.

તેજ ત્યક્તેન મુંજીયાઃ, ત્યાગ દ્વારા જ ભોગવળે, એવી ઉપનિષદની આજ્ઞા છે, એ જ કુમારસંભવ કાવ્યનો મર્મ છે અને એ જ આપણાં તપોવનોની સાધના છે. મેળવવા માટે ત્યાગ કરજો.

‘સેક્રિફીસ’ અને ‘રેઝિગ્નેશન’, આત્મત્યાગ અને દુઃખ-સ્વીકાર — એ બે વસ્તુનું માહાત્મ્ય આપણે કોઈ કોઈ ધર્મશાસ્ત્રમાં વિશેષરૂપે વણવેલું જોઈએ છીએ. જગતના સર્જનકાર્યમાં ઉત્પાદ જોમ એક મુખ્ય વસ્તુ છે, તેમ માણસના જીવનપ્રગતરમાં દુઃખ પણ એક ખૂબ મોટી રાસાયણિક શક્તિ છે; એના વડે ચિત્તનું દુર્ભેદ કાદિન્ય ગળી જાય છે અને અસાધ્ય હૃદયગ્રંથિ છેદાઈ જાય છે. એટલા માટે સંસારમાં જે દુઃખને દુઃખરૂપે જ નમ્રભાવે સ્વીકારી લઈ શકે છે તે યથાર્થ તપસ્વી છે.

પરંતુ કોઈએ એમ ન માની લેવું કે આ દુઃખસ્વીકારને જ ઉપનિષદે લક્ષ્ય બનાવ્યું છે. ત્યાગને દુઃખરૂપે અંગીકાર કરી લેવાની નહિ, પણ ત્યાગને ભોગરૂપે જ વધાવી લેવાની ઉપનિષદની આજ્ઞા છે. ઉપનિષદ જે ત્યાગની વાત કરે છે તે ત્યાગ જ પૂર્ણતર સ્વીકાર હોય છે, તે ત્યાગ જ ગભીરતર આનંદ હોય છે. તે ત્યાગ એટલે જ નિષ્કલ્પ વિશ્વની સાથે યોગ, બ્રહ્માની સાથે મિશ્રન. એટલે ભારતવર્ષનું જે આદર્શ તપોવન છે તે તપોવન કંઈ શરીર વિરુદ્ધ આત્માના, સંસાર વિરુદ્ધ સંન્યાસના કોઈ નિરંતર આચરણ મુશ્કાલુદ્ધ માટેનું મદ્યસેત્ર નથી. યત્ કિંચ જગત્વાં જગત્ અર્થાત્ જે કંઈ છે બધાની સાથે ત્યાગ દ્વારા બાધાહીન મિશ્રન એ જ તપોવનની સાધના છે. એટલા માટે જ તદુચ્ચતા પશુપક્ષીની સાથે ભારતવર્ષનો આત્મીયનાનો સંબંધ એટલો બધો ધનિક છે કે બીજા દેશના લોકોને તે અદ્ભુત લાગે છે.

એ જ કારણથી આપણા દેશની કવિતામાં જે પ્રકૃતિપ્રેમ જોવા મળે છે તેમાં બીજા દેશના કાવ્યની તુલનાએ અમુક વિશિષ્ટતા છે. આપણે ત્યાં જે જોવા મળે છે તે પ્રકૃતિ ઉપરનું પ્રભુત્વ નથી, પ્રકૃતિનો ભોગ નથી, પણ એ તો પ્રકૃતિ સાથેનું સંમિશ્રન છે.

અને તેમ છતાં એ સંમિશ્રન કંઈ અરણ્યવાસીની બર્જાંરતા નથી. તપોવન જે આશિકાનું જંગલ હોત તો તો આપણે કહી શકત કે પ્રકૃતિની સાથે મળીને રહેવું એ એક પ્રકારની તામસિકતા માત્ર છે. પરંતુ માણસનું ચિત્ત જ્યાં સાધના દ્વારા જાગૃત હોય ત્યાંનું મિશ્રન કેવળમાત્ર અભ્યાસના જરૂરમાંથી જન્મેલું ન હોઈ શકે. સંસ્કારની બાધા નાશ પામ્યા પછી જે મિશ્રન સ્વાભાવિક બની જાય છે તે જ મિશ્રન તપોવનનું હોય છે.

આપણા બધા જ કવિઓએ કહ્યું છે કે તપોવન શાંત રસારુપ છે. તપોવનનો જે એક વિશેષ રસ છે તે શાંતરસ છે. શાંતરસ પરિપૂર્ણતાનો રસ છે. જેમ સાન રંગનાં કિરણો મળી જાય ત્યારે સફેદ

રંગ થાય છે, તે જ પ્રમાણે ચિત્તનો પ્રવાહ જુદા જુદા ભાગોમાં વહેવાર ન જતાં જ્યારે અવિચ્છિન્નપણે નિમ્ન વિશ્વની સાથે પોતાના સામંતર્યને એકદમ કઠોકાંક લરી દે છે ત્યારે જ શાંતરસનો ઉદ્ભવ થાય છે.

તપોવનમાં એ શાંતરસ હોય છે. ત્યાં સૂર્ય, અગ્નિ, વાયુ, જલ, સ્થૂળ, આકાશ, તરુલતા, મૃગ, પક્ષી જ્યાંની સાથે જ ચેતનાનો એક પ્રકારનો પરિપૂર્ણ યોગ હોય છે. ત્યાં આસપાસના કરાની જ સાથે માણસનો વિચ્છેદ નથી હોતો, વિરોધ નથી હોતો.

ભારતવર્ષના તપોવનમાં આ જે એક શાન્તરસના સંગીતના સૂર બાંધવામાં આવ્યા હતા, તે સંગીતના આદર્શ પ્રમાણે જ આપણા દેશની અનેક મિત્ર રાગરાગિણીની રચના થયેલી છે. એટલા માટે જ આપણા કાવ્યોમાં માનવ વહેવારમાં પ્રકૃતિને આવડું મોટું સ્થાન આપવામાં આવેલું છે. એનો ઉદ્દેશ કેવળ સંપૂર્ણતાને માટે આપણામાં જે એક સ્વાભાવિક આકાંક્ષા રહેલી છે તેને પૂર્ણ કરવાનો છે.

અભિજ્ઞાનશાકુંતલ નાટકમાં જે જે તપોવન આવે છે તે બંનેએ શકુંતલાનાં સુખદુઃખને એક વિશાળતાની અંદર સંપૂર્ણતા અપી છે. તેમાંનું એક તપોવન પૃથ્વી ઉપર છે, અને બીજું સ્વર્ગ-લોકની સીમા ઉપર છે. એક તપોવનમાં સહકારની સાથે નવમસ્તિકાના મિત્રનોત્સવથી નવગૌવનવતી ઋષિકન્યાઓ આનંદમાં આવી ગઈ છે, મા વગરના મૃગબાળને તેઓ નીવારની મૂકી આપીને ઉછેરે છે, કુશની ધારથી તેનું મોં ઘવાતાં ઇંચુદી તેજ ચોપડીને તેની શુશ્રૂષા કરે છે; એ તપોવને દુષ્યન્ત-શકુંતલાના પ્રેમને સરળતા, સુંદરતા અને સ્વાભાવિકતા અપીને તેને વિશ્વના સૂર સાથે મેળવી લીધો છે.

અને સંધ્યામેધના જેવો કિંપુરુષ-પર્વત જે હેમકૂટ, જ્યાં સુરાસુરચુરુ મરીચિ પોતાની પત્ની સાથે તપસ્યા કરે છે, લતાબલ્લથી વીંટળાયેલો જે હેમકૂટ પંખીઓના માળાથી ભરેલું અરણ્યજટામંજી

ધારણ કરીને યોગાસન વાળીને અચ્ચ શિવની પેઠે સૂર્યની તરફ નગર માંડીને ધ્યાનમાં મગ્ન થયેલો છે, જ્યાં દેશવાળી પકડીને સિંહના બચ્ચાને માતાના સ્તનથી છોડાવી લઈ જ્યારે તોફાની તપસ્વી બાળક તેની સાથે રમે છે ત્યારે પશુનું તે દુઃખ ઋષિપત્નીઓને અસહ્ય થઈ પડે છે, — એ તપોવને શકુન્તલાના અપમાનિત વિચ્છેદદુઃખને અનિ બૃહત શાન્તિ અને પવિત્રતા અર્પી છે.

એટલું આપણે કબૂલ કરવું પડશે કે પહેલું તપોવન મત્સ્યલોકનું છે અને બીજું અમૃતલોકનું છે. અર્થાત્ પહેલું જેવું હોય છે તેવું છે, બીજું જેવું હોવું જોઈએ તેવું છે. એ “જેવું હોવું જોઈએ”ની દિશામાં “જેવું હોય છે” જાય છે એના તરફ જોઈને તે પોતામાં સુધારા કરે છે, પોતાને પૂર્ણ બનાવે છે.

માનસલોકનું આ જે બીજું તપોવન છે, એમાં પણ પ્રકૃતિને ત્યાગ કરીને માણસ સ્વતંત્ર થઈ શક્યો નથી. સ્વર્ગમાં જતી વખતે યુધિષ્ઠિર પોતાના દૂતરાને સાથે લઈ ગયા હતા. પ્રાચીન ભારતના કાવ્યમાં માણસ જ્યારે સ્વર્ગમાં પહોંચે છે ત્યારે પ્રકૃતિને સાથે લઈ જાય છે, જુદો પડી પોતે મોટો થઈ જતો નથી. મરીચિકા તપોવનમાં માણસ જેમ તપાવી છે તેમ હેમકૂટ પણ તપસ્વી છે, સિંહ પણ ત્યાં ઢિંસા છોડી દે છે, જાડવાન પણ ત્યાં ઇચ્છાપૂર્વક માગનારની જોડ પૂરી કરી આપે છે. માણસ એકલો નહિ, નિખિલ વિશ્વને સાથે લે ત્યારે તે સંપૂર્ણ બને છે, એટલા માટે કલ્યાણનો જ્યારે આવિર્ભાવ થાય છે ત્યારે બધાંની સાથેના સંબંધમાં જ તેનો આવિર્ભાવ થાય છે.

રામાયણમાં રામને વનવાસ મળ્યો. કેવળ રાક્ષસના ઉપદ્રવ સિવાય તે વનવાસમાં તેમને બીજું કશું દુઃખ જ નહોતું. તેઓ નદી પકડી નદી, કુંગર ઉપર કુંગર વટાવી ગયાં, તેમણે પર્ણકુટિમાં વાસ કર્યો, ભોંય પર સૂઈને રાત વિતાવી, છતાં તેમને કલેશ લાગ્યો નહોતો. એ

બધાં નદીગિરિઅરણ્યની સાથે તેમના હૃદયનો મેળ દતો. ત્યાં તેઓ પ્રવાસી પરદેશી નહોતાં.

બીજા દેશના કવિ રામ લક્ષ્મણ સીતાનું માહાત્મ્ય ઉત્તરવળરૂપે પ્રગટ કરવા માટે જ વનવાસના દુઃખને ખૂબ કઠોર રૂપે ચીતરત. પરંતુ વાસ્તવિકિએ તેમ બિલકુલ કથું નથી — તેમણે વનના આનંદને જ વારંવાર પુનરુક્તિ દ્વારા ગાયા કર્યો છે.

રાજૈશ્વર્યે જેમના અંતઃકરણ ઉપર સત્તા જમાવી હોય છે તેમને માટે વિશ્વપ્રકૃતિ સાથેનું મિત્રન કદી પણ સ્વાભાવિક બની શકતું નથી. સમાજગત સંસ્કાર અને જન્મભરની કૃત્રિમ ટેવો ઝાલે ને પગલે બાધા-રૂપ થઈ પડ્યા વગર રહેતી નથી. તે બધી બાધાઓમાં થઈને પ્રકૃતિને તેઓ કેવળ પ્રતિકૂળરૂપે જ જુએ છે.

આપણા રાજપુત્રો ઐશ્વર્યમાં બિહરેલા હોય છે પણ ઐશ્વર્યની આસક્તિ તેમના અંતઃકરણ ઉપર કબજે મેળવી શકી નથી હોતી. ધર્મને ખાતર વનવાસ સ્વીકારવો એ જ એનું પહેલું પ્રમાણ છે. તેમનું ચિત્ત સ્વાધીન હતું, શાંત હતું, એટલા માટે જ તેમને અરણ્યમાં પ્રવાસદુઃખ બોગવવું ન પડ્યું; એટલા માટે જ તરુલતા પશુપક્ષીઓ તેમના હૃદયને કેવળ આનંદ જ આપ્યો છે. એ આનંદ પ્રભુત્વનો આનંદ નથી, બોગનો આનંદ નથી, એ મિત્રનનો આનંદ છે. એ આનંદના પાયામાં તપસ્યા છે, આત્મસંયમ છે. એમાં જ ઉપનિષદનો પેલો સંદેશ રહેલો છે, તેન ત્યક્તેન મુક્તિયાઃ ।

કૌશલ્યાની રાજગૃહવધૂ સીતા વનમાં જાય છે :

एकैकं पादपं गुल्मं कृतं वा पुष्पशालिनीम् ।

गृह्णन्तां परवन्ती रामं पत्रच्छ सावत्य ॥

रमणीयान् बहुविधान् पादपान् कुसुमोत्करान् ।

सीतावचनसंरम्भ आनयामास लक्ष्मणः ॥

મિથિપ્રવાહુકામગ્યાં દંપ્તારમ્પાદિત્રામ્ ।

ચેમે જનકરાગસ્ય મુક્તા પ્રશ્ન્ય ત્વગ મતીમ્ ॥

જે બધાં તરુ, ગુફમ કે પુષ્પશાંતિની લના સીનાએ પહેલાં કદી
જોવાં નહોતાં તેને વિશે તેઓ રામને પૂછ્યાં લાગ્યાં. તરુમળુ તેમના
કહેવાથી તેમને પુષ્પમંજરીથી બેરેલાં જનજનતનાં જાડ લાવી આપવા
લાગ્યાં. ત્યાં વિચિત્ર વાતુકા અને જલવાળી દંસસારસથી ગાગતી
નદીને જોઈને જનકીના મનને આનંદ થયો.

વનમાં ગયા પછી રામે જ્યારે પહેલવહેલો ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર
મુકામ કર્યો ત્યારે :

નુસ્મ્યમાગાય તુ ચિત્રકૂટમ્

ઠહોં ષ છાં માત્યવતીં મુતીર્ધાં ।

મનન્દ દુષો મૃગપક્ષિણ્યાં

જહોં ચ દુઃસં પુરવિપ્રવાસાત્ ॥

તે સુરમ્ય ચિત્રકૂટ, તે સુતીર્ધાં માત્યવતી નદી, તે મૃગપક્ષી-
એવિન વનમૃગિને પહોંચીને પુરવિપ્રવાસના દુઃખને ખૂલી જઈને હજી
મને રામ આનંદ કરવા લાગ્યા.

દીર્ઘકાલોપિત્તસ્મિન્ ગિરૌ ગિરિવનપ્રિયઃ — ગિરિવનપ્રિય રામ દીર્ઘ-
કાલ મુઘી તે ગિરિ ઉપર વાસ કર્યા પછી એક દિવસ સીનાને ચિત્રકૂટ
શિખર બતાવીને કહે છે :

ન રાજ્યઞ્ચંતનં મદ્રે ન મુદ્ધન્નિર્વિનાશવઃ ।

મનો મે વાષતે દૃષ્ટ્વા રત્નપીથમિમં ગિરિમ્ ॥

આ રમણીય ગિરિને જોયા પછી રાજ્યજાજ થયો એનું પણ
મને દુઃખ નથી, સુકદ મિત્રાથી દૂર રહેવું પડે છે એનું પણ મને
દુઃખ નથી.

ત્યાંથી રામ જ્યારે દંડકારણ્ય ગયા ત્યારે ત્યાં ગગનમાં સૂર્ય-મંડળની પેઠે દુર્દશ પ્રદીપ્ત તાપસાશ્રમમંડળ જોવા પામ્યા. એ આશ્રમ જણ્યું સર્વભૂતાનામ્. એ બ્રાહ્મી લક્ષ્મીથી ઘેરાયેલો હતો. કુટિરો સુમાર્જિત હતી, આસપાસ કેટલાંય મૃગો અને કેટલાંય પક્ષીઓ હતાં.

રામનો વનવાસ આ રીતે વીત્યો હતો — ક્યાંક રમણીય વનમાં તો ક્યાંક પવિત્ર તપોવનમાં.

રામ પ્રત્યે સીતાનો અને સીતા પ્રત્યે રામનો પ્રેમ તેઓ પરસ્પર-માંથી પ્રતિફલિત થઈને આસપાસનાં મૃગપક્ષીઓને વીંટી વંજ્યો હતો. તેમના પ્રેમ દ્વારા તેઓ કેવળ પોતાની સાથે જ નહિ પણ વિશ્વભ્રોક સાથે યોગયુક્ત થયાં હતાં. એટલા માટે સીતાહરણ પછી રામની વિરહવેદનામાં સમસ્ત અરણ્યે બાગ પડાવ્યો હતો. સીતાની ખોટ કેવળ રામને પડી નહોતી — આખા અરણ્યને સીતાની ખોટ સાક્ષતી હતી. કારણ, રામસીતાના વનવાસ વખતે અરણ્યને એક નવી સંપત્તિ મળી હતી — એ સંપત્તિ તે માણસનો પ્રેમ. તે પ્રેમે તેની પશ્ચવધન સ્થામન્નતાને, તેની હાયાગભીર ગહનતાના રહસ્યને એક એતનાના સંચારથી શોમાંચિત બનાવી દીધાં હતાં.

શેક્સ્પિયરનું ‘એઝ યુ લાઈક ઇટ’ નાટક એક વનવાસની કથા છે, ‘ટેમ્પેસ્ટ’ માં પણ એમ જ છે, ‘મિડ-સમર નાઈટ્સ ડ્રીમ’ પણ અરણ્યનું કાવ્ય છે. પરંતુ એ બધાં કાવ્યોમાં માણસનું પ્રભુત્વ અને વાસનાવેગની લીલા જ સર્વસ્વ છે — અરણ્ય સાથેનું સૌહાર્દ ત્યાં જોવા મળતું નથી. અરણ્યવાસની સાથે માનવના ચિત્તનું સામંજસ્ય સધાયું નથી. કાં તો તેના ઉપર વિજય મેળવવાનો અથવા તેનો ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન સર્વદા જોવામાં આવે છે; કાં તો વિરોધ, કાં તો વિરાગ, કાં તો ઓદારીન્ય. ત્યાં માણસની પ્રકૃતિએ વિશ્વપ્રકૃતિને હસેલી કાઢીને સ્વતંત્ર થઈને પોતાનું ગૌરવ પ્રગટ કર્યું છે.

મિહ્તનના ‘પેરેડાઈઝ લોસ્ટ’ કાવ્યમાં આદિ માનવદંપતીના

સ્વર્ગારૂપવાસનો વિષય જ એવો છે કે એમાં ખૂબ સ્વાભાવિક રીતે માણસની સાથે પ્રકૃતિનું મિત્રતા પ્રેમના સંબંધથી વિરાટ અને મંદુર થઈને પ્રગટ થઈ શકે. કવિએ પ્રકૃતિસૌંદર્યનું વર્ણન કર્યું છે, જ્ય-જંતુઓ ત્યાં ફિંસાનો ત્યાગ કરીને એકત્ર રહે છે એમ પણ કહ્યું છે, પરંતુ માણસની સાથે તેમનો કોઈ પ્રકારનો આત્મિક સંબંધ નથી. તેઓ માણસના ભોગને માટે વિશેષ કરીને સરળતા છે, માણસ તેઓનો પ્રભુ છે. એવો આભાસ કયાંય મળતો નથી કે આ આદિ દંપતી પ્રેમના પ્રાયુષ્યથી તરુલતા અને પશુપક્ષીની સેવા કરે છે, ભાવના ને કલ્પનાને નદિગિરિચરણની સાથે નાનાવિધ લીલામાં સંમિશ્રિત કરી દે છે. આ સ્વર્ગારૂપના જે નિમ્નુત નિકુંજમાં માનવનાં પ્રથમ માતાપિતા વિશ્રામ કરતાં ત્યાં “Beast, bird, insect or worm durst enter none; such was their awe of man.” — અર્થાત્ પશુપક્ષી, કીટ, પતંગ કોઈ પ્રવેશ કરવાની હિંમત કરતું નહિ, માણસ આવે એવો તેમનો એક પ્રકારનો ભવ સંભ્રમ હતો.

વિશ્વની સાથે માણસનો આ જે વિચ્છેદ, એના મૂળમાં એક એવી પણ હોડા વિચ્છેદની વાત રહેલી છે. એમાં — ફાલાસ્ટ્રનિદે તર્વે દત્તર્કિચ જગત્વાં જગત્ — જગતમાં જે કોઈ છે તે બધાને ઈશ્વર દ્વારા આદૃત કરીને જોજો, એ સંદેશનો અભાવ છે. એ પાશ્ચાત્ય કાવ્યમાં ઈશ્વરની સૃષ્ટિ ઈશ્વરનું કીર્તન કરવા માટેજ છે; ઈશ્વર સ્વયં દર રહીને પોતાની આ વિશ્વરચના તરફથી વંદના સ્વીકારે છે.

માણસની સાથે પણ કેટલેક અંશે પ્રકૃતિનો એવો જ સંબંધ વ્યક્ત થયો છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિ માણસની શ્રેષ્ઠતા જાહેર કરવા માટેજ છે.

ભારતવર્ષે પણ માણસની શ્રેષ્ઠતાનો ઇન્કાર કરે છે એમ નથી. પરંતુ પ્રભુત્વ મેળવતું, ભોગ કરવો એને જ તે શ્રેષ્ઠતાનું પ્રધાન લક્ષણ માનતો નથી. માણસની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રધાન લક્ષણ જ એ છે કે માણસ

સૌની સાથે મળી શકે છે ! એ મિલન મૂઢતાનું મિલન નથી, એ મિલન ચિત્તનું મિલન છે, એટલે આનંદનું મિલન છે. એ આનંદની વાત જ આપણે કાવ્યમાં વર્ણવેલી છે.

‘ઉત્તરરામચરિત’માં રામ અને સીતાનો જે પ્રેમ, તેણે આનંદના પ્રાયુર્થવેગને કારણે આસપાસના જલસ્થલ અને આકાશમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેથી જ રામ-બીજ વાર ગોદાવરીના ગિરિતટ નેઈને બોલી બહુ દતા કે યજ્ઞ દુમા અપિ મૃગા અપિ વન્ધવો મે ! તેથી જ સીતાના વિચ્છેદ સમયે તેઓએ તેમના પૂર્વનિવાસની ભૂમિ નેઈને દુઃખ વ્યક્ત કર્યું હતું કે મૈથિલીએ પોતાના કરકમત્રવિક્રીણું જલનીવાર અને તૃણ વડે જે જલ, પક્ષી અને હરણોને ઉછેર્યા હતાં તેમને નેઈને મારું હૃદય પથ્થર પીગળી ન્યથ તેમ પીગળી ન્યથ છે.

મેઘહૂતમાં યક્ષનો વિરહ પોતાના દુઃખથી અળગો થઈને એકલો ખૂણામાં બેસીને વિજ્ઞાપ કરતો નથી. વિરહદુઃખ જ તેના ચિત્તને નવ-વર્ષાથી પ્રકુલ થયેલી પૃથ્વીનાં નગનદીઅરણ્યનગરીમાં ફેલાવી દે છે. માણસની હૃદયવેદનાને કવિએ સંકુચિત કરીને બતાવી નથી, તેને વિરાટમાં વિસ્તારી છે; એટલા માટે જ પ્રભુરાપગ્રસ્ત એક યક્ષની દુઃખકથાએ ચિરકાલને માટે વર્ષાઋતુનું મર્મસ્થાન કબજે કરીને પ્રણયી હૃદયોની કલ્પનાને વિશ્વસંગીતના કુપદના સર સાથે આટલી સુંદર રીતે બાંધી દીધી છે.

ભારતવર્ષની આ જ વિશેષતા છે. તપસ્થાના ક્ષેત્રમાં પણ એ જ જોવામાં આવે છે, જ્યાં તેની હૃદયવૃત્તિની લીલા હોય છે ત્યાં પણ એ જ જોવા મળે છે.

માણસ એ રીતે પોતાના મહત્વનો અનુભવ કરે છે — એક, સ્વાનંત્ર્યમાં અને એક મિલનમાં. એક બોગ દ્વારા, બીજો યોગ દ્વારા. ભારતવર્ષે સ્વાભાવિકપણે જ પાછલો ભાગ લીધો છે. એટલા માટે જ આપણે નેઈએ છીએ કે જે કોઈ સ્થાને પ્રકૃતિમાં કોઈ વિશેષ

સૌંદર્ય કે મહિમાનો આવિર્ભાવ હોય છે ત્યાં ત્યાં ભારતવર્ષનું તીર્થસ્થાન હોય છે, માનવચિત્તની સાથે વિશ્વપ્રકૃતિનું મિલન જ્યાં સ્વાભાવિકપણે જ થઈ શકે છે તે સ્થાનને જ ભારતવર્ષે પવિત્ર તીર્થ તરીકે જાણ્યું છે. એ બધાં સ્થળોએ માણસની હાજરોની કોઈ સામગ્રી જ નથી હોતી, ત્યાં ખેતી પણ થાય એમ નથી હોતું, ત્યાં વેપારની વસ્તુઓ મળતી નથી હોતી, ત્યાં રાજ્યની રાજધાની નથી હોતી, — કંઈ નહિ તોયે એ બધી વસ્તુઓ ત્યાં મુખ્ય નથી હોતી. ત્યાં વિશ્વપ્રકૃતિની સાથે માણસ પોતાનો યોગ અનુભવીને આત્માને સર્વજ્ઞ અને બુદ્ધત્વ તરીકે જાણે છે. ત્યાં પ્રકૃતિને પોતાની હાજરો પૂરી પાડવાના ક્ષેત્ર તરીકે માણસ જાણતો નથી, આત્માનુભવ સાધવાના ક્ષેત્ર તરીકે જ જાણે છે, એથી જ તે પુણ્યસ્થાન કહેવાય છે.

ભારતવર્ષનો દ્વિમાસ્ય પવિત્ર ગણાય છે, ભારતવર્ષનો વિંધ્યાચલ પવિત્ર મનાય છે, ભારતવર્ષની જે નદીઓ લોકાન્નયોને અશ્વધારાએ સ્તન્યદાન કરતી આવી છે તે બધી જ પુણ્યસલિલા ગણાય છે. હરિદ્વાર પવિત્ર, કૈલાસ પવિત્ર, હાંપીકેશ પવિત્ર, કેદારનાથ બદરિકાશ્રમ પવિત્ર, માનસસરોવર પવિત્ર, ગંગામાં જન્મનાનું મિલન પવિત્ર, સમુદ્રમાં ગંગાનું અવસાન પવિત્ર. જે વિરાટ પ્રકૃતિ દ્વારા મનુષ્ય ચારે બાજુએ ઘેરાયેલો છે, જેનો પ્રકાશ આવીને એની આંખને સાર્થક બનાવે છે, જેની ગરમી એના સર્વાંગમાં પ્રાણને ધગડતો કરી મૂકે છે, જેના જલથી એનો અભિનેક થાય છે, જેના અગ્નથી એનું જીવન ટકેયું છે, જેના અગ્નિભેદી રહસ્યનિકેતનતાં અનેક દારોમાં યર્ષાને અનેક દુતોએ બહાર આવી રાખેલી, ગંધથી, વર્ણથી અને ભાવથી માણસના ચૈતન્યને સદા જાગ્રત કરી રાખ્યું છે, તે પ્રકૃતિમાં ભારતવર્ષે પોતાની ભક્તિવૃત્તિને સર્વત્ર ઓતપ્રોત કરીને ફેલાવી દીધી છે. જગતને ભારતવર્ષે પૂજન દ્વારા મદદ કર્યું છે, તેને કેવળ ઉપભોગ દ્વારા લલકું પાડ્યું નથી, તેને ઔદારીન્ય દ્વારા પોતાના કર્મક્ષેત્રની બહાર દૂર

ખસેડી મૂક્યું નથી; એ વિશ્વપ્રકૃતિની સાથે પવિત્ર સંબંધ દ્વારા જ ભારતવર્ષે પોતાને બૃહત્ રીતે — સત્ રીતે બણ્યો છે, એ વાત જ ભારતવર્ષનાં તીર્થસ્થાનો ઘોષણા કરીને દહે છે.

વિદ્યા મેળવવાનો આધાર કેવળ વિદ્યાલય ઉપર જ નથી હોતો. મુખ્યત્વે કરીને વિદ્યાર્થી ઉપર જ હોય છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાલયમાં જાય છે, એટલું જ નહિ ઉપાધિ પણ મેળવે છે, તેમ છતાં વિદ્યા પામતા નથી. તે જ પ્રમાણે તીર્થ કરવા તો ઘણા જાય છે પરંતુ તીર્થનું સાચું ફલ બધા મેળવી શકતા નથી. જેઓ જોવાની વસ્તુને જુએ નહિ, મેળવવાની વસ્તુ લે નહિ, તેમની વિદ્યા આખર સુધી પોથીમાં જ રહે છે અને ધર્મ બાહ્ય આચારમાં પુરાઈ રહે છે. તેઓ તીર્થમાં જાય છે ખરા, પણ જવાને જ તેઓ પુણ્ય માને છે, પામવાને નહિ. તેઓ અમુક જલ અથવા અમુક માટીમાં કોઈ વિશેષ ગુણ રહેલો છે એમ માને છે, એથી માણસનું લક્ષ્ય બ્રહ્મ થાય છે, જે ચિત્તની સામગ્રી છે તેને વસ્તુમાં ઢાંકી કાઢી તેનો નાશ કરે છે. આપણા દેશમાં સાધનામાર્ગિત ચિત્તશક્તિ જેમ જેમ મજબૂત થતી ગઈ તેમ તેમ આ નિરર્થક બાહ્યિકતા વધતી ગઈ, એ વાત કબૂલ કરવી જ પડશે. પરંતુ આપણી એ દુર્ગતિના દિવસોના જન્મને જ હું કદી ભારતવર્ષની ચિરંતન માન્યતા તરીકે સ્વીકારી શકતો નથી.

કોઈ એક વિશેષ નદીના પાણીમાં સ્નાન કરવાથી પોતાની અથવા તથા કરોડ પૂર્વજોની પારલૌકિક સદ્ગતિ થવાની સંભાવના છે એ માન્યતાને હું પાયાદાર તરીકે માની લેવાને તૈયાર નથી અને એ માન્યતાને હું મોટી વસ્તુ માનીને માન આપતો નથી. પરંતુ અવગાહન સ્નાન વખતે નદીના જલને જે ગાણસ પથાર્થ ભક્તિપૂર્વક સર્વાંગે અને સમગ્ર મનમાં ગ્રહણ કરી શકે તેને હું ભક્તિપાત્ર જ સમજું છું. કારણ, નદીના જલને સામાન્ય પ્રવાહી પદાર્થ તરીકે સામાન્ય માણસો ગણી કાઢે છે અને તેના પ્રત્યે એક જાતની તામસિક અવસ્થા સેવે છે;

તે જડ સંસ્કારને એ માણસ સાસ્ત્રિકતા દ્વારા અર્થાત્ ચૈતન્યમયતા દ્વારા વટાવી ગયો છે — એટલા માટે નદીના જલ સાથે તેનો કેવળ શારીરિક જલવાહારનો બાલ્ય સંપર્ક જ થયો નથી, પણ તેની સાથે તેના ચિત્તનો યોગ સધાયો છે. એ નદીની મારફતે પરમ ચૈતન્યે તેની ચૈતન્યને એક રીતે સ્પર્શ કર્યો છે, તે સ્પર્શ દ્વારા સ્નાનનું જલ દેવળ તેના દેહની મક્કિનનાને જ નહિ, તેના ચિત્તના પણ મોહપ્રલેખને સાફ કરી દે છે.

અગ્નિ, જલ, માટી, અન્ન વગેરે સામગ્રીનું અનંત રહસ્ય રખેને અતિપરિચયને કારણે આપણી આગળ એકદમ ઝાંખું ચર્મ બન્યું એટલા માટે દરરોજ નાનાવિધ કર્મોમાં અને નાનાવિધ અનુદાનોમાં તેમની પવિત્રતા આપણને યાદ કરાવવાનો વિધિ છે. જે માણસ ચૈતન્યપણે તેનું સ્મરણ કરી શકે છે, તેમની સાથેના સંબંધમાં બૂઝા સાથેનો આપણા સંબંધ રહેલો છે એ વાત જેની સમજશક્તિ સ્વીકારી શકે છે, તે માણસે એક બહુ મોટી સિદ્ધિ મેળવી છે. સ્નાનના જલને, આહારના અન્નને શ્રદ્ધાની નગરે જોવાનું જે શિક્ષણ છે તે મૂઢાવારનું શિક્ષણ નથી, એનાથી જડનાને પોષણ મળતું નથી; કારણ, એ બધી અતિપરિચિત સામગ્રીને ગુચ્છકારી કાઢવી એમાં જ જડના છે, એ વસ્તુઓ પ્રત્યે પણ ચિત્તનું ઉદ્દેશોદય થાય એ તો દેવળ ચૈતન્યનો વિશેષ વિકાસ થયો હોય તો જ સંભવે. બેશક, જે વ્યક્તિ મૂઢ છે, સત્યને ગ્રહણ કરવામાં જેની પ્રકૃતિમાં સ્થૂણ બાધા છે, તે બધી જ સાધનાને વિકૃત બનાવી દે છે અને લક્ષ્યને તે હમેશાં ખોટી જગ્યાએ સ્થાપન કરતી હોય છે, એ કહેવાની કંઈ જરૂર નથી.

કરોડો માણસોએ — લગભગ એક આખી પ્રજાએ મત્સ્યમાંસનો આહાર બિજકુલ છોડી દીધો છે — એનો જોટો દુનિયામાં કયાંય મળે એમ નથી. માણસોમાં એવી પ્રજા જોવામાં આવતી નથી જે માંસ ન ખાતી હોય.

ભારતવર્ષે જે આ માંસાહારનો લાગ કર્યો છે તે કઠોરત્રત પાળવા માટે નહિ, પોતાના શરીરને પીડીને કોઈ સાશ્વત્માં કહેલું પુણ્ય મેળવવા માટે નહિ. તેનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ જીવો પ્રત્યેની હિંસાનો ત્યાગ કરવાનો છે.

જે હિંસાનો ત્યાગ ન કરવામાં આવે તો જીવની સાથે જીવના સંબંધનું સામંત્ર્ય નાશ પામે. પ્રાણીઓને જે આપણે મારી નાખવાની — પેટ ભરવાની વસ્તુ તરીકે જોઈએ, તો તો કદી તેને સત્યરૂપે જોઈ ન શકીએ. તો તો પ્રાણને એટલા બધા તુચ્છ ગણવાને આપણે ટેવાઈ જઈએ કે કેવળ આહારને માટે જ નહિ, પણ ખાલી પ્રાણી-હત્યા કરતી એ આપણી પ્રકૃતિનું અંગ બની જાય, અને દારુણ, અદૈત્યી હિંસાને માણસ જન, સ્વજન, આકારા, ગુફા, ગર્વર અને દેશ-વિદેશમાં ફેલાવતો રહે.

આ યોગબ્રહ્મા, આ લાગણીની જડતામાંથી માણસને ઉગારી લેવાનો ભારતવર્ષે પ્રયત્ન કર્યો છે.

માણસનું જ્ઞાન જંગલી દસામાંથી ધણે દૂર સુધી આગળ વધ્યું છે તેનું એક મુખ્ય લક્ષણ શું? તો કે, માણસ વિજ્ઞાનની મદદથી જગતમાં સર્વત્ર નિયમ જોઈ શકે છે તે. જ્યાં સુધી તે નિયમ નહોતો જોઈ શકતો ત્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન પૂરેપૂરું સાર્થક નહોતું થયું. ત્યાં સુધી તે વિશ્વચરાચરમાં વિચિત્ર લાવે વાસ કરતો હતો — તેને લાગતું હતું કે જ્ઞાનનો નિયમ માત્ર તેના પોતામાં જ અર્પાદિત છે અને આ વિરાટ વિશ્વવ્યાપારમાં નિયમ નથી. એટલા માટે જ્ઞાનને કારણે જ જાણે તે જગતમાં બહિષ્કૃત જેવો થઈ ગયો હતો. પરંતુ આજે એનું જ્ઞાન અણથી માંડીને અણતમ અને બૃહતથી માંડીને બૃહત્તમ સુધીના સઘળા પદાર્થો સાથે પોતાનો સંબંધ સ્થાપવાને પ્રવૃત્ત થયું છે. આ જ વિજ્ઞાનની સાધના છે.

ભારતવર્ષે જે સાધનાને સ્વીકારેલી છે તે તો વિશ્વવ્યાપાર સાથે

ચિત્તનો યોગ, આત્માનો યોગ અર્થાત્ સંપૂર્ણ યોગ સાધવાની છે. કેવળ જ્ઞાનનો યોગ નહિ, લાગણીનો યોગ.

ગીતામાં કહ્યું છે:

ઇન્દ્રિયાણિ પરાણ્યાદુરિન્દ્રિયેભ્યઃ પર મતઃ ।

મનઃસ્તુ પરા ચુદ્ધિર્યોગુદ્ધેઃ પરતસ્તુ સઃ ॥

ઇન્દ્રિયોને બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ ઇન્દ્રિય કરતાં મન શ્રેષ્ઠ છે, અને મન કરતાં ચુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, અને ચુદ્ધિ કરતાં પણ જે શ્રેષ્ઠ છે તે તે છે.

ઇન્દ્રિયો શ્રેષ્ઠ શા માટે છે? તેા કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિશ્વની સાથે આપણો યોગ સધાય છે. પરંતુ તે યોગ આંશિક હોય છે. ઇન્દ્રિય કરતાં મન શ્રેષ્ઠ છે, કારણ, મન દ્વારા જે જ્ઞાનમય યોગ સધાય છે તે વધારે વ્યાપક હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનમય યોગથી પણ વિચ્છેદ પૂરેપૂરો દૂર થતો નથી. મન કરતાં ચુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે કારણ, સમજણ દ્વારા જે ચિંતનમય યોગ સધાય છે તે એકદમ પરિપૂર્ણ હોય છે. તે યોગ દ્વારા જ આપણે સમગ્ર જગતની અંદર તે બ્રહ્મનો જ અનુભવ કરીએ છીએ, જે સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.

આ સૌથી શ્રેષ્ઠને સૌમાં જ સમજ દ્વારા અનુભવવો એ ભારતવર્ષની સાધના છે.

એટલે જો આપણે એમ માનીએ કે ભારતવર્ષની આ સાધનાની દીક્ષા આપવી એ જ ભારતવાસીના શિક્ષણનું પ્રધાન લક્ષ્ય હોયું જોઈએ તો એટલું ચોક્કસ સમજ લેવું જોઈશે કે કેવળ ઇન્દ્રિયનું શિક્ષણ નહિ, કેવળ જ્ઞાનનું શિક્ષણ નહિ, પણ સમજણના શિક્ષણને આપણાં વિદ્યાલયોમાં પ્રધાન સ્થાન આપવું જોઈશે. અર્થાત્ કેવળ કારખાનાની દક્ષતાની કેળવણી નહિ, શાળાકોત્તેજની પરીક્ષામાં પાસ થવાનું નહિ, પણ આપણું સાચું શિક્ષણ તપોવનમાં છે; પ્રકૃતિની સાથે હળીમળી જઈને, તપસ્યા દ્વારા પવિત્ર થઈને.

આપણી શાળાકોલેજોમાં પણ તપસ્યા છે. પણ તે મનની તપસ્યા છે, જ્ઞાનની તપસ્યા છે. સમજણની તપસ્યા નથી.

જ્ઞાનની તપસ્યામાં મનને બાધામુક્ત કરવું પડે છે. જે પૂર્વ-સંસ્કારો આપણા મનની ધારણાને એકતરફી બનાવી મૂકે છે તેમને ધીમે ધીમે સાફ કરી નાખવા પડે છે. જે પાસે હોવાને કારણે મોટું અને દૂર હોવાને કારણે નાનું, જે બહાર હોવાને કારણે જ પ્રસક્ત અને અંદર હોવાને કારણે જ પ્રચ્છન્ન, જે વિચિત્ર કરીને જોવાને કારણે જ નિરર્થક અને સંયુક્ત કરીને જોતાં જ સાર્થક લાગે તેને તેવું યાચાર્ય સાચવીને જોતાં શીખવવું પડે છે.

સમજણની તપસ્યામાં જે બાધા હોય છે તે પરિપુર્ણ બાધા હોય છે. કુદરતી વાસનાવેગ અસંયત બની જતાં ચિત્તનું સામ્ય રહેતું નથી. એટલે બોધ (સમજ) વિકૃત બની જાય છે. કામનાની વસ્તુ આપણને શ્રેય લાગે છે, પણ તે વસ્તુ શ્રેય છે માટે નહિ, પણ આપણી કામનાની વસ્તુ છે માટે એમ લાગે છે; લોભની વસ્તુ આપણને મોટી લાગે છે, તે તે વસ્તુ સાચેસાચ મોટી હોય છે તેથી નહિ પણ આપણામાં લોભ હોય છે તેથી.

એટલા માટે બ્રહ્મચર્યના સંયમ દ્વારા બોધ (સમજ) શક્તિને બાધામુક્ત કરવાનું શિક્ષણ આપવાની જરૂર રહે છે. બોગવિલાસના આકર્ષણમાંથી આપણી દેવને મુક્ત કરવી પડે છે, જે બધી સામયિક હિતજના માણુસોનાં ચિત્તને શુબ્ધ અને વિચારશુદ્ધિને સામંજસ્યગ્રસ્ત કરી નાખે છે, તેના આઘાતમાંથી બચાવીને શુદ્ધિને સરળ રીતે વધવા દેવી પડે છે.

જ્યાં સાધના આવડતી હોય છે, જ્યાં જીવનયાત્રા સરળ અને નિર્ભય હોય છે, જ્યાં સામાજિક સંસ્કારોની સંકુચિતતા નથી હોતી, જ્યાં વ્યક્તિગત અને જાતિગત વિરુદ્ધશુદ્ધિનું દમન કરવાનો પ્રયાત્ન હોય છે,

ત્યાં જ ભારતવર્ષ જેને વિશેષભાવે વિદ્યા કહે છે તે મેળવવાનું સ્થાન હોય છે.

હું જાણું છું કે ધણા આ સાંભળીને ખોટી ઊંડો કે આ તો એક ભાવુકતાનો ઊભરો છે, વહેવારસાન વગરનાની દુરાસામાત્ર છે. પણ હું એ વાત કેમે કરી સ્વીકારી શકું એમ નથી, જે સત્ય હોય પણ અસાધ્ય હોય તે સત્ય જ નથી. અવશ્ય, જે સૌથી વધુ શ્રેય હોય તે જ સૌથી વધુ સહેલું હોય, એમ નથી હોતું, અને એટલા માટે જ તેની સાધનાની જરૂર પડે છે. મૂળ વાત એ છે કે સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા મૂકવી એ જ પહેલાંનું મુશ્કેલ હોય છે. નાણાંની જરૂર છે એવો વિશ્વાસ ન્યારે મનમાં પાકેો થાય છે ત્યારે આપણે એવો વાંધો ઉઠાવતા નથી કે નાણાં કમાવાં મુશ્કેલ છે. તે જ પ્રમાણે ભારતવર્ષે ન્યારે વિદ્યા ઉપર જ નિશ્ચયપૂર્વક શ્રદ્ધા મૂકી હતી ત્યારે તે વિદ્યા મેળવવા માટેની સાધનાને અસાધ્ય કહીને દરોને ઉગ્રવી દીધી નહોતી. ત્યારે તપસ્યા આપોઆપ સત્ય બની ગઈ હતી.

એટલે પહેલાં તો દેશના આ સજ્જ પ્રત્યે દેશના લોકોને શ્રદ્ધા જન્મે તો દુર્ગમ બાધાઓમાં ચર્ચને પણ તેનો માર્ગ આપોઆપ તૈયાર થઈ જશે.

વર્તમાનમાનકાળમાં અન્યારે જ એવી તપસ્યાનું સ્થાન છે. એવાં વિદ્યારત્નયો ધણાં થશે એવી આશા હું રાખતો નથી. પરંતુ આપણે ન્યારે વિશેષભાવે રાષ્ટ્રીય વિદ્યારત્ન સ્થાપવા માટે અત્યારે જાગ્રતીએ ત્યારે ભારતવર્ષનાં વિદ્યારત્ન જેવાં હોવાં જોઈએ તેનો જોગમાં આણો એક નમૂનો દેશની નાનાવિધ ચળવળો, જાતજાતની પરસ્પરવિરોધી પ્રવૃત્તિઓથી જીવે ખડો થાય એ જરૂરનું છે.

નેશનલ કેવળણી શબ્દથી મુરોષ જે અર્થ સમજે છે તે જ આપણે પણ સમજીશું તો તે ભારે ગેરસમજ થઈ પડશે. આપણા દેશમાં કેટલાક વિશેષ સંસ્કાર, આપણી પ્રજાના કેટલાક લોકાચાર, એ

બધાથી સીમાબદ્ધ કરીને આપણા રાષ્ટ્રીય અભિમાનને અતિ ઉગ્ર બનાવી દેવાના ઉપાયને હું કદી નેશનલ શિક્ષણ ગણી શકું એમ નથી. રાષ્ટ્રીયતાની આપણે પરમ પદાર્થ તરીકે પૂજા કરતા નથી એ જ આપણી રાષ્ટ્રીયતા છે — મૂઠે મુલે, નાલ્પે મુલમસ્તિ, મૂળાત્વેવ વિજિજ્ઞાસિત્વઃ, એ જ આપણી રાષ્ટ્રીયતાનો મંત્ર છે.

પ્રાચીન ભારતના તપોવનમાં જે મહાસાધનાનું મહાવૃક્ષ એક દિવસ માથું ઊંચું કરીને ઊગી નીકળ્યું હતું અને સર્વત્ર પોતાની શાખાપ્રશાખા ફેલાવી દઈને સમાજની લિન્ન લિન્ન દિશાઓમાં જેણે પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો હતો, તે જ આપણી નેશનલ સાધના હતી. એ સાધના તે યોગસાધના. યોગસાધના એ કંઈ કોઈ પણ પ્રકારની ઉત્કટ શારીરિક કે માનસિક વ્યાયામની સાધના નથી. યોગસાધના એટલે તો સમસ્ત જીવનને એવી રીતે ચલાવવું કે જેથી સ્વાતંત્ર્ય દ્વારા વિક્રમશાળી બની જતું એ જ આપણું લક્ષ્ય ન બની જાય, પણ મિત્રન દ્વારા પરિપૂર્ણ બનવાને જ આપણે ચરમ પરિણામ માનીએ, એશ્વર્યનો સંચય કરવાને નહિ, પણ આત્માને સત્યમાં અનુભવવો એને જ આપણે સફળતા તરીકે સ્વીકારીએ.

બહુ પ્રાચીન કાળમાં એક સમયે અરણ્યસંકુલ ભારતવર્ષમાં આપણા આર્થ પિતામહોએ પ્રવેશ કર્યો હતો. આધુનિક ઇતિહાસમાં યુરોપવાસીએ બરાબર તે જ પ્રમાણે નવા શોધાયેલા મહાખંડના મહા-અરણ્યમાં રસ્તો પાડ્યો છે. તેવાઓમાંના સાહસિકોએ અગ્રગામી ધર્મને અપરિચિત ભૂમિખંડોને પાછળ આવનારાઓ માટે અતુલ્ય બનાવી દીધા છે. આપણા દેશમાં પણ અગસ્ત્ય વગેરે ઋષિઓ અગ્રગામી હતા. તેઓએ અપરિચિત દુર્ગમતાની બાધને વટાવી જઈને ગહન અરણ્યને વસવા યોગ્ય બનાવ્યાં હતાં. પહેલાંના મૂળ વતનીઓ સાથે જીવ સટોસટનાં યુદ્ધો તે સમયે જેમ થયાં હતાં તેમ આજે પણ થયાં છે. પરંતુ એ એ ઇતિહાસના પ્રવાહો જોડે બરાબર એક જ જાતની પરિસ્થિતિમાં ધર્મને વણા છે, છતાં એક જ સમુદ્રમાં જઈને મળ્યા નથી.

અમેરિકાના અરણ્યમાં જે તપસ્યા થઈ છે તેના પ્રભાવથી વન-
માંથી મોટાં મોટાં શહેરો હિન્દુજાતની પેઠે ખડાં થયાં છે. ભારતવર્ષમાં
પણ એ રીતે શહેરો થયાં નહોતાં એમ નહિ, પણ ભારતવર્ષે એની
સાથેસાથ અરણ્યને પણ સ્વીકારી લીધાં હતાં. અરણ્ય ભારતવર્ષ દ્વારા
લોપ નહોતાં પામ્યાં, ભારતવર્ષ દ્વારા સાર્થક થયાં હતાં, જે જંગલી
લોકોનાં વાસસ્થાન હતાં તે જ ક્રમિકોનાં તપોવન બની ગયાં હતાં.
અમેરિકામાં જે અરણ્ય બચેલાં છે તે આજે અમેરિકાની જરૂરિયાતો
પૂરી પાડવાની સામગ્રી પણ બનેલાં છે, કયાંક વળી તે ભોગની વસ્તુ
પણ બનેલાં છે, પણ યોગના આશ્રમ તો નથી જ. જૂનાની ઉપ-
લબ્ધિ દ્વારા એ અરણ્યો પુરુષસ્થાન બન્યાં નથી. માણસની શ્રેષ્ઠતર,
અંતરતર પ્રકૃતિની સાથે એ અરણ્યપ્રકૃતિનું પરિત્ર મિલન સધાણું
નથી. અરણ્યને નવા અમેરિકાએ પોતાની મોટી વસ્તુ કોઈજ આપી
નથી, અરણ્યે પણ તેને પોતાના મહાન પરિસ્થિતી વચિત રાખ્યું છે.
નૂતન અમેરિકાએ જેમ પોતાના જૂના વતનીઓનો લગભગ ઉચ્છેદ કરી
નાખ્યો છે, પોતાની ભેગા ભેગવી દીધા નથી, તે જ પ્રમાણે અરણ્યોને
પોતાની સમ્મતાની બદલ ફેંકી દીધાં છે, તેની સાથે ભેગવી નથી
દીધાં. નગર-નગરીજ અમેરિકાની સમ્મતાનાં ઉત્તમ નિદર્શન છે —
એ નગરો સ્થાપીને માણસે પોતાના સ્વાતંત્ર્યના પ્રતાપને અબભેદી
રૂપે પ્રગટ કર્યો છે. બીજી બાજુ, તપોવનો એ જ ભારતવર્ષની સમ્મતાનાં
અરમ નિદર્શન હતાં, એ વનની અંદર માણસે નિષ્પિત્ર પ્રકૃતિની સાથે
અપ્રમાના મિલનનો જ શાંત સમાહિત ભાવે અનુભવ કર્યો છે.

કોઈ એકું ન માને કે ભારતવર્ષની આ સાધનાનો જ હું એકમાત્ર
સાધના તરીકે પ્રચાર કરવા માણું છું. બલકે હું તો વિશેષે કરીને
એ જ કહેવા માણું છું કે માણસોમાં યૈચિત્યનો કંઈ પાર નથી.
તે તાણા ઝાણી પેઠે એક જ સીધી રેખામાં આકાશ તરફ ચડતો
નથી, તે વડી પેઠે અસંખ્ય ડાળપાંદ્યાં દ્વારા પેતાને ચારે દિશામાં

વિસ્તારી દે છે. તેની જે શાખા જે દિશામાં સહેજે જઈ શકે તેને તે દિશામાં જ સંપૂર્ણપણે જવા દેવામાં આવે તો જ આખું ઝાડ પરિપૂર્ણતા પામી શકે, એટલે બધી શાખાઓનું જ એમાં મંગળ છે.

માણસનો ઇતિહાસ જીવધર્મી છે. તે ગૂઢ પ્રાણશક્તિથી વધી આવે છે. તે લોદાપિત્તળની પેઠે ઢાળામાં ઢાળવાની વસ્તુ નથી, બળ્લરમાં કોઈ અમુક સમ્યક્તાનું મૂલ્ય અમુક સમયે વધી ગયું એટલા ખાતર આખી માનવજાતિને એક જ કારખાનામાં ઢાળીને ફેશનપરસ્ત મૂઢ ધરાકોને ખુશ કરવાની દુરાશા બિલકુલ વૃથા છે.

નાના પગ આસિમ્મલ અથવા સૌંદર્યનું લક્ષણ છે, એમ માનીને કૃત્રિમ ઉપાયે પગને સંકુચિત કરવાથી ચીનની સ્ત્રીને નાના પગ મળ્યા નથી, વિકૃત પગ મળ્યા છે. ભારતવર્ષ પણ એકાએક બળજબરીથી પોતાને યુરોપીય આદર્શને અનુરૂપ કરવા જતાં સાચું યુરોપ બની શકવાનો નથી, વિકૃત ભારતવર્ષ બનશે એટલું જ.

એટલું આપણે દબણે યાદ રાખવું પડશે કે એક જાતિની સાથે બીજી જાતિનો અનુકરણ અનુસરણનો સંબંધ નથી, આદાનપ્રદાનનો સંબંધ છે. મારે જે વસ્તુની ખોટ ન હોય તેજ વસ્તુ તમારી પાસે પણ હોય તો તમારી સાથે હું અદ્ભોતદ્ભોત કરી ન શકું, તો પછી તમારું બરોબરિયા તરીકે મારે કામ ન રહે. ભારતવર્ષ જે સાચું ભારતવર્ષ ન બને તો પારકાના બળ્લરમાં પૈતરું કર્યા સિવાય પૃથ્વીમાં તેને માટે બીલું કંઈ કામ જ રહેશે નહિ. તો પછી તેનો પોતાને વિશેનો સંમાનભાવ આપ્યો જશે અને તેના પોતાની અંદર તેને આનંદ પણ રહેશે નહિ.

એટલે આજે આપણે ખ્યાનપૂર્વક વિચાર કરવો પડશે કે જે સભ્યો ભારતવર્ષ પોતાને આપોઆપ નિશ્ચિતભાવે મેળવી શકે તે સમ્યક કયું છે? તે સત્ય પ્રધાનતયા વશિષ્ટિ નથી, સ્વારાજ્ય નથી,

સ્વાદેશિકતા નથી; તે સત્ય વિમલગતિકતા છે. એ સત્યની ભારતવર્ષનાં તપોવનમાં સાધના થઈ છે, ઉપનિષદમાં એનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવ્યો છે, ગીતામાં એની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. શુદ્ધદેવે એ સત્યને પૃથ્વીમાં સર્વ માનવોના નિત્યના વહેવારમાં સફળ બનાવવા માટે તપસ્યા કરી છે અને કાલક્રમે નાનાપિંધ દુર્દશા અને વિદ્યુતિમાં પણ કબીર, નાનક વગેરે ભારતવર્ષના પાછલા મદાપુરુષો એ સત્યનો જ પ્રચાર કરી ગયા છે. ભારતવર્ષનું સત્ય એટલે જ્ઞાનમાં અદ્વૈત તત્ત્વ, ભાવમાં વિશ્વમૈત્રી અને કર્મમાં યોગસાધના. ભારતના અંતરમાં જે ઉદાર તપસ્યા ગભીરભાવે સંચિત થયેલી છે, તે જ તપસ્યા આજે હિંદુ, મુસલમાન, બૌદ્ધ અને અંગ્રેજને પોતામાં એકાદાર કરી લેવા માટે પ્રતિદ્વા કરી રહી છે; દાસભાવે નહિ, જગત્ત્વાવે નહિ, સાસ્ત્રિકભાવે, સાધકભાવે. જ્યાં સુધી એ ન બને ત્યાં સુધી આપણને વારંવાર વ્યર્થતા મળ્યા કરશે. 'અભયયર્થ', 'અભયજ્ઞાન', 'સર્વ' શ્રવે પ્રત્યે દયા, સર્વજ્ઞોનાં અજ્ઞાનુભવ એ વસ્તુ એક સમયે આ ભારતવર્ષમાં કેવળ કાન્તિકથા અથવા કેવળ મતવાદરૂપે નહોતી; પ્રત્યેકના હૃદયની અંદર એને સસ બનાવવાની આજ્ઞા હતી; તે આજ્ઞા જે આજે આપણે બૂલી ન જઈએ, આપણા સમગ્ર શિક્ષણને એ આજ્ઞા અનુમાર ચલાવીએ, તો જ આપણો આત્મા વિસાદમાં પોતાની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી શકશે અને ઠોઈ તાત્કાલિક બાહ્ય પરિસ્થિતિ આપણી તે સ્વાધીનતાનો લોપ કરી શકશે નહિ.

પ્રયજનનામાં સંપૂર્ણતાનો આદર્શ નથી હોતો. સમગ્રના સામં-જસ્યનો નાશ કરીને પ્રયજનના પોતાને અલગ પાડીને બનાવે છે મોટે જ તે મોટી લાભ છે, પરંતુ ખરું જોતાં તે શુદ્ધ હોય છે. ભારતવર્ષે એ પ્રયજનનાની ઇચ્છા કરી નહોતી, તેણે પરિપૂર્ણતાને જ ઇચ્છી હતી. એ પરિપૂર્ણતા વિશ્વ સાધેના યોગમાંથી જન્મે છે, એ યોગ અદ-કારને દૂર કરીને વિનમ્ર બનતાં સંધાય છે. એ વિનમ્રતા એક આધ્યાત્મિક શક્તિ છે, એ દુર્બળ સ્વભાવના માણસોને મળતી નથી. વાયુનો

જે પ્રવાહ નિત્ય હોય તે શાંતિને કારણે જ વાવાઝોડા કરતાં વધારે પ્રખ્યાત હોય છે. એટલા માટે જ વાવાઝોડું કાયમ ટકી શકતું નથી, એટલા માટે જ વાવાઝોડું કેવળ અમુક સંકુચિત સ્થાનને ઘેરા સમય માટે ક્ષુબ્ધ કરે છે, અને શાંત વાયુપ્રવાહ સમસ્ત પૃથ્વીને સદાકાળ વીંટળાઈને રહે છે. યથાર્થ નમ્રતા જે સાસ્ત્રિકતાના તેજથી ઉજ્જવળ હોય છે, જે ત્યાગ અને અંયમની કઠોર શક્તિથી દૃઢ પ્રતિષ્ઠિત હોય છે, તે નમ્રતા જ સમસ્તની સાથે અબાધ રીતે યુક્ત યર્જને સત્યભાવે, નિત્યભાવે સમસ્તને પામે છે. તે કોઈને દૂર કાઢી મૂકતી નથી, વિન્નિહત કરતી નથી, પોતાનું વિસર્જન કરે છે અને સૌને પોતાનાં કરે છે. એટલા માટે ભગવાન ઇશ્વરે કહેલું છે કે જે વિનમ્ર છે તે જ પૃથ્વી ઉપર વિજય મેળવે છે, શ્રેષ્ઠ ધનનો અધિકાર એકમાત્ર તેને જ છે.

૧૦૭

રત્ન પદ્મી

શાંતિનિકેતન બદાવિદ્યાવ્રથમાં

રત્ન પદ્મી આપણે જ્યાં ફરીથી અહીં એકત્ર થયા છીએ. કામમાંથી અવારનવાર આપણે જે આ રીતે છુટી લઈએ છીએ તે કામથી અલગ થવા માટે નથી લેતા — કામની સાથેના સંબંધને તાજે રાખવાનો એ ઉપાય છે.

અવારનવાર કામંદોષમાંથી ને આ રીતે દૂર જતા નરહીએ તો કામનું યથાર્થ તાત્પર્ય આપણે સમજી શકના નથી. અવિશ્રામપણે કામમાં ગૂંથાયેલા રહેવાથી કામને જ આપણે અન્યંત મદત્તની અને

એકમાત્ર વસ્તુ માની બેસીએ છીએ. પણ કામ દરોગિયાના નાગાની પેઠે આપણને ચારે બાજુએથી એવા ઘેરી લે છે કે તેનો ખરો ઉદ્દેશ શો છે તે સમજવાની શક્તિ જ આપણમાં રહેતી નથી. એટલે જે કામને આપણે ટેવાઈ ગયા હોઈએ તેને ફરીથી નવેસર જોવાની તક મળે એ માટે જ આપણે મહી'મહી'થી કામમાંથી ખસી જઈએ છીએ. ટેવળ થાકી ગયેલી શક્તિને વિશ્રામ આપવાનો જ એનો ઉદ્દેશ નથી હોતો.

આપણે ફક્ત કામને જ ન જોતું જોઈએ. કર્તા(શેક)ને પણ જોવો જોઈએ. ફક્ત આમનો પ્રખર તાપ અને અજ્ઞતાના કઠોર અવાજમાં આપણે આ સંસારરૂપી કારખાનાના મજૂરોની પેઠે આપણે શરીર મેજ લપેટીને દિવસ નથી વિતાવવાનો. દિવસને છેડે એક વાર સ્નાન કરીને કપડાં બદલીને કારખાનાના શેડને જો મળી આવી શકીએ તો તેમની સાથે આપણા કામનો સંબંધ શો છે તે નક્કી કરી યંત્રની ગુલામીમાંથી બચી શકીએ, અને તો જ કામમાં આપણને આનંદ પડે. નહિ તો આખો વખત યંત્રનાં ચક્કર ચલાવી ચલાવીને આપણે પણ યંત્ર જ બની જઈશું.

આજે રજા પૂરી થતાં આપણે ફરી આપણા કાર્યક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યા છીએ. હવે શું આપણે ફરીથી કાર્યને નવી દૃષ્ટિએ જોતા નથી? એ કાર્યનું મર્મગત સત્ય ટેવને કારણે આપણી આગળ મજાન ચર્ચ ગણું હવું તેને ફરીથી ઉજ્જવળરૂપે જોઈને શું આનંદ નથી થતો?

એ આનંદ સાતો છે? એ શું સફળતાની મૂર્તિને પ્રત્યક્ષ જોવાનો આનંદ છે? એ શું એવી માન્યતામાંથી જન્મેલો છે કે આપણે જે કરવા માગતા હતા તે ફરી નાખ્યું છે? એ શું આપણી પોતાની સફળતાના ગર્વના અનુભવમાંથી જન્મેલો આનંદ છે?

એમ નથી. કમને જ ચરમ વસ્તુ માની લઈ તેમાં મગ્ન રહેવાથી ખાજુસ કમને કારણે પોતાની શક્તિનો ગર્વ અનુભવી શકે છે. પરંતુ

કર્મની અંદરનું સત્ય જાગારે આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે કર્મ કરતાં અનેકગણી મોટી વસ્તુને આપણે જોવા પામીએ છીએ. તે વખતે જેમ આપણો અહંકાર ટળી જાય છે, આદરથી માથું નમી પડે છે, તેમ બીજા બાણને આનંદથી આપણી છાતી ફૂલે છે. ત્યારે આપણા આનંદમય પ્રભુને જોવા પામીએ છીએ, ફક્ત લોહાના યંત્રની બગાડો જ જોતા નથી.

અત્યારના આ વિદ્યાલયમાં એક મંગલ પ્રયત્ન રહેલો છે. પરંતુ એ શું કેવળ મંગલનું એક યંત્ર માત્ર છે? કેવળ નિયમ કરવા અને નિયમ પ્રમાણે માણસોને ચલાવવા એ એતું કામ છે? ફક્ત લાપા શીખવવી, દાખલા ગણાવવા, કામ કરીને મરવું અને બીબનને કામ કરાવીને મારવા એ એનો હેતુ છે? ફક્ત એક મસમોટી નિશાળ બની કરી ભારે ફળ મળ્યું એમ માનવું એ એનો હેતુ છે? એમ તો નથી.

આ પ્રયત્નને મોટો માનવો, એ પ્રયત્નના ફળને જ મોટું ફળ માની ગર્વ લેવો એ નકામું છે. મંગલ કાર્યમાંથી મંગલ ફળ મળે એમાં શંકા નથી, પણ એ માત્ર ગૌણ ફળ છે. મૂળ વાત એ કે, મંગલ કર્મમાં મંગલમયનો આવિર્ભાવ આપણી આગળ સ્પષ્ટ બની જાય છે. જે સાચી જગ્યાએ આપણે આંખ ખોલીને જોઈએ તો મંગલ કર્મમાં આપણે તે વિશ્વમંગલને જોવા પામીએ. મંગલ કાર્યની ચરમ સાર્થકતા એ જ છે. મંગલ કર્મ એ વિશ્વકર્મને સાચી નજરે જોવાની એક સાધના છે. જે આળસુ છે તે તેને જોઈ શકતો નથી, જે નિરુદ્ધમ છે, તેના ચિત્તમાં ધ્વિરનો પ્રકાર દંકાર્ત્ત ગયેલો હોય છે. એટલા માટે જ કર્મની જરૂર છે, નહિ તો કર્મમાં જ કર્મનું ગૌરવ ન હોઈ શકે.

જે આપણે એમ જાણીએ કે આપણું આ કર્મ તે દલ્બાણમય વિશ્વકર્મને પામવાની જ એક સાધના છે, તો કર્મમાં જે કંઈ વિદ્ય, બીજુપ કે પ્રતિદૂષતા હોય તેનાથી આપણે હતાશ ન થઈ જઈએ.

કારણ, વિધિને વડી જતું એ જ આપણી સાધનાનો એક ભાગ છે. વિધિ ન હોય તો આપણી સાધના જ અધૂરી રહે. પછી પ્રતિફળતાને જોતાં જ આપણે કામ બગડવાના ભયથી વ્યાકુળ બની જતા નથી; કારણ, કર્મફળ કરતાં પણ મોટું ફળ છે. પ્રતિફળતા સામે યુદ્ધ કરવાથી આપણે સફળ થઈશું એમ માનીને કમર કરીએ એ નહિ ચાલે, ખરું જોતાં, સફળ થઈશું કે કેમ એની આપણને ખબર નથી, પણ પ્રતિફળતા સામે લડતાં લડતાં આપણા અંતરની બાધાઓ નાશ પામે છે, તેથી આપણું તેજ રાખ ઊડી જવાને કારણે ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ દીપ્તિમંત બનવું જાય છે, અને એ દીપ્તિને લીધે જ જેઓ વિશ્વ-પ્રકાશ છે તેમનો પ્રકાશ આપણા ચિત્તમાં ખુલ્લો થતો રહે છે. આનંદ માનો કે કાર્યમાં વિધિ આવે છે. આનંદ માનો કે, કાર્ય કરવા જતાં તમારે જુદીજુદી દિશાઓમાંથી જાતજાતના આધાર સહન કરવા પડશે અને તમે જે કદખું હશે તેનો વારંવાર પરાભવ થશે. આનંદ પામો કે, લોકો ખોટી રીતે સમજશે અને તમારું અપમાન કરશે. આનંદ પામો કે, તમે જે પગાર મળશે એમ માનીને લોભમાં બેસા હતા તેથી વારંવાર વચિત થવું પડશે. કારણ, એવું જ નામ સાધના. જે માણસ અગ્નિ સંગગાવવા ઇચ્છતો હોય તે લાકડાં બળી જાય છે એમ કહીને દુઃખ કરવા બેસે એ શી રીતે ચાલે? જે કંજૂસ ફક્ત એક જ લાલડાનો ઢગલો કરવા માગતો હોય તો તેની વાત જવા દો! એટલે રજા પૂરી થતાં કાર્યનાં બધાં બાધા વિધિ, બધી બેજુપ અને અસંપૂર્ણતામાં આજે આનંદપૂર્વક પ્રવેશ કરીએ છીએ. કોને જોઈને? જેઓ કર્મની ઉપર બેઠેલા છે તેમને જોઈને.

તેમના ઉપર નજર રાખવાથી કાર્યનું બળ વધે છે તેમ જતાં ઉચ્ચતા ચાલી જાય છે. પ્રયાસનું આયાસરૂપ નજરે પડતું નથી, શાંતિરૂપ જ વ્યક્ત થાય છે. કામ ચાલતું રહે છે જતાં શાંતિ આવે છે, પૂરી ભરતીના પાણીની માફક બધું ભર્યું ભર્યું લાગે છે. બૂમાબૂમ, ઘાંટાઘાટ,

સોદરાઓ! જાણું ત્રિસકુલ થઈ જાય છે. વિચાર વાણી કે કર્મમાં લેશ પણ અતિશયતા રહેતી નથી. એ વખતે શક્તિ પોતાને છુપાવી દઈ મુંદર બની જાય છે — આજના આ સંધ્યાકાશનાં નક્ષત્રોના જેવી ! તેનું પ્રગટ તેજ, પ્રજ્વળ ગતિ, અને તેનો ભયંકર ઉદ્ભવ કેવી પરિપૂર્ણ શાંતિની ભૂતિ ધારણ કરીને કેવું કમળીય દ્વાર્ય હશે ! આપણે પણ આપણા કર્મના આસન ઉપર પરમ શક્તિનું તે શાંતિમય મહાસુંદર રૂપ જોઈને ઉદ્ભૂત પ્રયાસને પ્રશાંત બતાવી દઈશું. કર્મના ઊછળના ધમપછાડને સૌંદર્યથી ભંડિત કરીને ઢાંકી દઈશું. આપણું કાર્ય — મધુ શૌઃ, મધુ નક્ષત્ર, મધુમત્ પાર્થિવ રજઃ — એ બધાં સાથે ભળી જઈને મધુમય બની જશે.

૧૦૮

વર્તમાન યુગ

મેં પહેલાં જ એક વાત તમને લોકોને કહેલી છે કે તમે લોકો આ યુગમાં જન્મ્યા છો, એ તમારું પરમ સૌભાગ્ય છે. તમને ખબર નથી કે આ યુગ કેવો મોટો યુગ છે, એના ગર્ભમાં શું શું છુપાયેલું છે ! હવેનો સૈદ્ધાંત આનો સૈદ્ધાંત દુનિયામાં જન્મશે જ આવ્યો હશે. માત્ર આપણા દેશમાં જ નહિ, આખી દુનિયામાં એક પ્રચંડ મોજ આવ્યું છે. વિશ્વના માનવોમાં એક પ્રકારનું ચાંચલ્ય જોવામાં આવે છે — બધા જ આગે જાગી ગયા છે. પુરાણા જીવ સંસ્કારો છોડી દેવા માટે, બધા પ્રકારના અન્યાયોને રોળી નાખવા માટે આખી માનવજાતે કમર કરી છે — નવી રીતે જીવનને અને દેશને ઘડવા માગે છે. વચ્ચે આવતાં જુદાં જોમ પોતાના દેહ ઉપરથી ચૂકાં

ખાંદગ્રંથે ખેડવી નાખીને નવા પદ્મવધી રાજગારાય છે, તેમ માનવપ્રદૂતિ કોઈ એક પ્રાણપૂર્ણ હવાથી બરાબર એ જ રીતે રાજગારાવાને અધીરી થઈ ગઈ છે. માનવપ્રદૂતિએ પૂર્ણતાનો સ્વાદ આપ્યો છે, હવે એને કેમે કરી બહારની શક્તિથી દબાવી રાખી શકાશે નહિ.

ખરી વસ્તુ એકાએક આપણી નજરે પડતી નથી, એટલું જ નહિ, ઘણી વાર તો આપણે તેના અસ્તિત્વનો સુધ્ધાં ઇન્કાર કરી બેસીએ છીએ. આજે આપણે બહારથી જોઈએ છીએ તો ચારકેર એક તુમુલ્લ આંદોલન મચેલું છે, જેને આપણે પોલિટિક્સ કહીએ છીએ. આપણે એને ગમે એટલું મદત આપીએ તોય એ બિલકુલ બહારની વસ્તુ છે. આપણા આત્માને કંઈ જો ખરેખર બદલ કરવું હોય તો તે એક ધર્મ જ કરે છે. એ ધર્મની મૂળ શક્તિ છૂપી રહીને કામ કરે છે એટલે આપણી નજરે પડતી નથી; પોલિટિક્સની ધમાલે જ આપણું બધું ધ્યાન ખેંચી લીધું છે. આપણે ઉપરનાં મોજાં જ જોના હોઈએ છીએ, અંદરનાં પ્રવાહને જોતા નથી હોતા. પરંતુ, ખરું જોતાં, ભગવાને માનવસમાજને ધર્મ મારફતે એક જગતે આંચકો આપ્યો છે, એ જ આ વીસમી સદીના સમાચાર છે. વિશ્વાસ રાખો, અનુભવ કરો, કે ઉત્તર દક્ષિણ પૂર્વ પશ્ચિમ આખી દુનિયામાં આજે ધર્મની વિદ્યુત શક્તિ દોડી રહી છે. દુનિયામાં આજે જે કોઈ તાપસ સાધના કરતો દશે તેને માટે આજના જેવો અનુકૂળ સમય બીજો આવવાનો નથી. આજે શું તમારે નિષ્પેદ રહેવાનો વખત છે? તમારી તન્દ્રા શું નહિ ઊડે? આકાશમાંથી જ્યારે વૃષ્ટિ થાય છે ત્યારે નાનાંમોટાં જેટલાં જલારાય જ્યાં જ્યાં ખોદેલાં હોય છે, તે બધાં પાણીથી ભરાઈ જાય છે. પૃથ્વી ઉપર આજે જ્યાં જ્યાં મંચડનો આધાર પહેલેથી તૈયાર રાખવામાં આવ્યો દશે, ત્યાં ત્યાં તે કલ્યાણથી પરિપૂર્ણ થઈ જશે. સફળતા આજે સહેલી થઈ ગઈ છે; આવી તકને જવા દેવી પાસવે એમ નથી. તમે આશ્રમવાસીઓ આ સોનેરી તક ઝડપી લઈ આશ્રમને સાર્થક બનાવી દો. પથર ઉપર

યર્ષને પાણીનો પ્રવાહ જેમ વહી જાય છે, ત્યાં ઊભા રહેવાનું તેને કોઈ સ્થાન જ મળતું નથી, તેમ આપણા હૃદય ઉપર યર્ષને આ પ્રવાહ ન વહી જાય એ જોજો! ઈશ્વરના પ્રસાદનો પ્રવાહ આજે આખી પૃથ્વી ઉપર યર્ષને વિશેષભાવે પ્રવાહિત થતી વખતે અહીં આવીને થોડી વાર ધૂમરી ખાઈને રોકાય એ જોજો. આખો આશ્રમ કઠોકાઠોક ભરાઈ જાય એમ કરજો. માત્ર આપણો આ નાનકડો આશ્રમ જ શા માટે, આખી પૃથ્વીમાં જ્યાં જ્યાં, જે કોઈ નાનાં-મોટાં સાધનાનાં ક્ષેત્રો હોય તે બધાં આજે મંગલવારિથી ભરાઈ જાયો. આશ્રમમાં વસવા છતાં આ દિવસે જીવનને વ્યર્થ થવા ન દેશો. અહીંયાં શું કેવળ તુચ્છ વાતોમાં મશગૂલ બનીને, હિંસા અને દ્વેષમાં રહીને નાના નાના સ્વાર્થોમાં દિવસ વિતાવવા આવ્યા છો? ફક્ત પાંડ ગોખવામાં, પરીક્ષા પાસ કરવામાં અને ફૂટબોલ રમવામાં આવું મોટું જીવન ખર્ચી નાખવા માગો છો? કદી નહિ. — એ બની જ ન શકે. આ યુગનો ધર્મ તમારા પ્રાણને સ્પર્શો. તપસ્થા દ્વારા સુંદર યર્ષને તમે ખીંચી ઊઠો. તમારો આશ્રમવાસ સાર્થક થાયો. તમે જે મનુષ્યત્વની સાધનાને પ્રાણપણે વળગી ન રહો, કેવળ રમતગમત અને વાંચવાડખવામાં જ જીવન વિતાવી દો, તો તમે અપરાધમાં પડશો, અને તેની કદી માફી નહિ મળે, કારણ, તમે આશ્રમવાસી છો.

હું ફરીથી કહું છું, તમે કયે સમયે આ પૃથ્વી ઉપર આવ્યા છો એ સમયનો વિચાર કરો. આગળના જમાનાનું એક સુખ એ છે કે, વિશ્વમાં જે સાંચત્ય મચ્યું છે, તેનો અનુભવ એકી વખતે બધા દેશના લોકો કરે છે. પહેલાં એક ઠેકાણે તરંગો ઊઠતા તો બીજા ઠેકાણાના લોકોને તેની ખબર પડતી નહિ. દરેક દેશ અલગ હતો. એક દેશના સમાચાર બીજા દેશમાં પહોંચી શકતા નહોતા. હવે એવો સમય રહ્યો નથી. દેશના કોઈ પણ ભાગમાં આવ્યાત ભાગતાં તરંગ

આવે તો તે તરંગ ફક્ત દેશમાં જ નહિ, આખી દુનિયામાં તીરની જેમ દોડી જાય છે. આપણે જ્યાં એક ચર્ચને ઊભા રહીએ. કેટકેટલી બાજુએથી આપણને બળ મળે છે; સત્યને વળગી રહેવામાં જે ભારે વેદના રહેલી છે તેને આપણે અનાયાસે સ્વીકારીએ; જુદી જુદી દિશામાંથી દૃષ્ટાંતો અને સદાનુભૂતિ આવીને આપણને બળ આપે — એ કંઈ ઝાઝી વાત છે! પોતાને આપણે અસદાય ન માનીએ. આ એક મોટી તક છે. એવે વખતે આશ્રમવાસની તક સુભાવશો નહિ. તમારું જીવન જે વ્યર્થ ગયું, તો તેમાં આશ્રમે કંઈ સુભાવવાનું નથી — તમને જ નુકસાન છે. આખું જાડ મોરથી ભરાઈ જાય છે. જ્યાં જ મોરમાંથી ફક્ત પાકે છે એમ બનતું નથી. કેટલોક ખરી પડે છે, સુકાઈ જાય છે, તેમ છતાં ફળની ખોટ નથી પડતી. જાજ લરીને ફળ બેસે છે. ફળ ન બેડાં એમ કહીને જાડ રજવા નથી બેસતું; રજવાનું તો ખરી પડેલા મોરને છે, કારણ, તે ફળરૂપે પરિણત ન થઈ શક્યો.

આ આશ્રમ જ્યારે તૈયાર થતો હતો, વૃક્ષો જ્યારે ધીરે ધીરે પ્રકાશ તરફ માયાં ઊંચાં કરતાં હતાં, ત્યારે સુધ્ધાં નવા યુગના કોઈ સમાચાર પૃથ્વીમાં આવ્યા નહોતા. અસ્તાંતભાવે જ આશ્રમના ઋષિ આ યુગને માટે આશ્રમને તૈયાર કરવાના કાર્યમાં રોકાયેલા હતા; ત્યારે હજી વિશ્વમંદિરનાં દ્વાર ઊધડ્યાં નહોતાં, શંખ વાજ્યા નહોતા. વીસમી સદીને માટે વિશ્વદેવતા કેવી વિપુલ તૈયારી કરી રહ્યા હતા તેની અમને લગારે ખજાર નહોતી. આજે અચાનક મંદિરનાં દ્વાર ઊધડી ગયાં — આપણું કૈવં પરમ સૌભાગ્ય. આજે વિશ્વદેવતાનાં દર્શન કરવાં જ પડશે, આંધળા ચર્ચને પાછા જઈએ એ નહિ ચાહે. આજે મોટો ઉત્સવ છે; એ ઉત્સવ એક દિવસનો નથી, બે દિવસનો નથી, — સતાબ્દીઆપી ઉત્સવ છે. એ ઉત્સવ કોઈ એક જન્માનો નથી, કોઈ એક પ્રવ્ર્ણનો નથી, એ ઉત્સવ આખી માનવજાતનો વિશ્વઆપી

ઉત્સવ છે. ચાલો આપણે બધા ભેગા થઈએ ને નીકળી પડીએ. દેશમાં
જ્યારે કોઈ રાજાનું આગમન થાય છે ત્યારે તેને જોવા માટે રસ્તા
પર જઈએ છીએ ત્યારે જૂનાં વસ્ત્રો બદલવાં પડે છે, નવાં વસ્ત્રોથી
દેહને શણગારવો પડે છે. આજે દેશના રાજા સામે આવીને ઊભા છે,
ઉદ્ધત મસ્તક નમાવો. આખા વરસનો ભેગો થયેલો કચરો ફગાવી દો.
મનને શુભ બનાવી દો. શાંત થાઓ, પવિત્ર થાઓ. તેમને ચરણે
પ્રણામ કરીને ઘેર પાછા જાઓ. તેઓ તમારે માથે આશીર્વાદ વધાવે.
— મંગલ કરો, મંગલ કરો, મંગલ કરો.

૧૦૯

સક્રા

૭મી પોય, રાત્રિ ૧૩૧૬

કવિના કાવ્યમાં જેમ કવિનો પરિચય રહેલો હોય છે તેમ આ
જે સાંતિનિકેતન આશ્રમ તૈયાર થયો છે, તૈયાર થયો છે શા માટે,
રોજ રોજ તૈયાર થઈ રહ્યો છે, એમાં એક જીવનનો પરિચય રહેલો છે.

એ જીવને શું ઇચ્છ્યું હતું, અને એ જીવને શું પ્રાપ્ત થયું
હતું તે આ આશ્રમમાં એ જે રીતે લખી ગયું છે તેવું બીજે કયાંય તે
લખી જવા પામ્યું નથી. અનેક મોટા મોટા રાજાઓ, તાબ્રપટો પર
અને શિક્ષાશિપિમાં પોતે જીતીને મેળવેલાં સન્મયોની વાત કોતરીને
મૂકી ગયા છે. પરંતુ આવો લેખ કયાં મળે! આવા વિશાળ મેદાનમાં,
ઉદાર આકાશમાં, આવા જીવન્ત અક્ષર, આવો ઝગતો ઝગતો પરિવર્તન
પામતો રહેતો નવા નવા વર્ણના લેખ!

મદર્પિએ પોતાના જીવનમાં અનેક સમાજો રચાવી હતી, અનેક શાસ્ત્રસમાજ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, અનેક ઉપદેશ આપ્યા હતા, અનેક ગ્રંથ પ્રગટ કર્યા હતા, પરંતુ એ બધાં કાર્યોમાં અને આ આશ્રમમાં એક તફાવત છે. જેમ જાડની ડાળીમાંથી ખૂટો ચર્મ શકે, તેને ચીરીને તેમાંથી જનજનનની વસ્તુઓ બનાવી શકાય, પણ તે જાડ ઉપર જે ફક્ત ખીલે છે, જે ફળ જેવું છે, તે આ બધી વસ્તુઓ કરનાં છદ્મ જ હોય છે; તેમ મદર્પિના જીવનનાં બીજા બધાં કાર્યો કરનાં આ આશ્રમની એક વિશેષતા છે. એને માટે તેમને વિચાર નથી કરવો પડ્યો, પ્રયત્ન નથી કરવો પડ્યો, બદારના સોડો સાથે મળવું નથી પડ્યું, આસપાસના જગત સાથે કોઈ આઘાત પ્રત્યાઘાતમાં નથી જોતવું પડ્યું. એ તેમના જીવનમાંથી મૂર્તિ ધારણ કરીને આપોઆપ પ્રગટી નીકળ્યો છે. એટલા માટે જ એમાં આવું એક સૌંદર્ય, આવી એક સંપૂર્ણતા રહેલી છે. એટલા માટે જ એમાં આવી એક સુધાગંધ, આવો એક મધુસંચય રહેલો છે. એટલા માટે જ એમાં તેમના આત્માનો પ્રકાશ જેવો સદૃશ અને ગમીર છે, તેવો બીજે ક્યાંય નથી.

આ આશ્રમમાં શું છે? મેદાન અને આકાશ અને હાવાટલો; ચારે કોર વિપુલ અવકાશ અને નિર્ભયતા. અહીંના આકાશમાં મેઘની વિચિત્ર લીલા, અને ચંદ્રચૂર્ણ-મહતારાનું આવર્તન સતત દેખાઈ ગયાં નથી. અહીંના આ વેરાન વગડાની વચમાં નાના વનમાં ઝડપી પોતાનાં વાદળાં, પ્રકાશ, વર્ષા, ગંધ, ફૂલ, ફલ અને પોતાની બધી જ વિચિત્ર સામગ્રી સહિત સંપૂર્ણ રૂપે પ્રગટ થાય છે. કોઈ પણ બાધાને કારણે તેમણે સંકોચાવું પડ્યું નથી. ચારે કોર વિશ્વપ્રકૃતિનો આ બાધાહીન આચર્યાવ અને તેની વચમાં જ્ઞાન્ત શિવમહેતવની આ બંને સંધ્યા સમયે ચતી નિત્ય ઉપાસના — એ સિવાય બીજું કશું નથી. દિવસોના દિવસો, વરસોનાં વરસો, એ એકાંતમાં, નિર્જનમાં, એ વનના મર્મરમાં, પંખીના ફૂજનમાં, એ ઉદાર પ્રકાશમાં અને

નિમિત્ત હાયામાં ગાયત્રી મંત્રનું ઉચ્ચારણ થાય છે, ઉપનિષદના મંત્રોનો પાઠ થાય છે, સ્તવગીતો ગુંજે છે.

આ આશ્રમમાંથી બે સૂર પ્રગટયા છે — એક વિશ્વપ્રકૃતિનો સૂર અને બીજો માનવાત્માનો સૂર. એ બે ધારાઓના સંગમસ્થાને આ તીર્થ સ્થપાયેલું છે. એ બંને સૂરો અતિ પુરાતન છે અને સદા નૂતન છે. આ આકાશ નિરંતર જે નીરવ મંત્રનો જાપ કરે છે તેને આપણા પિતામહોએ આર્યાવર્તનાં સમતલ મેદાનોમાં નિઃશબ્દપણે જિભા રહીને કેટલાયે સૈકા પહેલાં પણ પોતાના અંતરના ઊંડાણમાં મહણ કર્યો હતો. આ વનની પદ્મવદન શાંતિમાં મગ્ન બનીને હાયા અને પ્રકાશ એ બે ભાઈબહેન મળીને પૃથ્વી ઉપર નામાવલીતું જે ઉત્તરીય રચે છે, એ પવિત્ર કલા-કૌશલ આપણા વનવાસી આદિ-પુરુષોએ જ્યારે સરસ્વતીને તીરે પહેલવહેલી કુટીર બાંધવાની શરૂઆત કરી હતી ત્યારે પણ જોયું હતું. આ એ જ આકાશ છે, આ એ જ હાયા અને પ્રકાશ છે, આ એ જ પ્રકાશની એક અનિર્વાચનીય વ્યાકુળતા છે, જેને લીધે સમસ્ત આકાશને તેમણે રડતું સાંભળ્યું હતું. મારે જ ઋષિપિતામહોએ આ અંતરીક્ષને કન્દસી એવું નામ આપ્યું હતું.

વળી અહીં માનવના કંઠમાંથી જે મંત્રનો ઉચ્ચાર થાય છે તે પણ કેટલાય યુગની પ્રાચીન વાણી છે. પિતા નોહનિ, પિતા નો બોધિ, નમસ્તેહસ્તુ — એ વચનો કેટલાં સરસ, કેટલાં પરિપૂર્ણ અને કેટલાં પુરાતન છે ! જે હાયામાં એ વાણી પહેલવહેલી વ્યક્ત થઈ હતી, તે હાયા આજે પ્રચલિત નથી, પરંતુ એ વાક્યો આજે પણ શ્રદ્ધાથી લક્ષિતથી વિશ્વાસથી વ્યગ્રતાથી અને વિનંતીથી પરિપૂર્ણ બનીને રહેલાં છે. એ થોડા શબ્દોમાં માણસની ચિરકાલની આશા અને આશ્વાસન અને પ્રાર્થના ધનીભૂત બનીને રહેલાં છે.

સત્ય જ્ઞાનમનન્તં વ્રજ્ય, એ અત્યંત નાનું તેમ છતાં અત્યંત મોટું

વિતાપ્યું હતું, તેમના બધા ક્રિયાકાર્કમાં બાળપણથી જ મદદિ તેમના સાથી હતા. જ્યારે ધૈરાવ્ય પેદા થયો, જ્યારે ધર્મને માટે તેમનામાં બાકુળતા જન્મી, ત્યારે એ અશ્વસ્ત માર્ગે જ કેમ તેમનું મન ન વળ્યું? ભક્તિભાવનાને રોકાયેલી રાખવા માટેની સામગ્રી તો તેમની પાસે જ હતી.

પોતાની ભક્તિને તેમણે એ માર્ગે કદી ચલાવી જ નહોતી એમ નહોતું. તેઓ જ્યારે વિદ્યાસભમાં પરીક્ષા આપવા જતા ત્યારે રસ્તામાં દેવીમંદિરમાં ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરવાનું બૂજના નહોતા; તેમણે એક વાર એવી ધામધૂમથી સરસ્વતીની પૂજા કરી હતી કે તે વરસે પૂજાને દિવસે શહેરમાં ગરબોટાનાં ફૂલ મળવાં મુશ્કેલ થઈ ગયાં હતાં. પરંતુ જે દિવસે સમશાન ધાટે પૂર્ણિમાની રાત્રે તેમનું ચિત્ત જાગૃત થઈ ગયું, તે દિવસે એ બધા લાંગા વખનથી દેવાયેલા માર્ગોને તેમણે માર્ગો તરીકે જ સ્વીકાર્યા નહિ. તેમની તૃપ્તિને છિપાવે એવું જળ એ દિશામાં નથી એ સમજવા માટે તેમને વિચાર કરવાનીય જરૂર નહોતી પડી.

એટલે હું કહેતો હતો કે ભક્તિને બહારની બાજુએ રોકીને તેમણે પોતાની જાનને છેતરી નહોતી. તેમને અંતઃપુરમાં હાક પડી હતી. તેઓ જગતમાં જ, જગદીશ્વરના અંતરાત્મામાં જ પરમાત્માનાં દર્શન કરવા માગતા હતા. તેમને કશા પણ વડે બોળવી રાખવાની ઠોળામાં શક્તિ હતી? જેઓ જાતજાતનાં ક્રિયાકર્મોમાં પોતાને મૂંઝાયેલા રાખવા ઇચ્છે છે તેમની પાસે જાતજાતના ઉપાય હોય છે, જેઓ ભક્તિનો મધુર રસ આસ્વાદવા ઇચ્છે છે તેમને પણ જાતજાતનાં ઉપકરણો મળી રહે છે. પરંતુ જેઓ એકદમ તેમને જ મળવા ઇચ્છે છે તેમને માટે એ એક સિવાય બીજો માર્ગ નથી, તે પછી કંઈ થોડા જ બહાર ભટકી શકે છે? તેમની આગળ કોઈ રંગીન વસ્તુ સમક્ષીને તેમને થોડા જ જુલવી રોકાય છે? તેમણે તો નિષ્પિત્ત વિશ્વમાં અને આત્મામાં પ્રવેશ કરવો જ પડ્યો.

પરંતુ એ અધ્યાત્મલોકના, એ વિશ્વલોકના મંદિરનો માર્ગ તેમને માટે લુપ્ત થઈ ગયો હતો. અંતરના ધનને દૂર દૂર શોધવાની પદ્ધતિ જ સમાજમાં ચારે કોર પ્રચલિત હતી, એ નિર્વાસિત દશામાં જ તેમનો પ્રાણ રડી જાયો હતો. તેમનો આત્મા જે આશ્રય ઇચ્છતો હતો, તે આશ્રય બહારના ખંડતાના રાજ્યમાં તેમને ક્યાં મળવાનો હતો ?

આત્મામાં જ પરમાત્માને, જગતમાં જ જગદીશ્વરને જોવા જોઈએ, એ વાત એટલી બધી સદ્જ છે કે આપણને લાગે કે એમાં આટલી બધી શોધાશોધ અને આટલી બધી રડારોળ રાને ? પરંતુ સતત માનવજાતિના ઇતિહાસમાં એમ બનતું આવ્યું છે. માણસની સદ્જ ત્વરિત બહાર તરફ દોડવા તરફ સ્વાભાવિક જ દગલતી હોય છે. એથી કરીને એ વલણને લીધે તે મૂળ કેન્દ્રનું આકર્ષણ ટાળીને તે છેવટે ક્યાં જઈને જીભો રહે છે, તેનું કંઈ કેટલાયું હોતું નથી. તે બાહ્ય દૃષ્ટિને જ દિવસે દિવસે એટલું બધું મહત્ત્વ આપે છે અને એવી જટિલ બનાવી મૂકે છે કે આખરે એક સમય એવો આવે છે, જ્યારે તેની જે આંતરિક વસ્તુ હોય છે, જે તેને માટે સ્વાભાવિક હોય છે, તેને જ શોધી કાઢવાનું તેને માટે સૌથી મુશ્કેલ બની જાય છે. એટલું બધું મુશ્કેલ બની જાય છે કે તે પછી તેને ખોળતો જ નથી, તેને તે ભૂલી જ જાય છે, તે સાચી છે એનું પછી તેને લાગતું જ નથી; તે બાહ્ય વસ્તુને જ એકમાત્ર વસ્તુ તરીકે ઓળખે છે, બીજા કશાનો તે વિશ્વાસ કરી શકતો નથી.

મેળાને દિવસે બાળક માનો હાથ પકડીને ફરાફર કરે છે. પણ તેનું મન આસપાસની વસ્તુઓમાં હોય છે એટલે તે કોણ જાણે ક્યારે માની આંગળી છોડી દે છે, અને ત્યાર પછી બીડની અંદર, ધમાલની અંદર સતત બહારથી વધારે બહાર અને દૂરથી વધારે દૂર જતો રહે છે. એમ કરતાં કરતાં તેને માની યાદ જ રહેતી નથી, બહારની જે બધી વસ્તુઓ તે જુએ છે તે જ તેના આખા હૃદયનો કળખો લઈ

વાક્ય દેટલા દર દરના કાળનું છે. આગની સમ્યક્તા ત્યારે અર્થરતાના ગર્ભમાં છુપાયેલી હતી, તે જન્મી સુધ્ધાં નહોતી. પરંતુ અંતરની અનુભૂતિ આજે પણ એ વાણીને ખુટાડી શકી નથી.

અગ્રે મા ગદગમય, તમગ્રે મા યયોતિર્ગમય, મૃત્યોનામૃતં ગમય — આવી મોટી પ્રાર્થના જે દિવસે માણસના કંઈમાંથી બિમરાર્થને બહાર આવી હતી તે દિવસનું ચિત્ર આજ દલિદાસના દરમીન દ્વારા પણ સ્પષ્ટરૂપે જોઈ શકાય એમ નથી. તેમ છતાં એ પુરાતન પ્રાર્થનામાં માનવાત્માની સમસ્ત પ્રાર્થના પ્રયાપિત્વે રહેલી છે.

એક તરફ આ પુરાતન આકાશ, પુરાતન પ્રકાશ અને તરુણતામાં પુરાતન જીવનવિકાસની નિત્યનવીનતા, અને બીજી તરફ માનવચિત્તની મૃત્યુહીન પુરાતન વાણી, એ બંને બેમાં યર્ધને આ શાંતિનિકેતન આશ્રમ ચમેલો છે.

વિશ્વપ્રકૃતિ અને માનવચિત્ત એ બંનેને બેમાં કરીને જે રહેલા છે તેમને એ બંનેમાં એકરૂપે જાણવાનો જે ધ્યાનમંત્ર, તેને ભારત-વર્ષે પોતાનાં બધાં પવિત્ર શાસ્ત્રોના સારરૂપ મંત્ર તરીકે પસંદ કરેલો છે. એ મંત્ર એ જ ગાયત્રી. ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि, धियो यो नः प्रचोदयात् ।

એક તરફ ભૂલોક અંતરીક્ષ અને જ્યોતિષ્ક્રોધ, અને બીજી તરફ આપણી હુદ્ધિ, આપણી ચેતના — એ બંનેને જેમની એક શાંતિ ફેલાવે છે, એ બંનેને જેમનો એક આનંદ જોડે છે — તેમને, તેમની એ શક્તિને વિશ્વમાં અને પોતાની હુદ્ધિમાં ધ્યાન દ્વારા અનુભવવાનો મંત્ર એ જ ગાયત્રી.

જેમણે મહર્ષિની આત્મકથા વાંચી છે તેઓ જાણે છે કે તેમણે પોતાની દીક્ષાને દિવસે આ ગાયત્રી મંત્રને જ વિશેષરૂપે પોતાની ઉપાસનાના મંત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. તેમનો એ દીક્ષા-

મંત્ર જ શાંતિનિકેતન આશ્રમને આધાર આપે છે — આ એકાંતમાં માણસના ચિત્તને પ્રકૃતિના પ્રકાશ સાથે જોડીને, વૈષ્ણવ મર્ગે, તે વરેણ્ય તેજને ધ્યાનગમ્ય બનાવે છે.

એ ગાયત્રી મંત્ર આપણા દેશમાં ધણુનો જપનો મંત્ર છે — પરંતુ એ મંત્ર મહર્ષિનો જીવનમંત્ર હતો. એ મંત્રની તેમણે પોતાના જીવનમાં પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, અને પોતાના સમસ્ત જીવનમાં એને પ્રગટ કર્યો હતો.

એમણે એ મંત્ર ગ્રહણ કર્યો હતો અને સાચ્યો હતો તેમાં લોકાચારનું અનુસરણ કરણ નહોતું. હંસ જેમ સ્વાભાવિક રીતે જ પાણીનો આશ્રય લે છે, તેમ તેમણે સ્વાભાવિક રીતે જ એ મંત્રનું અવજન લીધું હતું.

બાળક જેમ માતાના સ્તનને માટે રડે છે, ત્યારે તેને ખીણું કંઈ આપીને રાખી શકાતું નથી, તેમ મહર્ષિનું હૃદય તેમના યૌવનના આરંભે કેવી અસહ્ય વ્યાકુળતાથી રડી જાયું હતું તે આપ સૌ જાણો છો.

એ રુદન શાનું હતું? ત્યારે કોર તેઓ કંઈ વસ્તુ શોધતા હતા અને કેમે કરી મળતી નહોતી? જ્યારે આકાશનો પ્રકાશ તેમની આંખે કાજો દેખાતો હતો, જ્યારે તેમના પિતાના ધરના અતુલ વૈભવની સામગ્રી અને માનપાનનું ગૌરવ તેમના મનને કોઈ પણ ઉપાયે શાંતિ આપતું નહોતું, ત્યારે તેમને શાની જરૂર હતી, શું મળે તો તેમના હૃદયની ભૂખ મટે એમ હતું તેની તેમને પોતાને જ સમજ પડતી નહોતી.

ભોગવિલાસની તેમને અસહ્ય ચર્ષા ગઈ હતી, અને તેમની ભક્તિભાવના પોતાની અસ્થિતાર્થતા શોધતી હતી, એ પૂરેપૂરું સત્ય નથી, કારણ, ભક્તિભાવનાને ભોગવવાની સામગ્રી શું તેમના ધરમાં નહોતી? જે દાદીમા સાથે તેઓ પગથાપાની પેઢે ફરતા હતા, તેમણે જપ, તપ, દાન, ધ્યાન, પૂજન, અર્ચનામાં જ પોતાનું જીવન

વિતાળું હતું, તેમના બધા દિવાકાંડમાં બાળપણથી જ મદ્યિં તેમના સાથી હતા. જ્યારે ઘેરાય પેદા થયો, જ્યારે ધમને માટે તેમનામાં વ્યાકુળતા જન્મી, ત્યારે એ અમ્યસ્ત માર્ગે જ કેમ તેમનું મન ન વળ્યું? ભક્તિભાવનાને શકાયેલી રાખવા માટેની સામગ્રી તો તેમની પાસે જ હતી.

પોતાની ભક્તિને તેમણે એ માર્ગે દીઠી ચલાવી જ નહોતી એમ નહોતું. તેઓ જ્યારે વિદ્યાવયમાં પરીક્ષા આપવા જતા ત્યારે રસ્તામાં દેવીમંદિરમાં ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરવાનું બૂઝતા નહોતા; તેમણે એક વાર એવી ધામધૂમથી સરસ્વતીની પૂજા કરી હતી કે તે વરસે પૂજાને દિવસે શહેરમાં ગણગોડાનાં ફૂલ મળ્યાં મુઝકેલ થઈ ગયાં હતાં. પરંતુ જે દિવસે અમરાન ઘાટે પૂર્ણિમાની રાતે તેમનું ચિત્ત જાગ્રત થઈ ગયું, તે દિવસે એ બધા લાંબા વખતથી ટેવાયેલા માર્ગોને તેમણે માર્ગો તરીકે જ સ્વીકાર્યા નહિ. તેમની તૃપાને છિપાવે એનું જળ એ દિશામાં નથી એ સમજવા માટે તેમને વિચાર કરવાનીય જરૂર નહોતી પડી.

એટલે હું કહેતો હતો કે ભક્તિને બહારની બાજુએ શોધીને તેમણે પોતાની જાનને છેતરી નહોતી. તેમને અંતઃપુરમાં હાક પડી હતી. તેઓ જગતમાં જ, જગદીશ્વરના અંતરાત્મામાં જ પરમાત્માનાં દર્શન કરવા માગતા હતા. તેમને કશા પણ વડે બોળવી રાખવાની કોનામાં શક્તિ હતી? જો એ જાતજાતનાં ક્રિયાકર્મોમાં પોતાને ગૂંથાયેલા રાખવા છાંછે છે તેમની પાસે જાનજાતના ઉપાય હોય છે, જો એ ભક્તિનો મધુર રસ આસ્વાદવા છાંછે છે તેમને પણ જાતજાતનાં ઉપકરણો મળી રહે છે. પરંતુ જો એકદમ તેમને જ મળવા છાંછે છે તેમને માટે એ એક સિવાય બીજો માર્ગ નથી. તે પછી કંઈ થોડા જ બહાર ભટકી શકે છે? તેમની આગળ કોઈ રંગીન વસ્તુ સળવીને તેમને થોડા જ બૂઝવી શકાય છે? તેમણે તો નિષ્પિન્ન વિશ્વમાં અને આત્મામાં પ્રવેશ કરવો જ પડ્યો.

પરંતુ એ અધ્યાત્મલોકના, એ વિશ્વલોકના મંદિરનો માર્ગ તેમને માટે લુપ્ત થઈ ગયો હતો. અંતરના ધનને દૂર દૂર શોધવાની પદ્ધતિ જ સમાજમાં ચારે કોર પ્રચલિત હતી, એ નિર્વાસિત દશામાં જ તેમનો પ્રાણ રડી બેસ્યો હતો. તેમનો આત્મા જે આશ્રય ઇચ્છતો હતો, તે આશ્રય બહારના ખંડતાના રાજ્યમાં તેમને ક્યાં મળવાનો હતો ?

આત્મામાં જ પરમાત્માને, જગતમાં જ જગદીશ્વરને જોવા જોઈ એ, એ વાત એટલી બધી સહજ છે કે આપણને લાગે કે એમાં આટલી બધી શોધાશોધ અને આટલી બધી રડારોળ શાને ? પરંતુ સતત માનવજાતિના ઇતિહાસમાં એમ બનતું આવ્યું છે. માણસની સહજ જૂતિ બહાર તરફ દોડવા તરફ સ્વભાવથી જ દગતી હોય છે. એથી કરીને એ વક્ષણને લીધે તે મૂળ કેન્દ્રનું આકર્ષણ ટાળીને તે છેવટે ક્યાં જઈને બેસે છે, તેનું કંઈ ઠેકાણું હોતું નથી. તે બાહ્ય દૃષ્ટિને જ દિવસે દિવસે એટલું બધું મહત્ત્વ આપે છે અને એવી જટિલ બનાવી મૂકે છે કે આખરે એક સમય એવો આવે છે, જ્યારે તેની જે આંતરિક વસ્તુ હોય છે, જે તેને માટે સ્વાભાવિક હોય છે, તેને જ શોધી કાઢવાનું તેને માટે શૌધી મુશ્કેલ બની જાય છે. એટલું બધું મુશ્કેલ બની જાય છે કે તે પછી તેને ખોળતો જ નથી, તેને તે ભૂંડી જ જાય છે, તે સાચી છે એવું પછી તેને લાગતું જ નથી; તે બાહ્ય વસ્તુને જ એકમાત્ર વસ્તુ તરીકે ઓળખે છે, બીજા કરાનો તે વિશ્વાસ કરી શકતો નથી.

મેજાને દિવસે બાળક માનો હાથ પકડીને ફરાફર કરે છે. પણ તેનું મન આસપાસની વસ્તુઓમાં હોય છે એટલે તે કોણ જાણે ક્યારે માની આંગળી છોડી દે છે, અને ત્યાર પછી બીડની અંદર, ધમાસની અંદર સતત બહારથી વધારે બહાર અને દૂરથી વધારે દૂર જતો રહે છે. એમ કરતાં કરતાં તેને માની યાદ જ રહેતી નથી, બહારની જે બધી વસ્તુઓ તે જુએ છે તે જ તેના આખા હૃદયનો કબજો લઈ

લે છે અને મોટી જતી જાય છે. જે મા તેની સૌથી પોતાની હોય છે, તે જ તેને મન સૌથી હાથાથ, સૌથી દૂર જતી જાય છે. આખરે એવી રીતિ આપે છે કે બીજી બધી વસ્તુઓમાં જ તે અથગાય કરે છે, ફક્ત પોતાની માને શોધી કાઢી એ જ સંતાનને માટે સૌથી મુશ્કેલ જતી જાય છે. આપણી પણ એવી જ દરા થાય છે.

એવે વખતે કોઈ કોઈ મદાપુરુષ જન્મે છે, જેઓ તે ધણા દિવસની ખોવાઈ ગયેલી સ્વાભાવિક વસ્તુઓ માટે આપોઆપ વ્યાકુળ જતી જાય છે. જેને માટે આસપાસના કોઈને લગારે લાગણી નથી હોતી તેને માટે તેમનું રુદ્ધ કેમે કયું 'ચલતું' નથી. તેઓ એક દાહ્યમાં સમજી જાય છે કે અસહ્ય વસ્તુ છે પરંતુ ક્યાંય તે જોવામાં આવતી નથી. તે જ એક માન જરૂરની વસ્તુ છે પણ કોઈ તેની કશી શોધ કરતું નથી. પૂછ્યા જઈએ તો કાં તો હસીને ઉઠાવી દે છે, અથવા ગુસ્સે ધઈને તેને આધાત કરવા આવે છે.

આ પ્રમાણે જે સદજ છે, સ્વાભાવિક છે, સત્ય છે, જેના પિતા માટે એમ જ નથી, તેને શોધી કાઢવા માટે પૃથ્વીમાં કોઈકોઈ આવે છે. ધૃમિરની એ એક લીલા છે, કે જે સૌથી સહેલું છે, તેને તે મુશ્કેલ બનાવી મૂક્યા દે છે, જે તદ્દન પાસે છે તેને તે ખોઈ નાખવા દે છે, રખેને સહેલું છે માટે જ કોઈ ન જુએ, રખેને શોધીને મેળવતું ન પડે તો તેનું બધું તાત્પર્ય આપણે પામી ન શકીએ. જે આપણા અંતરતર છે તેના જેવું સદજ બીજું શું હોય! તે આપણા આસોઆપાસ જેટલા સદજ છે, તેમ છતાં આપણે તેમને ખોઈ બેસીએ છીએ, તે ફક્ત એટલા માટે કે આપણે તેમને શોધી કાઢીએ. અમાનક જ્યારે તેઓ પકડાઈ જાય છે, અમાનક જ્યારે કોઈ તાળી દઈને બોલી બેઠે છે, કે આ રહ્યા અહીં છે, ત્યારે આપણે દોડી જઈને પૂછીએ છીએ, ક્યાં, ક્યાં છે? આ રહ્યા હૃદયના હૃદયમાં, આ રહ્યા આત્માના આત્મામાં. જ્યાં તેમને પામવાની અત્યંત જરૂર છે ત્યાં જ

તે સતત બેઠા છે, ફક્ત આપણે દૂર દૂર દોડાદોડ કરતા હતા, આટલી સહેલી વાન સમજવા માટે, આ જે અત્યંત પાસે છે તેને જ શોધવા માટે કોઈ કોઈને આટઆટલું રડવું પડે છે. એ રુદન મટાવી દેવા માટે જ્યારે તેઓ સામે જવાળા આપે છે ત્યારે તેઓ પકડાઈ જાય છે. તે જ ક્ષણે સદગ જરી સદગ બની જાય છે.

પોતે રચેલી જટિલ વનજને છેદીને ચિરંતન આકાશ અને ચિરંતન પ્રકાશનો અધિકાર ફરીથી પામવા માટે માણસજાતે હમેશાં આવા ગદાપુરોનાં મોં તરફ જોઈ રહેવું પડે છે. કોઈ મદાપુરુષ ધર્મના ક્ષેત્રમાં, તો કોઈ જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં, તો કોઈ કર્મના ક્ષેત્રમાં એ કામમાં લાગેલા છે. જે ચિરકાળની વસ્તુ છે તેને તેઓ ક્ષણિકના આવરણમાંથી મુક્ત કરવાને માટે પૃથ્વી પર આવે છે. અમુક સ્થાને જઈ, અમુક મંત્ર લાગી, અમુક અનુષ્ઠાન કરી મુક્તિ મેળવી શકાય છે એવી માન્યતાના અરણ્યમાં જ્યારે માણસ ભૂલો પડ્યો હતો, ત્યારે સુદૃઢ આ અત્યંત સહેલી વાત શોધી કાઢીને એનો પ્રચાર કરવા માટે આવ્યા હતા કે, સ્વાર્થત્યાગ કરીને, સર્વ ભૂતો ઉપર દયા કરીને, અંતરમાંથી વાસનાનો કાય કરી નાખીને જ મુક્તિ મેળવી શકાય છે; કોઈ જગ્યાએ જવાથી, અથવા પાણીમાં નાહવાથી, અથવા અગ્નિમાં આતુતિ આપવાથી, અથવા મંત્ર લાગુવાથી મળતી નથી. આ વાત સાંજગતાં લાગે છે ખૂબ સહેલી, પરંતુ એને માટે એક રાત્રીપુત્રને રાત્રી ત્યાગ કરીને વનવનમાં અને રસ્તે રસ્તે ભટકવું પડ્યું હતું, માણસને હાથે એ વાત એટલી મુશ્કેલ બની ગઈ હતી. મહા લોકોમાં ફિરિસી સપ્રદાયની શિસ્તને કારણે બાહ્ય નિયમપાલન જ જ્યારે ધર્મ ગણાવા લાગ્યું હતું, સારે ઈશુ આ અત્યંત સહેલી વાત કહેવાને માટે જ આવ્યા હતા કે, ધર્મ અંતરની વસ્તુ છે, ભગવાન અંતરનું ધન છે, પાપપુણ્યનો આધાર બહારના કૃત્રિમ વિધિ-નિયમો ઉપર નથી; જ્યાં જ માણસો ઈશ્વરનાં સંતાન છે, માણસો

પ્રત્યે ધૃણાદીન ગ્રેમ અને પરમેશ્વર પ્રત્યે વિશ્વાસપૂર્ણ ભક્તિ દ્વારા જ ધર્મની સાધના થઈ શકે છે; બાહ્યપરાયણતા મૃત્યુનું મૂળ કારણ છે, અંતરના સારરૂપ પદાર્થમાં જ પ્રાણ પામી શકાય છે. વાન એટલી બધી તદ્દન સહેલી છે કે સાંભળતવિંત સૌ કોઈએ કહેવું પડે કે, હા, પણ તેમ છતાં એ વાતને જ બધા દેશના લોકોએ એવી તો મુશ્કેલ બનાવી દીધી છે કે એને ખાતર ઈંસુને મરુભૂમિમાં જઈને તપસ્યા કરવી પડી હતી અને દૂસ ઉપર અપમાનસહિત મૃત્યુદંડ ભોગવવો પડ્યો હતો.

મદ્મદને પણ એ કામ કરવું પડ્યું હતું. માણસની ધર્મ-યુદ્ધિ ખંડ ખંડ થઈ જઈને બહાર વેરાઈ ગયેલી હતી, તેને તેઓ અખંડ તરફ, અંતર તરફ, અનંત તરફ લઈ ગયા હતા. એ સહેલામાં યયું નહોતું, એ માટે આખું જીવન તેમને મૃત્યુધૈર્ય દુર્ગમ માર્ગે થઈને ચાલવું પડ્યું હતું, ચારે કોરથી દુશ્મનાવટે સાગરના તોફાનની પેઠે ખગલળી ઊડીને તેમના ઉપર સતત આક્રમણ કર્યું હતું. માણસને માટે જે સાચે જ સ્વાભાવિક છે, જે સરળ સસ છે, તેને સ્પષ્ટપણે સમજવા માટે અને તેને ઉદ્ધાર કરવા માટે, માણસોમાં જેઓ સર્વોચ્ચ શક્તિસંપન્ન હોય છે તેમની જ જરૂર પડે છે.

માનવના ધર્મક્ષેત્રમાં જે ત્રણ મહાપુરુષો સર્વોચ્ચ શિખર ચડ્યા છે, અને જેમણે ધર્મને દેશગન, જાતિગત, લોકોચારગત સાંકડી સીમા-માંથી છોડીને તેને સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે, મેઘના વરસાદની પેઠે સર્વ દેશ અને સર્વ કાળના માનવો માટે બાધાહીન આકાશમાં મુક્ત કરી દીધો છે, તેમનાં નામ મેં લીધાં છે. ધર્મની પ્રકૃતિ વિશ્વજનીન છે, તેને કોઈ અમુક દેશની પ્રચલિત મૂર્તિ અથવા આચાર અથવા રાસ્ટ્ર દૃષ્ટિમ બંધન પડે બાંધી રાખી શકતાં નથી, એ વાત તેઓ સર્વ માનવોના ઇતિહાસમાં પોતાના જીવન વડે લખી ગયા છે. દેશ દેશમાં અને જમાને જમાને સત્યને દુર્ગમ માર્ગે કયા પુરુષોએ ઈશ્વરના આદેશથી આપણને માર્ગ બતાવવા માટે પોતાના જીવનદીપને સળગાવ્યો

હતો એ બાબતમાં આજે હવે આપણે બૂઝ કરીએ એમ નથી. તેમના આદર્શ ઉપરથી જ આપણે સ્પષ્ટ સમજી શકીશું. એ દીવો કોઈનો કદાચ નાનો હોય કોઈનો કદાચ મોટો હોય — કોઈના દીવાનો પ્રકાશ કદાચ દિગ્ દિગંતમાં ફેલાઈ જતો હોય, તો કોઈનો પાસેના યાત્રીઓને જ પગ મૂકવામાં મદદ કરતો હોય, પણ એ દીવાને ઓળખી શકવો મુશ્કેલ નથી.

એટલે હું કહેતો હતો કે મહર્ષિ જે અત્યંત સહેલી વસ્તુને પામવા માટે વ્યાકુળ થઈ ગયા હતા તેમાં તેમની આસપાસમાં કોઈ મદદ મળે એમ નહોતું. બધા જ તેને ખોઈને બેઠા હતા, એ માર્ગની નિશાની કયાંય જોવામાં આવતી નહોતી. એટલા માટે જ્યાં બધા જ નિશ્ચિંત મને કરતા હતા ત્યાં તેઓ કેમ જાણે મનુષ્યમિના પ્રવાસીની પેઠે વ્યાકુળ બનીને લક્ષ્ય નક્કી કરવા માટે ચારે બાજુ જોતા હતા, ભરણપોરે પણ તેમની આંખે અધારું દેખાતું હતું, અને વૈભવની બોગસામગ્રી તેમનો માંડવાનાં જળની પેઠે પરિહાસ કરતી હતી. તેમનું હૃદય આ અત્યંત સદ્ગત પ્રાર્થના સાથે ચારે દિશામાં ફરતું હતું કે, પરમાત્માને હું આત્મામાં જ પામીશ, જગદીશ્વરનાં હું જગતમાં જ દર્શન કરીશ, બીજે કયાંય નહિ, દૂર નહિ, બહાર નહિ, પોતાની હૃદયનામાં નહિ, બીજા માણસોની લાંબી ટેવની જડતામાં નહિ. એ સદ્ગત પ્રાર્થનાનો માર્ગ જ ચારે બાજુએથી એવો બાધાગ્રસ્ત અને એવો કંઠિત બની ગયો હતો માટે જ તેમને આટઆટલી શોધ કરવી પડી હતી, આટઆટલું રુદન કરવું પડ્યું હતું.

એ રુદન આખા દેશનું રુદન હતું. દેશ પોતાની ચિરકાળની જે સર્વ મનની બૂઝને લીધે ખોઈ બેઠો હતો, તેને માટે કયાંય પણ જો વેદના ન અનુસવાતી હોય તો એ દેશ જીવે શી રીતે! ચારે કોર જ્યારે જડતા વ્યાપેલી હોય ત્યારે એવા એક હૃદયની જરૂર પડે છે જેની સદ્ગત ચેતનાને સમાજની કોઈ પણ એવી જડતા અડી ન શકે.

એ ચેતનાને ભારે કઠોર વેદના સદન કરવી પડે છે, આખા દેશ તરફથી તેણે વેદના વેડવી પડે છે. ન્યાં બધા ભાન બૂલી ગયા હોય છે ત્યાં એકલા તેણે હાહાકાર મચાવવો પડે છે, આખા દેશના સ્વાસ્થ્યને પાછું મેળવવા માટે તેણે રહન જગાવવું પડે છે, ભાનને અભાવે જ આસપાસનો સમાજ જે બધી કૃત્રિમ વસ્તુઓમાં અનાયાસે મગ્ન થઈ પડ્યો હોય છે, તેને અસહ્ય ક્ષુધાતુરના વડે જગાવવું પડે છે કે એમાં પ્રાણનો ખોરાક નથી. જે દેશ રડવાનું બૂલી ગયો છે, શોધવાનું જેને સાંભરવું પણ નથી, તેના તરફથી એકલા રડવું, એકલા શોધવું, એ છે મહાપુરુષોનો એક અધિકાર. નિર્ગેષ્ટ દેશને જગાડવા માટે ત્યારે વિધાતાના આઘાત આવીને પડતા હોય છે ત્યારે ન્યાં ચૈતન્ય હોય છે સાં જ બધા આઘાતની વેદના હાથે છે, ત્યાંની વેદનાથી જ દેશની જાગૃતિનો આરંભ થાય છે.

આપણે જેમની વાત કરી રહ્યા છીએ તેમનામાં એ ચેતના હજારે લોપ પામી નહોતી, એ તેમની ચેતના ચેતનાને જ શોધતી હતી, સ્વાભાવિકપણે તે કેવળ એ દિશામાં જ હાથ લંબાવતી હતી, ચારે કોર જે બધી સ્થૂલ જડનાની સામગ્રી હતી તેને તે બધી શક્તિથી હાથેથી મૂકતી હતી, કારણ, ચૈતન્ય વગર ચૈતન્યને આશ્રય મળતો નથી.

એવે સમયે એ અત્યંત વ્યાકુળતા વચ્ચે તેમની સામે ઉપનિષદનું એક ફાટેલું પાતું ઊઠ્યું ઊઠ્યું આવી પડ્યું. રણમાં કોઈ વટેમાર્ગ, ત્યારે હતાશ થઈને રખડતો હોય ત્યારે એકાએક જગજગર પખીને આકાશમાં ઊડ્યું જોઈને તે જે રીતે જાણવા પામે છે કે તેની તરફ મરાડવા માટે પાણી મળે એવું સ્થાન કઈ દિશામાં આવેલું છે, તે જ રીતે એ ફાટેલા પાનાએ પણ તેમને એક રસ્તો બતાવી દીધો. એ રસ્તો સૌથી પહોળો અને સરળ હતો, ચતુર્વિધ જગત્માં જગત્, જગત્-માં ન્યાં ન્યાં જે કાંઈ છે તે બધામાં થઈને એ રસ્તો જાય છે, અને બધામાં થઈને જ તે પરમ ચૈતન્ય સ્વરૂપ પાસે જઈ પહોંચે છે, જે સમસ્તને હાંકીને રહેલું છે.

ત્યાર પછીથી તેઓ નદી પર્વત સમુદ્ર અને મેદાન — જ્યાં જ્યાં ર્યા છે ત્યાં ત્યાં ક્યાંય તેમને પોતાના પ્રિયતમનો વિયોગ વેઠવો પડ્યો નથી — કારણ, તે સર્વત્ર છે, અને તે આત્માની અંદર જ છે. જે આત્માની અંદર જ છે તેને વળી દેશેદેશમાં અને દિશાએદિશામાં સર્વત્ર જોવા પામવું એમાં કેવું સુખ છે, જે વિશાળ વિશ્વના સધળા ઐશ્વર્યમાં રૂપરસ અને ગીતગંધનાં નવાં નવાં રહસ્યોને રોજ રોજ પ્રગટ કરતા આખા વિશ્વને છાઈ રહેલા છે તેમને જ આત્માના અંતરતમ એકાંતમાં નિષ્કલ્પાવે અનુભવવા એમાં કેવું સુખ છે !

એ અનુભવ કરવાનો મંત્ર એ જ ગાયત્રી. અંતરને અને બહારને, વિશ્વને અને આત્માને એકમાં ભેગાં કરીને જાણવાં એનું જ નામ એ મંત્રની સાધના અને એ સાધના જ મહર્ષિના જીવનની સાધના હતી.

જીવનની એ સાધનાને તેમણે પોતાના ઉપદેશોમાં અને ભાષણોમાં ભાષા દ્વારા પ્રગટ કરી છે પરંતુ એ સાધના સૌથી સંપૂર્ણ સૌંદર્ય-પૂર્વક પ્રગટ થઈ છે શાંતિનિકેતન આશ્રમમાં. કારણ, એ પ્રગટ કરવાનો ભાર તેમણે એકલાએ લીધો નહોતો. એ પ્રગટ કરવાના કામમાં એક બાજુએ તેમનું ભગવત્પૂજનને અર્પણ કરેલું આખું જીવન છે, અને બીજી બાજુએ આ મેદાન, આ આકાશ, આ તરુએણી છે — એ બંને અહીં મળી ગયાં છે, મૃગ્ધા: રજ: અને વિષા: આ રીતે ગાયત્રીમંત્રે જ્યાં જ્યાં પ્રત્યક્ષ રૂપ ધારણ કર્યું છે, જ્યાં જ્યાં સાધકના મંગલપૂર્ણ ચિત્તની સાથે પ્રકૃતિનું શાંતિપૂર્ણ સૌંદર્ય જળી ગયું છે, ત્યાં ત્યાં પુણ્યતીર્થ છે.

અમે જોએ આ આશ્રમમાં વસીએ છીએ, તેમની, હે શાંતિ-નિકેતનના અધિદેવતા, આજે આ ઉત્સવને શુભ દિને તમારી આગળ એ પ્રાર્થના છે કે, તમે અમારી તે ચેતનાને સદા જગત રાખો, જેથી અમે સાચા તીર્થવાસી બની શકીએ. પુસ્તકની અંદર કીડો જેમ તીક્ષ્ણ ક્ષુધાના ડંખથી પુસ્તકનો કેવળ નાશ જ કરે છે તેના સત્યને

લેશમાત્ર પણ પામતો નથી, તેમ અમે-બધુ પોતાની અસંયત સદ્ગતિઓને લીધે આ આશ્રમમાં કેવળ છિદ્રો જ વધાર વધાર ન કરીએ, અમે એની અંદરના આનંદમય સ્થાને અમારા જીવનમાં ગ્રહણ કરવાને માટે તૈયાર થઈએ, એમ કરજો. અમને જે તક અને જે અધિકાર મળ્યો છે, તેને એધ્યાનપણે આપો વખત વેડી ન નાખીએ એમ કરજો. અહીંયાં જે સાધકનું ચિત્ત રહેલું છે તે અમારા ચિત્તને જગાડે, જે મંત્ર રહેલો છે, તે અમારા મનમાં ગાજતો રહે; અમે પણ અમારાં જીવનને આ આશ્રમની સાથે એવી રીતે બેઠવી દઈ શકીએ કે, તે અહીંને માટે ચિરકાળનું દાન બની રહે. હે આશ્રમદેવ, દેવું અને લેવું એ એક જ છે. અમે જો પોતાની જાતને અર્પણ ન કરી શકીએ તો અમે કંઈ પામીશું પણ નહિ, અમે અહીંયાં કંઈલઈ જઈશકીએ એવા જો અમે સદ્ભાગી હઈશું તો અમે કંઈ આપી પણ જઈશું. — તો અમારું જીવન આશ્રમના તરુપદ્મવતના મર્મરશ્મિમાં સદા મર્મરિત થયા કરશે. અહીંના આકાશની નિર્મલ નીલિમામાં અમે બગી જઈશું, અહીંના મેદાનના ઉદાર વિસ્તારમાં અમે વિસ્તરી જઈશું, અમારો આનંદ અહીંના વટેમાગુંઓને સ્પર્શશે, અહીંના અતિથિઓનું સ્વાગત કરશે. અહીં જે સર્જનકાર્ય નિઃશબ્દપણે સદા ચાલી રહ્યું છે તેમાં અમે પણ સદાને માટે સામેલ થઈશું. વરમો પછી વરમો જેમ જેમ આવનાં જશે, ઋતુ પછી ઋતુ જેમ જેમ બદલાતી જશે, તેમ તેમ અહીંના સાક્ષવનમાં ફૂલના ફૂટવામાં, પૂર્વ દિગંતમાં વાદળના ચડવામાં એ વાત સદા ફરી ફરીને આવશે, વારંવાર ગાંત્યા કરશે કે હે આનંદમય, તમારામાં મને આનંદ મળ્યો છે, હે સુંદર, તમને જોઈને હું મુગ્ધ થયો છું, હે પવિત્ર, તમારો શુભ હસ્ત મારા હૃદયને સ્પર્શે છે; હે અંતરના ધન, તમને હું બહાર પામ્યો છું, હે બહારના ઈશ્વર, તમને હું અંતરની અંદર પામ્યો છું.

હે ભક્તના હૃદયાનંદ, અમે તમારી સમસ્ત મનપ્રાણ વડે ભક્તિ કરી શકતા નથી તેનું એકમાત્ર કારણ એ છે કે, અમે તમારા જેવા

યર્થ શક્તા નથી. તમે આત્મદા છો, વિશ્વબ્રહ્માંડમાં તમે પોતાની જાતનું અજસ્ર દાન કરો છો. અમે સ્વાર્થમાં રમ્યાપમ્યા રહીએ છીએ, અમારું સિખારીપણું કેમે ક્યું મટતું નથી. અમારાં કર્મ, અમારો ત્યાગ, આપોઆપ જીજ્ઞાસે આનંદમાંથી જીભરાતાં નથી. એટલે તમારી સાથે અમારો મેળ જામતો નથી. આનંદના આકર્ષણથી આપોઆપ અમે આનંદરૂપમાં જર્જરે પહોંચી શક્તા નથી, એટલે અમારી ભક્તિ સ્વાભાવિક ભક્તિ બની શક્તી નથી. તમારા જેઓ ભક્ત છે તેઓ જ અમારા આ અનૈકચના સેતુરૂપ બની તમારી સાથે અમારો મેળાપ કરાવે છે, અમે તમારા ભક્તો મારફતે તમને જોઈએ છીએ, તમારા જ રૂપને માણસો મારફતે ઘરમાં પામીએ છીએ. અમે જોઈએ છીએ કે તેઓ કશું માગતા નથી, કેવળ પોતાની જાતનું દાન કરે છે, તે દાન મંગલના ઝરણામાંથી આપોઆપ વહે છે, આનંદના નિર્ઝરમાંથી આપોઆપ ઝરે છે, તેમનાં જીવન ચારેદાર મંગલસ્રોત સર્જે છે, અને એ સર્જન આનંદનું સર્જન હોય છે. એ રીતે એ લોકો તમારી સાથે મળી ગયા છે. તેમના જીવનમાં કલ્યાંતિ નથી, લય નથી, ક્ષતિ નથી, કેવળ પ્રાચુર્ય છે, કેવળ પૂર્ણતા છે. દુઃખ જ્યારે તેમને આઘાત કરે છે ત્યારે પણ તેઓ દાન કરે છે, સુખ જ્યારે તેમને વીંટી વળે છે, ત્યારે પણ તેઓ વર્ષે છે. તેઓમાં મંગલનું આ રૂપ જ્યારે જોઈએ છીએ, આનંદનો આ પ્રકાર જ્યારે અનુભવીએ છીએ, ત્યારે, હે પરમ મંગલ પરમાનંદ, તમને અમે નિકટ પામીએ છીએ; ત્યારે તમને નિઃસંશય સત્યરૂપે માનવા અમારે માટે એટલું અશક્ય રહેતું નથી. ભક્તના હૃદય મારફતે થતો તમારો મધુમય આવિર્ભાવ, ભક્તના જીવન ઉપરથી પ્રતિફલિત થતાં તમારા પ્રસન્ન મુખનાં કિરણો એ પણ તમારા જગદ્-બાપી વિચિત્ર આત્મદાનની જ એક વિશેષ ધારા છે; ફૂલમાં જેમ તમારી ગંધનો, ફલમાં જેમ તમારા રસનો અમે આનંદપૂર્વક ઉપભોગ કરીએ છીએ તે જ પ્રમાણે ભક્ત મારફતે પણ અમે તમારા આત્મદાનનો આનંદપૂર્વક ઉપભોગ કરી શકીએ એમ કરો. આ પૃથ્વી

ઉપર જન્મીને આ ભક્તિમુધા-સરસ એનું તમારું અતિ મધુર લાવણ્ય
 નેચા વગર અમે ન જઈએ એમ કરજો. તમારા એ સૌંદર્યે તમારા
 કેટલાય ભક્તોનાં છવનમાંથી કેટકેટલા રંગો લઈને માનવભોક્ષો આનંદ
 ખગીચો શશુગાર્યો છે, એ જોણે નેતું છે તે મુઝ થયા વગર રહ્યો નથી.
 અહંકારની અંધનાને કારણે આ દેવદુર્લભ દ્રશ્યથી વચિત ન થઈએ
 એમ કરજો. જ્યાં તમારા એક ભક્તના હૃદયના પ્રેમપ્રવાહમાં તમારી
 આનંદધારા એક દિવસ ભળી ગઈ હતી, તે પવિત્ર સંગમને તીરે
 એકાંત વનચાયામાં અમે આશ્રય લીધો છે; હજી પણ ત્યાંના સૂર્યોદય
 અને સૂર્યાસ્તમાં, ત્યાંની મધ્યરાત્રિની શાંતિમાં મિશનસંગીત વાગ્યા
 કરે છે. અહીં રહેતાં રહેતાં, એ સંગીત સાંભળનાં સાંભળતાં, એ સંગીત-
 માં અમે પણ થોડા સર મેગવી જવા પામીએ એવા આશીર્વાદ
 આપો. કારણ, જગતમાં જેટલા સર વાગે છે તેમાં આ સૂર જ સૌથી
 મિષ્ટ છે. મિશનના આનંદથી માનવના આત્મએ ગાયેલું આ ગીત,
 એ ભક્તિવીણા ઉપરનો તમારો અંશુસિન્ધુ છે, સોનાના તારની એ
 મૂર્છના છે.

૧૧૦

ચિર નવીનતા

પ્રભાત આવીને રોજ રોજ એક રહસ્ય ખુલ્લું કરી દે છે, રોજ
 રોજ તે એક જ ચિરંતન વાત કહે છે છતાં રોજ આપણને લાગે
 છે કે એ વાત નવી છે. આપણે વિચાર કરતા કરતા, કામ કરતા
 કરતા, લગાઈ કરતા કરતા રોજ રોજ એમ માનીએ છીએ કે ઘણા
 વખતનું આ જગત યાકથી લોચ થઈ ગયું છે, ચિંતાથી દબાઈ ગયું

છે અને ધૂળથી રજોટાઈ ગયું છે. એવામાં પરોઢિયે પ્રભાત આવીને પૂર્વ આકાશને છેવાડે ઊભું રહીને હસતે મોઢે જાદુગરની પેઠે જગત ઉપરથી અધકારનું ઢાંકણ ધીમે ધીમે જોડી નાખે છે. જોઈએ છીએ તો બધું જ તાણું હોય છે, કેમ જાણે સર્જનદારે આ ક્ષણે જ જગતનું પહેલી વાર સર્જન ન કર્યું હોય. આ પહેલી વારની અને ચિરકાળની નવીનતા એ કેમે કરી ખૂટતી જ નથી, એ જ વાત પ્રભાત કહે છે.

આજે આ જે દિવસે દેખા દીધી એ શું આજનો છે? એ કોણ જાણે કયા યુગના આરંભે જ્યોતિર્ગાંધ્યનું આવરણ બેઢીને નીકળ્યો હતો તેનો હિસાબ કોણ કરી શકે એમ છે? એ દિવસની નિમેષહીન દૃષ્ટિ આગળ પ્રવાહી પૃથ્વી કંઈ બની છે, કંઈ પૃથ્વી ઉપર જીવનનું નાટક શરૂ થયું છે, અને એ નાટકના એક પછી એક અંકમાં નવાં નવાં પ્રાણીઓએ પોતાની જીવનસીમા આરંભી છે અને પૂરી કરી છે; એ દિવસે માનવજાતિના ઇતિહાસની કેટલીય વિસ્તૃત શતાબ્દીઓને પ્રકાશ આપ્યો છે, અને કયાંક સાગરતીરે તો કયાંક મરુપ્રદેશમાં, તો કયાંક અરણ્યવૃંદાયામાં કેટલીય મોટી મોટી સભ્યતાઓનો જન્મ અને તેમની ચડતી અને તેમનો વિનાશ એ જોતો આજો છે, એ એ જ અતિ પુરાતન દિવસ છે, જેણે આ પૃથ્વીની પહેલી જન્મક્ષણે એને પોતાના શુભ વસ્ત્રનો છેડો પગારીને ગોઠમાં લીધી હતી, અને જેણે સુર્યમંડળની બધી જ ગણતરીને એકદમ એકના આંકડાથી શરૂ કરી હતી. એ અત્યંત પ્રાચીન દિવસ જ હસતે મોઢે આજ પ્રભાતે આપણી નજર આગળ વીણા વગાડનાર પ્રિયદર્શન બાળકની પેઠે આવીને ઊભો છે. એ બિંદુકુચ નવીનતાની ખૂર્તિ છે, તરવના જન્મેલા બાળકની પેઠે એ નવીન છે. એ જેને સ્પર્શ કરે છે તે તત્ક્ષણ નવીન બની જાય છે, એ પોતાના ગળાના હારમાં ચિરસૌવનનો સ્પર્શભણિ લટકાવીને આવેલો છે.

એનો અર્થ શો? એનો અર્થ એ કે, ચિરનવીનતા એ જ

સાથે ગાંધી બેઠું નથી. પરંતુ આ દિવસ જેમ જેમ આગળ વધતો જશે, તેમ તેમ કર્મની અથડામણ વધતી જશે, અનેકથ અને વિરોધના સૂર ઉત્તરોત્તર ઉઘ યતા જશે. જોતજોતામાં આખી પૃથ્વીમાં ઉદ્ભ્રમ તીવ્ર, ક્રુધા તૃષ્ણાનાં કંદનનો સ્વર પ્રબલ, અને દરીદ્રાર્થનું ક્રુધ ગર્જન ઉન્મત્ત બની જશે. પરંતુ તેમ છતાં સ્તિબ્ધ પ્રભાત રોજ રોજ દેવદૂતની પેઠે આવીને તૂટેલા તારોને સાંધી સમા કરીને જે મૂલ સૂરમાં વગાડે છે, તે જેવો સરળ છે તેવો જ ઉદાર છે, જેવો શાંત છે તેવો જ ગંભીર છે, તેમાં દાહ નથી, સંઘર્ષ નથી, તેમાં ખંડતા નથી, સંશય નથી. એ એક બૃહત્ સમગ્રતાની સંપૂર્ણતાનો સૂર છે. નિત્ય રાગિણીની મૂર્તિ અત્યંત સૌમ્યપણે તેમાંથી પ્રગટી નીકળે છે.

એવી રીતે દરરોજ પ્રભાતને મોટેથી આપણે ફરી ફરીને એ એક જ વાત સાંભળવા પામીએ છીએ કે, ઠોલાહલ ગમે એટલો વિપમ ભડે ને હોય, તોય તે જ ચરમ વસ્તુ નથી, અસલ વસ્તુ તો છે શાન્તમ્. તે જ લીતરમાં છે, તે જ આદિમાં છે, તે જ અંતે છે. એટલા માટે જ દિવસની બધી ઉન્મત્તતા પછી પણ પ્રભાતમાં જ્યારે ફરીથી પેલા શાન્તમ્ને જોઈએ છીએ ત્યારે તેની મૂર્તિ પર આઘાતની લેશ પણ નિશાની હોતી નથી, ધૂળની રેખા સુધ્ધાં હોતી નથી. તે મૂર્તિ સદા સ્તિબ્ધ, સદા શુભ, સદા પ્રશાંત હોય છે.

આમો દિવસ સંસારના ક્ષેત્રમાં દુઃખ દૈન્ય અને મૃત્યુની બિચલ-પાયલ ચાલ્યા જ કરે છે, પરંતુ રોજ સવારના પહોરમાં એક વાણી આપણને એમ કહી જાય છે કે, આ બધું અકલ્યાણ એ જ ચરમ વસ્તુ નથી, ચરમ તો છે શિવમ્. સવારમાં તેની એક નિર્મલ મૂર્તિ આપણે જોવા પામીએ છીએ — તે મૂર્તિ ઉપર કયાંય ક્ષતિની કચચડી હોતી નથી. બધી ક્ષતિના ધા પુરાઈ ગયા હોય છે. આપણે જોઈએ છીએ કે પરપોટો જ્યારે ફૂટી જાય છે ત્યારે પણ સમુદ્રમાં લેશ માત્ર

દાનિ થતી નથી. આપણી નગર આગળ ગમે એટલી ડાયકપાયક થતી હોય તોયે આપણે જોઈએ છીએ કે બધું જ સ્થિર છે, દર્શન લાગતું નથી. આદિમાં શિવમ્, અતે શિવમ્ અને અંતરમાં શિવમ્.

સમુદ્રનાં મોઘાં જ્યારે ચંચળ બની જાય છે, ત્યારે તે મોઘાં-જોની ધમાકા જોઈને સમુદ્રનો આપણને ખ્યાલ રહેતો નથી. એ મોઘાં જ અસંખ્ય છે, પ્રકાંડ છે, પ્રચંડ છે, એટલું જ આપણા ખ્યાલમાં રહે છે. ને જ પ્રમાણે સંસારનું અનૈક્ય અને વિરોધ જ આપણને સૌથી પ્રબળ લાગે છે. તે સિવાય બીજું કંઈ છે એવી દૃષ્ટતા પણ આપણને આવતી નથી. પરંતુ પ્રભાવના મુખમાં એક નિહાળના સમાચાર રહેલા છે તે જો કાન માંડીને સાંભળીએ તો ખગર પડે કે આ વિરોધ અને આ અનૈક્ય એ જ ચરમ વસ્તુ નથી, ચરમ તો છે શૂન્યમ્. આપણે નગર આગળ જોઈએ છીએ કે મારામારીનો કંઈ પાર નથી, પરંતુ ત્યાર પછી જોઈએ છીએ કે ઊત્તરિચ્છિન્નતાનાં ચિદ્ર ક્યાંય રહેતાં નથી. વિશ્વનો મહાસેતુ લેણ પણ ઊભો નથી. અગણિત અનૈક્યોને એક જ વિપુલ બ્રહ્માંડમાં બાંધીને ચિરકાળ બેઠું છે એ શૂન્યમ્, એ એકમાત્ર એક આદિમાં શૂન્યમ્, અંતમાં શૂન્યમ્, અંતરમાં શૂન્યમ્.

માણસ યુગે યુગે દરરોજ પ્રાતઃકાળે દિવસના પ્રારંભે પ્રભાતના પ્રથમ જનમ આકાશમાંથી આ મંત્ર અંતર અને બહાર સાંભળતો આવ્યો છે, શાન્તમ્, શિવમ્, શૂન્યમ્. ઘડીભર પોતાનાં બધાં કબોત્રિ ચંભાવી દઈને, બંધી પ્રવૃત્તિઓને શાન્ત કરી દઈને નવીન પ્રકાશની આ આકાશઆપી વાણી તેને મહાશ્વ દરવી પડી છે, શાન્તમ્, શિવમ્, શૂન્યમ્ — આ પ્રમાણે હજારો હજાર વરસ યયાં રોજ રોજ એ એક જ વાણી, તેના કાર્યાના આરંભનો એ એક જ દીક્ષામંત્ર તે સાંભળતો આવ્યો છે.

મૂળ સાચી વાત એ છે કે, જે પ્રથમ છે તે આજે પણ પ્રથમ

જ છે. કાણે કાણે તે સર્જન કર્યા કરે છે, આખું જગત હજી હમાણું જ પહેલ પહેલું સર્જાયું છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. જગત એક દિવસ શરૂ થયું હતું ત્યાર પછી તેનો ભારે બોળે ઉપાડીને તેને સતત એક સીધે રસ્તે ખેંચી લાવવામાં આવે છે, જગતનું સદા સર્જન કરવામાં આવે છે. જે પ્રથમ છે, તેની પાસેથી જગત નિમેષે નિમેષે શરૂ થાય છે. એ પ્રથમનો સંબંધ કેમે કર્યો મટતો નથી. એટલા માટે જ શરૂઆતમાં પ્રથમ, અભારે પણ પ્રથમ, શરૂઆતમાં નવીન, અભારે પણ નવીન. વિચિત્રિ ચાન્તે વિશ્વમાદૌ — વિશ્વના આરંભે પણ તે છે, અંતે પણ તે છે. તે જ પ્રથમ, તે જ નવીન, તે જ નિર્વિકાર.

એ સત્યને આપણે અનુભવવું પડશે, આપણે કાણે કાણે નવીન બનવું પડશે, આપણે ફરી ફરી પડે પડે તે બ્રહ્માં જન્મવું પડશે. કવિતા જેમ પ્રત્યેક માત્રાએ માત્રાએ પોતાના છંદમાં જર્ઝ પહોંચે છે, પ્રત્યેક માત્રાએ માત્રાએ મૂળ છંદનો નવેસર સ્વીકાર કરે છે, અને એ કારણે જ સમગ્રની સાથે તેના પ્રત્યેક અંશનો સંબંધ સુંદર બની જાય છે. આપણે પણ એમ જ કરવું જોઈએ. આપણે સદૃશ વૃત્તિને માર્ગે, સ્વાતંત્ર્યને માર્ગે એકદમ એકધારા ચાલ્યા જઈએ એ નહિ ચાલે, આપણું ચિત્ત વારંવાર તે મૂળમાં પાછું આવે, તે મૂળમાં પાછું આવીને તેમાં સમસ્ત ચરાચર સાથે પોતાનો જે અખંડ સંબંધ તેનો વારંવાર અનુભવ કરે, તો જ તે મંગલ બને, તો જ તે સુંદર બને.

એમ જો ન થાય, આપણે જો એમ માનીએ કે બધાની સાથેના જે સંબંધમાં આપણું મંગલ છે, આપણી સ્થિતિ છે, આપણું સામં-જસ્ય છે, જે સંબંધ આપણા અસ્તિત્વના મૂળમાં રહેલો છે, તેને છોડી દઈને આપણે પોતે પુષ્કળ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાની તૈયારી કરીશું, પોતાના સ્વાતંત્ર્યને જ તદ્દન કાયમનું અને ઉત્કટ બનાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરીશું, તો તે કદી સદૃશ અને સ્થાયી થાય એમ નથી. એક જગતદસ્ત ભાંગફોડમાં તેનો અંત આવ્યા વગર રહેવાનો નથી.

જગતમાં બધા વિપ્લવ આ રીતે જ થયા છે. જ્યારે જ્યારે પ્રતાપ એક ઠેકાણે બેગો થયો છે, જ્યારે જ્યારે વર્ણના, કુલના, ધનના અને સત્તાના વિભાગોએ અને બેદોએ એકબીજા વચ્ચેના અંતરાયને બિલકુલ દુર્લ્ભ બનાવી દીધો છે, ત્યારે ત્યારે સમાજમાં તોફાન જાગ્યું છે. જે અદ્વૈતમ છે, જે અખિત જગતના સમસ્ત વૈવિધ્યને એકની સીમા ઓળંગવા દેતું નથી, તેને એકથું છોડી જવાનો પ્રયત્ન કરી વિજયી થઈ શકે એટલી શક્તિ ક્યા રાજા કે રાજ્યમાં છે? કારણ, એ અદ્વૈતની સાથેના સંબંધમાં જ શક્તિ છે, એ સંબંધનો અનુભવ નળજો પડ્યાં જ દુર્બળતા આવવાની. એટલા માટે જ અહંકારને વિનાશનું મૂળ કહ્યું છે, એટલા માટે જ એકનાના અભાવને શક્તિ-હીનતાનું કારણ કહ્યું છે.

અદ્વૈત જ ને જગતના અંતરરૂપમાં વિરાજતું હોય અને બધાની સાથે સંબંધ બાંધેલો એ જ ને જગતનું મૂળ તત્ત્વ હોય તો સ્વાતંત્ર્ય જેવી વસ્તુ આવે છે ક્યાંથી, એ પ્રશ્ન મનમાં જાગવાનો સંભવ છે. સ્વાતંત્ર્ય પણ એ અદ્વૈતમાંથી જ આવે છે, સ્વાતંત્ર્ય પણ એ અદ્વૈતનો જ આવિર્ભાવ છે.

જગતમાં આ બધાં સ્વાતંત્ર્યો દેવાં છે? તો કે ગીતના તાન જેવાં. તાન ગમે તેટલી દૂર જાય તોયે તે ગીતનો અસ્વીકાર કરી શકે એમ નથી, એ ગીત સાથે તેનો મૂળગત સંબંધ હોય છે. એ સંબંધને તે વારે વારે પ્રગટ કરે છે. ગીતથી જ્યારે એકાએક છૂટી પડીને ચાલે છે ત્યારે તે છટકીને ગમે-ત્યાં દોડી જતી હોય એમ લાગે છે, પરંતુ તેનું આ દોડી જવું ફક્ત મૂળ ગીતમાં પાછા આવવા માટે જ હોય છે, અને એ પાછા આવવાના રસને ગાઢ બનાવવા માટે જ હોય છે. ખાપ જ્યારે ગંભીર કરવા એ હાથે બાળકને આકાશ ભણી જાતું ઉછાળે છે, ત્યારે એમ લાગે છે જાણે તે તેને દૂર ફેંકી દેશે, — બાળકના મનમાં એ વખતે જરા બીક લાગે છે, પણ એક વાર તેને

કારણ, બધાના મૂળમાં જે રહેલો છે તે શાંત છે, મંગલ છે, એક છે — તેને સંપૂર્ણપણે છોડીને જર્થ શકાય એમ નથી. તેને ફક્ત એટલે અંશે જ છોડી જર્થ શકાય છે જેથી પાછા આવીને ફરીથી તેને જ નિમિષભાવે પામી શકાય, જેથી વિચ્છેદ મારફતે તેમનો આવિર્ભાવ જ તેજસ્વી બની જાય.

એટલા માટે ભારતવર્ષમાં જીવનની શરૂઆતમાં જ તે મૂળ સુર પ્રમાણે જીવનવીણાને સારી પેઢે મેળવી લેવાની વ્યવસ્થા હતી. આપણા શિક્ષણનો હેતુ જ એ હતો. એ અંતરના સુર સાથે સુર મેળવી લેવો એવું જ નામ 'અલ્લયર્થ' — ખૂબ વિદ્યુદ્ધ રીતે, નિર્મૂલ્ય રીતે, બધા તારોને તે અસર ગીનને અનુરૂપ બરાબર એવીને બાંધવા, એ જ જીવનની શરૂઆતની સાધના હતી.

એ પ્રમાણે તાર બંધાઈ જાય, મૂળ ગીત યોગ્ય રીતે શીખી લેવામાં આવે, ત્યાર પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં મરજી મુજબ તાન લઈ શકાય, તેમાં પછી સુર કે લયની બૂઝ થતી નથી. સમાજના જુદા જુદા સંબંધોમાં એ એકના સંબંધને જ અનેક રીતે પ્રગટ કરી શકાય છે.

સૂરને સાચવીને ગીત શીખવા માટે માણસે કેટકેટલા દિવસ સુધી કેટકેટલી સાધના કરવી પડે છે ! તે જ પ્રમાણે જેમણે સમસ્ત માનવ જીવનને જ અંતરની રાગિણીએ બધેકું એક ગીત માન્યું હતું, તેમણે પણ સાધનાની બાબતમાં દીકારા રાખી નહોતી. સૂરને યોગ્યપણે માટે અને કંઠને સાચો બનાવવા માટે તેઓ યોગ્ય સૂરની પામે લાંબા સમય સુધી સંયમની સાધના કરવા તૈયાર થયા હતા.

એ અલ્લયર્થ આશ્રમ પ્રજ્ઞાનની પેઢે સરળ છે, નિર્મળ છે, સ્વિચ્છ છે. ખુદશા આકાશ નીચે, વનની હાથમાં, નિર્મળ સોતસ્વિનીને તીરે તેનો આશ્રય હોય છે. માતાનો ખોલો અને માતાના એ બાહુ અને

છાતી એ જ જેમ ઉધાડા બાળકનું આવરણ હોય છે, તેમ આ આશ્રમમાં સાધક ઉધાડી રીતે મુક્તાપણે વિરાટ વડે ઘેરાયેલો હોય છે, ભોગવિદ્યાસ, વૈલ્કવની સામગ્રી, કીર્તિ કે સત્તાનું કોઈ વ્યવધાન હોતું નથી. એ તો ઠેક પ્રારંભમાં પહોંચી જઈને શાંતની સાથે મંગલની સાથે એકની સાથે શરીરને શરીર અડાડીને બેસવા જેવું છે — કોઈ પણ જાતની ગફલત, કોઈ પણ વિકૃતિ ત્યાંથી તેને અળાપી ન શકે એ જ એની સાધના.

ત્યાર પછી ગૃહસ્થાશ્રમ આવતાં જ જાતજાતનાં કામકાજ, કમાણી અને ખર્ચ, લાભ અને નુકસાન, વિચ્છેદ અને મિશ્રન ઉપરિચિત થાય છે. પરંતુ આ વિક્ષિપ્તતા જ અરમ વસ્તુ નથી. એ મારફતે જેટલે દૂર જવાનું હોય તેટલે દૂર જઈને ફરી પાછા ફરવાનું હોય છે. ઘર જ્યારે ભરાઈ ગયું હોય, લંડાર જ્યારે ઊભરાતો હોય ત્યારે તેમાં જ પુરાઈ રહીને બેસી રહીએ એ ન ચાલે. ફરી વિશાળ માર્ગ નીકળી પડ્યું પડશે — ફરી તે ખુદ્દું આકાર, તે વનની છાયા, તે ધનહીન સામગ્રીહીન જીવનયાત્રા સ્વીકારવાં પડશે. નહિ આશરણ, નહિ આવરણ, નહિ કોઈ બાહ્ય સામગ્રી. ફરીથી તે વિશુદ્ધ સૂરે પહોંચી જવાનું, તે સમ ઉપર આવીને શાંત થવાનું. જ્યાંથી સદ્ગુણ યઈ હતી ત્યાં જ પાછા આવવાનું — પરંતુ આ પાછા આવવાને વચલા ગાળાનાં કંઈ મારફતે, વૈવિધ્ય મારફતે ગંભીરતા પ્રાપ્ત થાય છે. યાત્રાએ નીકળતી વખતે લેવાની સાધના અને પાછા ફરતી વખતે પોતાની જાતને આપવાની સાધના.

ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે આનંદમાંથી બધા જીવોનો જન્મ થયો છે, આનંદમાં જ બધા જીવે છે અને એ આનંદમાં જ બધા ફરી પાછા ફરે છે. વિશ્વજગતમાં આ જ આનંદસમુદ્રમાં તરંગચીત્રા ચાલ્યા કરે છે, તેના જંદ સાથે પ્રત્યેક માણસનું જીવન મેળવી લેવું એનું નામ જ જીવનની સાર્યકતા. સદ્ગુણમાં જ તેણે એ અનુભવ

નળવૈ પડશે કે તે અનંત આનંદમાંથી જ પોતે જાગ્યો છે, આનંદ-
માંથી જ તેની યાત્રાનો આરંભ થયો છે, ત્યાર પછી કર્મના વેગને
લીધે તે બન્ને ને ગમે તેટલો ઊછળે તોય એ જ અનુભવને તેણે
સાચવવાનો છે કે, પેલા આનંદસમુદ્રમાં જ તેની લીલા ચાલે છે — ત્યાર
પછી કામ પનાવીને ફરી તેણે અત્યંત સ્વાભાવિકપણે જ નીચા નમીને
પેલા આનંદસમુદ્રમાં જ પોતાની બધી વિદિષ્તતાને શાંત પાડવાની
છે. આનું નામ યથાર્થ જીવન. એ જીવનની સાથે જ આખા જગતનો
મેળ છે. એ મેળમાં જ શાંતિ અને મંગલ અને સૌંદર્ય પ્રગટ થાય છે.

હું ચિત્ત એ મેળને માટે મથ. સદજીવિત્તિના વેગમાં બધાને
ટપી જવાનો પ્રયત્ન કરીશ નહિ. બધા કરતાં મોટા થવું, બધા કરતાં
સફળ થવું એને જ તારા જીવનનું મૂળ તત્ત્વ માનીશ નહિ. એ માર્ગે
ધણાએ ધણું પ્રાપ્ત કર્યું છે, ધણું બેચું કર્યું છે, ધણા પ્રતાપશાહી
બન્યા છે, એ હું જાણું છું, તેમ જનાં કર્યું છું કે એ માર્ગે તારો
ન હો. તું પ્રેમથી નીચા નમવાની ઇચ્છા કર, નીચો નમીને એકદમ
ત્યાં જઈને તારું માથું ઓડા જ્યાં જગતનાં નાનાં મોટાં બધાં જ
આવીને બેગાં થયાં છે. તું તારા સ્વાતંત્ર્યનો રોજ રોજ તેમાં ત્યાગ
કરી તેને સાર્યક કર. જેમ જેમ જાવું થાય તેમ તેમ નીચે નમીને
જાહમાં આત્મસમર્પણ કરતા રહેવું, જેમ જેમ વધે તેમ તેમ ત્યાગ
કરતા રહેવું — એ તારી સાધના બનો. પાછું આવ, પાછું આવ,
વારંવાર જાહમાં પાછું આવ — દિવસ દરમ્યાન અવારનવાર તે
અનન્તમાં પાછું આવ. તું પાછું આવશે એ આશાએ જ આ બધું
શબ્દગારેલું છે. કેટલી બધી વાતચીત, કેટલી બધી ધાંધલ ધમાક,
બહાર ફેટવું બધું આકર્ષણ છે, બધામાં બૂલ પડે છે, દશામાં પ્રમાણ-
ભાન સચવાતું નથી અને તે અસહ્યના ક્ષેત્રમાં સદજીવિત્તિમાં વિકૃતિ
પેસી જાય છે. રોજ રોજ કાણે કાણે આવું બન્યા કરે છે, એમાં
સાવધ રહે, પોતાને જેવી લાવ, પાછું આવ, ફરી પાછું આવ, તે
આદિમાં, તે શાંતમાં, તે મંગલમાં, તે એકમાં. કામ કરતાં કરતાં

કામમાં છેક ખોવાઈ ના જઈશ, એ દરમ્યાન અવારનવાર તેની પાસે પાછું આવ; આનંદ કરતાં કરતાં આનંદમાં બિલકુલ ખોવાઈ ના જઈશ, એ આનંદ દરમ્યાન જ અવારનવાર જ્યાં તેમનો દિનારો છે ત્યાં પાછું આવ. બાળક રમતાં રમતાં વારંવાર માની પાસે પાછું આવે છે; એ પાછા આવવાનો સંબંધ જો છેક જ તૂટી જાય તો તેની આનંદલરી રમત ફેવી બચાંકર બની જાય! તારાં સંસારનાં કામો અને સંસારની રમતો પણ લચાંકર બની જશે જો બ્રહ્મમાં પાછા જવાનો માર્ગ બંધ થઈ જાય, એ માર્ગ જો અપરિચિત બની જાય. વારંવાર આવજા દ્વારા એ માર્ગને એવો સહજ બનાવી મૂક કે અમાસની રાતે પણ ત્યાં તું અનાયાસે જઈ શકે, વરસાદના દિવસમાં પણ તારો પગ ત્યાં લપસી ન પડે. સવારે બપોરે, વખતે ક્વખતે, જ્યારે ત્યારે એ રસ્તે ગઈને આવજા કર્યાં કર, જેથી તેના ઉપર કાંટા ઝાંખરાં ઊગવા ન પામે.

સંસારમાં દુઃખ છે શોક છે, આઘાત છે અપમાન છે, એમનાથી હારીને એમના હાથમાં પોતાની જાતને એકદમ સોંપી ન દઈશ, એમ માનીશ નહિ કે એઓએ તને બાંગી નાખ્યું છે, ઝસી લીધું છે, ખોખરું કરી નાખ્યું છે. તું પાછું બ્રહ્મમાં આવી જા, એકદમ નવીન બની જા. જોતજોતામાં તું સંસ્કારમાં જકડાઈ જાય છે, લોકાચાર તારા ધર્મનું સ્થાન બધાવી પડે છે, જે તારું આંતરિક હૃદય તે બદલારું બની જાય છે, જે ચિંતન અને વિચાર દ્વારા સચેતન હૃદય તે દેવને લીધે આંધળું બની જાય છે, જ્યાં તારા દેવતા હતા ત્યાં જ ખખર ન પડે એ રીતે સાંપ્રદાયિકતા આવીને તને ઘેરી લે છે. એમાં બંધાઈ જઈશ નહિ. તે બ્રહ્મની પાસે પાછું આવ. વારંવાર પાછું આવ. જ્ઞાન ફરી ઉજ્જવળ બની જશે, શુદ્ધિ ફરી તાજી બની જશે. જગતમાં જે કાંઈ તારે જાણવાનું છે, પછી એ વિજ્ઞાન હોય કે દર્શન હોય, ઇતિહાસ હોય કે સમાજશાસ્ત્ર હોય, બધાને જ અવારનવાર બ્રહ્મમાં લઈ જા, તેમાં રાખીને જો. તો એ બધાની ઉપરનાં આવરણ

ખૂંટી જશે, બધું જ વિરાગ, સત્ય અને અર્થપૂર્ણ બની જશે. જગતનો બધો સંકેત, બધાં અચ્છાદન, બધાં પાપ આ રીતે વારંવાર જ્ઞાનમાં જવાને લીધે હુપ્ત થઈ જાય છે. આ રીતે જગત યુગે યુગે સ્વસ્થ અને સ્વાભાવિક રહેતું આવ્યું છે. તું પણ એમાં એવું જ સ્વસ્થ અને સ્વભાવિક થા; વારંવાર જ્ઞાનમાં જઈને પૂર્ણ થઈને આવ, તારી દૃષ્ટિને, તારા ચિત્તને, તારા હૃદયને, તારાં કર્મને નિર્મલરૂપે સત્ય બનાવી દે.

એક દિવસ મેં આ પૃથ્વીમાં નમ્ર બાળકરૂપે પ્રવેશ કર્યો હતો — હે ચિત્ત, ત્યારે તું એ અનન્ત નવીનતાના ઠેં જોળામાં રમતું હતું. એટલે તે દિવસે તારી આગળ બધું જ અપૂર્વ હતું, ધૂળમાટીમાં પણ તને ત્યારે આનંદ પડતો હતો; પૃથ્વીના સમસ્ત વર્ણ, ગંધ, રસ જે કંઈ તારે હાથ આવતું તેને તું લાલ માની લેતું, દાન તરીકે સ્વીકારતું. હવે તું એવું જોડતાં શીખ્યું છે કે આ જૂનું છે, પેશું સામાન્ય છે, એની કશી કિંમત નથી. આવી રીતે જગતમાં તારો અધિકાર સંકેદો થતો જાય છે. જગત તો એવું ને એવું નવીન છે, કારણ, એ તો રસસમુદ્રમાં પડતી પેઠે તરે છે; નીત્રાકાશના નિર્મલ લલાટ પર વાઈ-કથનાં ચિહ્નો પડ્યાં નથી; અમારા બાળપણનો પેલો સદાનો મિત્ર ચંદ્ર આજે પણ પૂર્ણિમાએ પૂર્ણિમાએ જ્યોત્સ્નાનું દાનસાગર વન પાળે છે; ૭ ઋતુની ફૂલની ઝાળ આજે પણ એ જ પ્રમાણે આપોઆપ ભારાઈ જાય છે; રમનીના નીત્રાંજરના પાલવમાંથી એક ટીપડીએ ખરી નથી; આજે પણ દરેક રાત્રિને અવસાન સમયે પ્રભાત પોતાની સોનાની જોળીમાં આશાભર્યું રહસ્ય ભરી લાવીને જગતના પ્રત્યેક જીવ તરફ જોઈને હસતું કહે છે, જોડ જોડ, હું તારે માટે શું લાવ્યું છું! તો પછી જગતમાં જરા ક્યાં છે? જરા સતત કળીતી ઉપરના પત્રપુટની પેઠે પોતાને ચીરી નાખીને ખસેડી દે છે, ચિરનવીનતાનું પુષ્પ અંદરથી સતત ખીલતું રહે છે, મૃત્યુ સતત પોતે જ પોતાનો નાશ

કરે છે — તે જેને કંઈને ખસેડે છે તેમાં પોતાને જ ખસેડે છે, લાખો અને કરોડો વરસો થયાં તેના આક્રમણથી આ જગત-પાત્રમાંના અમૃતનું એક ટીપુંયે ઝોણું થયું નથી.

હે મારા ચિત્ત, આજે આ ઉત્સવને દિવસે તું એકદમ નવીન બની જા, અત્યારે જ તું નવીનતામાં જન્મ લે, જરાશ્ચર્યતાનું આજી આવરણ તારી આસપાસથી ધુમ્મસની પેઠે અલોપ થઈ જાયો. ચિર-નવીનને ચિરસુંદરને આજે બરાબર તારી તદ્દન સામે જ તું જો — શૈશવની સત્યદૃષ્ટિ પાંખી આવો, જલસ્થાન અને આકાશ રહસ્યથી પૂર્ણ બની જાયો, મૃત્યુના આચ્છાદનમાંથી બહાર આવીને તું પોતાને ચિર-સુવાન દેવતાને રૂપે એક વાર જો, બધાને અમૃતના પુત્રો તરીકે એક વાર ઝોળાખ. સંસારના બધાં આવરણોને બેઢીને આજે એક વાર આત્માને જો — કેવા મોટા એક મિત્રનમાં મગ્ન થઈને તે શાંત થઈ ગયેલો છે, એ કેવો નિબદ્ધ છે, કેવો નિમૂઢ છે, કેવો આનંદમય છે ! કોઈ કલાન્તિ નથી, જરા નથી, મ્હાનતા નથી. એ મિત્રનની જ બંસી આજે જગત-નાં બધાં સંગીતમાં વાગી રહી છે, એ મિત્રનના જ ઉત્સવનો શણગાર આખા આકાશમાં વિસ્તરેલો છે. આ જગદ્વ્યાપી સૌંદર્યનો માત્ર એક જ અર્થ છે, તારી સાથે તેમનું મિત્રન થયું છે માટે જ આટલી શોભા, આટલી તૈયારી છે. એ સૌંદર્યને કોઈ સીમા નથી, એ તૈયારીને ક્ષય નથી, ચિરયૌવન તું ચિરયૌવન છે, ચિરસુંદરના આહુપારામાં તું સદા બંધ પેઢું છે, સંસારના બધા પડદા હઠાવી દઈને, બધા લોભ, મોહ, અહંકારની જાંનળને કાપી નાખીને આજે એક વાર પેલા ચિરકાળના આનંદમાં પરિપૂર્ણભાવે પ્રવેશ કર, સત્ય હો તારું જીવન, તારું જગત જ્યોતિર્મય હો, અમૃતમય હો.

જો, જો, આજે તારા ગળામાં કોણે પોતાને હાથે પારિજાતની માળા પહેરાવી છે — કોના પ્રેમથી તું સુંદર બન્યું છે, કોના પ્રેમને લીધે તારું મૃત્યુ નથી, કોના પ્રેમના ગૌરવથી તારી આસપાસથી તુચ્છતાનું

આવરણ સતત તૃપ્તું જાય છે, — કશું જ તને સદાને માટે ઢાંકી કે પૂરી રાખી રાકતું નથી. વિશ્વમાં તને વધાવી લેવામાં આવ્યું છે — પ્રિયતમના અનંત ઓરણવાવાળા મહેલમાં તેં પ્રવેશ કર્યો છે, ચારે કોર દિશાએ દિશામાં દીવા બળે છે, સુરસોડના સમર્થિ તને આશીર્વાદ આપવા આવ્યા છે. આજે તારે સંકોચ શાનો? આજે તું પોતાની જાતને ઓળખ, અને એ ઓળખથી પ્રફુલ્લ બની જા, પુલકિત બની જા. તારા જ આત્માની આ મહોત્સવભામાં સ્વપ્નાવિષ્ટની પેઠે એક બાજુએ ઊભું ન રહીશ, જ્યાં તારા અધિકારને કોઈ રીતે નથી ત્યાં હિંમુકની પેઠે ઉચ્છ્વસિ કરીશ નહિ.

હે અંતરરત્ન, મને પોતાને મોટો માનવાની છઠ્ઠા તું એકદમ બધી બાજુએથી દૂર કરી દે. તારી સાથે મને મેળવી દઈને મારે જે જાણવાનું છે તે મને જણાવ. મારામાં તારો આવિર્ભાવ એ જ માત્ર સુંદર છે, એ જ માત્ર મંગલ છે, એ જ માત્ર નિત્ય છે. બીજાં બધાંનું એટલું જ મૂલ્ય છે કે એ બધાં તારા તે આવિર્ભાવનાં ઉપકરણ છે. પરંતુ તેમ ન રહેતાં જો તેઓ બાધારૂપ થઈ પડે તો નિર્મમપણે તેઓને ચૂર્ણ કરી નાખ. મારું ધન જો તારું ધન ન થાય, તો દારિદ્ર દ્વારા તું મને તારી છાતીસરમે ખેંચી લે, મારી શુદ્ધિ જો તારી શુભશુદ્ધિ ન બને તો અપમાનથી તેના ગર્વના ચૂરેચૂરા કરી નાખી તેને તે ધૂળમાં નીચી નમાવી દે, જે ધૂળના ખોળામાં તારા વિશ્વના બધા જીવો વિશ્રામ પામે છે. મારા મનમાં સદા સર્વદા એ આશા જાગતી રહે કે, તું મને છેક દૂર કદી નહિ જવા દે, મારે વારે વારે તારામાં પાછા આવતું જ પડશે, વારંવાર તારામાં મારી જાતને નવીન કરી લેવી પડશે. દાદ વધતો જાય છે, બોલો ભારે બનતો જાય છે, ધૂળ જામતી જાય છે, પણ એવું સદા નક્કરું નથી, દિવસને અંતે માતાના હાથમાં જતું જ પડે છે, અનંત સુધાસમુદ્રમાં સ્નાન કરતું જ પડે છે, બધું કરી જાય છે, બધું હજીનું થઈ જાય છે, ધૂળના ડાઘ રહેતા નથી; જે

૧૧૧

વિશ્વભાવના

પ્રત્યેક જાતિ પોતાની સમ્મતા મારફતે શ્રેષ્ઠ મનુષ્યની માગણી કરે છે. આડનાં મૃગિયાંથી તે ડાળપાંદડાં સુધી બધાનો જ જેમ એક-માત્ર પ્રયત્ન એ હોય છે કે તેના ફળમાં તેનું સૌથી સારું બીજ જન્મે; અર્થાત્ તેની શક્તિનો જેટલો વિકાસ થવો સંભવિત હોય તે એના બીજમાં આવિર્ભાવ પામે. તે જ પ્રમાણે માનવ સમાજ પણ એવા માણસને ઇચ્છે છે જેમાં તે પોતાની શક્તિના અતિમ વિકાસને પ્રત્યક્ષ કરી શકે.

શક્તિનો આ ચરમ વિકાસ શો છે, સર્વશ્રેષ્ઠ માણસ કોને કહેવાય, એની કલ્પના પ્રત્યેક જાતિની વિશેષ શક્તિ અનુસાર રચી કે અરચી હોય છે. કોઈએ બાહુબળને તો કોઈએ બુદ્ધિચાતુર્યને તો કોઈએ ચારિત્ર્યનીતિને માણસની શ્રેષ્ઠતાનું મુખ્ય ઉપાદાન માન્યું છે અને એ દિશામાં જ આગળ વધવાને માટે પોતાના બધા શિક્ષણ સંસ્કાર અને શાસ્ત્રશાસનને કામે લગાડ્યાં છે.

ભારતવર્ષે પણ એક વખતે માનવની પૂર્ણ શક્તિનો અનુભવ કરવા માટે સાધના કરી હતી. ભારતવર્ષે મનથી પોતાના શ્રેષ્ઠ માનવની મૂર્તિ જોઈ હતી. પણ એ શું માત્ર મનમાં જ રહી હતી? બહાર જો માનવનો આદર્શ બિલકુલ જોવામાં જ ન આવે તો મનની અંદર પણ તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ શકતી નથી.

ભારતવર્ષે પોતાના બધા ગુણી રાની શરૂ થઈ રાજા મહારાજાઓમાં એવા કયા માણસો જોયા હતા, જેમને એણે નરશ્રેષ્ઠ તરીકે પસંદ કર્યા હતા? એ કોણ હતા?

સંપ્રાપ્ત્યેનં ઋષયો જ્ઞાનવૃદ્ધાઃ

કૃતાત્માનો વીતરાગાઃ પ્રદાન્તાઃ ।

તે સર્વમં સર્વતઃ પ્રાપ્ય ધીરાઃ

યુક્તાત્માનઃ સર્વમેવાવિશન્તિ ॥

તેઓ ઋષિ હતા. એ ઋષિ કોણુ ? તો કે, જેઓ પરમાત્માને જ્ઞાનમાં પામીને જ્ઞાનતૃપ્ત થયા હોય, આત્મામાં મજેલો નેઈને કૃતાત્મા થયા હોય, હૃદયમાં અનુભવીને વીતરાગ બન્યા હોય, સંસારના કર્મક્ષેત્રમાં નેઈને પ્રશાંત થયા હોય. એ ઋષિઓ તે લોકો છે જેઓ પરમાત્માને સમજેથી પ્રાપ્ત કરીને ધીર થયા હોય છે, સહુની સાથે યુક્ત થયા હોય છે, અને સૌમાં જેમણે પ્રવેશ કર્યો હોય છે.

ભારતવર્ષે પોતાની સઘળી સાધના દ્વારા એ ઋષિઓને ઇચ્છ્યા હતા. એ ઋષિઓ ધનવાન નથી, ભોગી નથી, પ્રતાપશાળી નથી, એ લોકો ધીર છે, યુક્તાત્મા છે.

આ ઉપરથી જ માલુમ પડે છે કે પરમાત્મા સાથેના સંબંધમાં બધા સાથેનો સંબંધ અનુભવવો, બધામાં પ્રવેશ મેળવવો, એને જ ભારતવર્ષે મનુષ્યત્વની ચરમ સાર્થકતા માની હતી. ધનવાન થઈને, પ્રબળ થઈને પોતાના સ્વાતંત્ર્યને જ આસપાસના બધા કરતાં ઊંચું બનાવી દેવું એને જ ભારતવર્ષે સૌથી મોટા ગૌરવની વાત માની નહોતી.

માણસ વિનાશ કરી શકે છે, ઝૂંટવી લઈ શકે છે, મેળવી શકે છે, બેચું કરી શકે છે, શોધ કરી શકે છે, પરંતુ એટલા જ કારણે માણસ મોટો છે એમ નથી. માણસની મોટાઈ એમાં છે કે એ બધાંને પોતાનાં કરી શકે છે. માણસનું જ્ઞાન બધે પહોંચી શકતું નથી, તેની શક્તિ સર્વત્ર પહોંચી શકતી નથી, ફક્ત તેના આત્માના અધિકારને સીમા નથી. માણસોમાં જેઓ શ્રેષ્ઠ હોય છે તેઓ સંપૂર્ણ સમજણ-પૂર્વક એમ કહી શકતા હોય છે કે નાના હોય કે મોટા હોય, ઉચ્ચ હોય કે નીચ હોય, શત્રુ હોય કે મિત્ર હોય, બધા જ મારા પોતાના છે.

માણસોમાં જેઓ શ્રેષ્ઠ હોય છે તેઓ એવી જગ્યાએ બધાની

સાથે સરખા ચઢીને ઊભા રહે છે, જ્યાં સર્વવ્યાપીની સાથે તેમના આત્માનો સંબંધ સ્થાપી શકાય. જ્યાં માણસ બધાને દુઝેલી ચૂકીને પોતે મોટો થવા ઇચ્છે છે ત્યાં ઈશ્વરની સાથે વિચ્છેદ થાય છે. એટલા માટે જ જેમણે માનવજન્મની સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે તેમને ઉપનિષદમાં ધીર કહ્યા છે, સુક્તાત્મા કહ્યા છે. અર્થાત્ તેઓ બધાની સાથે મળી ગયેલા છે માટે જ શાંત છે, તેઓ બધાની સાથે મળેલા છે માટે તે પરમ એકની સાથે તેમને વિચ્છેદ નથી, તેઓ સુક્તાત્મા છે.

ખ્રિસ્તના ઉપદેશવચનોમાં પણ આનો આભાસ મળે છે. તેમણે કહ્યું છે કે સોયના કાણામાં જેમ ઊંટ પેસી શકતું નથી તેમ ધનવાનને માટે મુક્તિ મેળવવી મુશ્કેલ છે.

એનો અર્થ એ છે કે, ધન કહો, માન કહો, જે કંઈ આપણે બેસું કરીએ છીએ તેને લીધે આપણે સ્વર્ગ — અલગ બની જઈએ છીએ, તેને લીધે બધા સાથેનો આપણો સંબંધ નાશ પામે છે. એ વસ્તુઓને જ વિશેષભાવે સાચવવા સંભાળવા જતાં બધાને દૂર રાખીએ છીએ. સંઘરો જેમ જેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ બધા કરતાં પોતાને જુદા માનીને ગર્વ પેદા થાય છે. એ ગર્વના આકર્ષણથી એ જુદાપણાને — સ્વાતંત્ર્યને સતત વધારે જવાનો પ્રયત્ન થાય છે. એને પછી કોઈ હદ રહેતી નથી — હજી મોટો, હજી મોટો, હજી વધારે, હજી વધારે, એમ માણસ બધાની સાથેનો સંબંધ જોઈ બેસવાની દિશામાં જ આગળ વધતો જાય છે, તેનો સર્વત્ર પ્રવેશનો અધિકાર દેવળ નાશ પામે છે. ઊંટ જેમ સોયના નાકામાંથી ગરી શકતું નથી તેમ તે પણ સતત જડો થતો જાય છે અને વિશ્વના કોઈ પણ માર્ગમાં ચઢીને ગરી શકતો નથી, તે પોતાની મોટાઈમાં જ બંધાઈ જાય છે. એ માણસ મુક્તસ્વરૂપને કેવી રીતે પામી શકે જે એવા ત્રિસાળ સ્થાને રહે છે કે જ્યાં જગતનાં નાનાં મોટાં બધાને જ સરખું સ્થાન છે.

એટલા માટે આપણા દેશમાં આ એક બહુ મોટી વાત કહેલી છે કે, ઈશ્વરને મેળવવો હોય તો બધાને મેળવવા જોઈએ. બધાનો ત્યાગ કરવો એ જ ઈશ્વરને પામવાનો માર્ગ નથી.

યુરોપના કોઈ કોઈ આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જોયો પરાક્ષ કે પ્રત્યક્ષ રીતે ઉપનિષદના વિશેષ ઋણી છે, તેઓ તે ઋણનો ઇન્કાર કરીને કહેતા હોય છે કે ભારતવર્ષનું બ્રહ્મ એક અવિચ્છિન્ન (abstract) પદાર્થ છે. અર્થાત્ જગતમાં જ્યાં જ્યાં જે કંઈ છે, તે બધાનો ત્યાગ કરીએ, બાદ કરીએ તે જે રહે તે અનન્ત સ્વરૂપ — અર્થાત્ દ્રૂંકમાં તે કોઈ ઠેકાણે નથી, કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનમાં છે.

આવો કોઈ દાર્શનિક મત ભારતવર્ષમાં છે કે કેમ એની હું ચર્ચા કરવા માગતો નથી પરંતુ એ ભારતવર્ષની મૂળ વાત નથી. વિશ્વજગતના બધા જ પદાર્થોમાં અનન્તસ્વરૂપને અનુભવવાની સાધના ભારતવર્ષમાં એટલે સુધી ગઈ છે કે બીજા દેશના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તેટલે સુધી જવાની હિંમત કરી શક્યા નથી.

ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत् — જગતમાં જ્યાં જ્યાં જે કંઈ છે તે બધાને જ ઈશ્વરથી આજ્ઞાદીને જોવું એવો આપણને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

यो देवोऽग्नौ योऽप्यु
यो विश्वं भुवनमाविवेश
य ऋषधिषु यो वनस्पतिषु
तस्मै देवाय नमोऽनमः ।

આને વિશ્વમાંથી બાદ કરીને ઈશ્વરને જોવા એમ કહી શકાય ? 'તે જેમ અગ્નિમાં છે તેમ જલમાં પણ છે, અગ્નિ અને જલનો કોઈ વિરોધ તેનામાં નથી. ઝંઝર, જવ, ઘઉં વગેરે જે ઓપધિઓ દ્રુક્તા ઘોડા માસ માટે પૃથ્વી ઉપર આપીને પાછી સ્વપ્નની પેઠે અદસ્ય

યર્ષ્નય છે તેમાં પણ તે નિત્ય સત્ય જેમ રહેલું છે, તેમ વળી જે વનસ્પતિ અમરતાની મૂર્તિરૂપે હનરો વર્ષો મુધી પૃથ્વીને ફળ અને છાયા આપે છે તેમાં પણ તે તેવી જ રીતે રહેલું છે. માત્ર છે એટલું જાણવું એમ નહિ, નમોનમઃ, તેને નમસ્કાર દો, તેને નમસ્કાર દો, સર્વત્ર તેને નમસ્કાર દો.

વળી આપણા ધ્યાનના મંત્રનું પણ એ જ લક્ષ્ય છે — તેને બધાની સાથે એક રૂપે જોવો, ભૂલોકની સાથે નક્ષત્રલોકને અને બહારની સાથે અંતરને એક કરીને જોવું.

આપણા દેશમાં ભુદ્ધ પણ આવીને કહી ગયા છે કે જે કંઈ ઉપર છે, નીચે છે, દૂર છે, નિકટ છે, ગાંધાર છે, અગાંધાર છે તે બધા પ્રયે બાધાહીન, દિંસાહીન, શત્રુતાહીન અપરિમિત માનસ અને મૈત્રી જાગવવાં. જ્યારે ઊભા હો અથવા ચાલતા હો, એકા દો કે સૂતા હો ત્યાં મુધી આ પ્રકારની સ્મૃતિમાં અધિષ્ઠિત રહેવું એનું જ નામ બ્રહ્મવિદાર.

અર્થાત્ બ્રહ્મનો જે ભાવ તેમાં પ્રવેશ કરવો એ જ બ્રહ્મવિદાર. બ્રહ્મનો એ ભાવ શો છે?

યથાદમભિન્નકાશે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષઃ સર્વાનુભૂઃ, જે તેજોમય અમૃતમય પુરુષ સર્વાનુભૂ બનીને રહેલો છે તે જ બ્રહ્મ. સર્વાનુભૂ, એટલે બધું જ તે અનુભવ કરે છે એવો એનો ભાવ છે. તે કેવળ બધામાં વ્યાપેલો છે એટલું જ નહિ, બધું જ તેની અનુભૂતિમાં આવી જાય છે. બાળકને મા જે વીંટી રહે છે તે કેવળ પોતાના બાહ્ય અને શરીર વડે નહિ, પણ પોતાની અનુભૂતિ વડે વીંટી રહે છે. એ જ માતાનો ભાવ છે, એ જ એનું માતૃત્વ છે. બાળકને માતા આદિથી તે અંત મુધી અલંત પ્રગાદરૂપે અનુભવ કરે છે. તે જ પ્રમાણે એ અમૃતમય પુરુષની અનુભૂતિ સમસ્ત આકારને ભરી દઈને સમસ્ત

જગતને સર્વત્ર પૂરેપૂરું ઢાંકી દર્શને રહેલી છે. સમસ્ત શરીરથી અને મનથી આપણે તેની અનુભૂતિમાં રૂબેરા છીએ. અનુભૂતિ જ અનુભૂતિ — તેની અનુભૂતિ મારફતે બહુ યોગનો દરથી સૂર્ય પૃથ્વીને ખેંચે છે, તેની જ અનુભૂતિ મારફતે પ્રકાશનાં મોળાં એક લોકમાંથી બીજા લોકમાં તરંગિત થયા કરે છે. આકાશમાં કયાંય એમાં વિચ્છેદ પડતો નથી, કાળમાં કયાંય એમાં વિરામ આવતો નથી.

માત્ર આકાશમાં જ નહિ — યદ્યાયમસ્મિન્નાત્મતિ તેજોમયોડમૃતમયઃ પુણ્યઃ સર્વાનુભૂઃ — આ આત્મામાં પણ તે સર્વાનુભૂ છે. જે આકાશ વ્યાપ્તિનું રાજ્ય છે ત્યાં પણ તે સર્વાનુભૂ છે, જે આત્મા સમાપ્તિનું રાજ્ય છે ત્યાં પણ તે સર્વાનુભૂ છે.

આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે જે તે સર્વાનુભૂને મેળવવો હોય તો અનુભૂતિની સાથે અનુભૂતિનો મેળ એસાડવો પડશે. ખરું જોતાં માણસની જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જાય છે તેમ તેમ તેની આ અનુભૂતિનો વિસ્તાર થતો જાય છે. તેનાં કાવ્ય, દર્શન, વિજ્ઞાન, કલા, ધર્મ, બધું જ માણસની અનુભૂતિને વિશાળમાંથી વિશાળતર બનાવે છે. એ પ્રમાણે અનુભૂ થઈને જ માણસ મોટો થાય છે, પ્રભુ થઈને નહિ. માણસ જેમ જેમ અનુભૂ થશે તેમ તેમ તેની પ્રભુત્વની વાસના ઓછી થતી જશે. જગ્યા રોકવાથી માણસને અધિકાર મળતો નથી, બહારના વ્યવહારથી પણ માણસને અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી — જેટલે અંશે માણસની અનુભૂતિ હોય છે તેટલે અંશે જ તે સાચો હોય છે, તેટલે અંશે જ તેને અધિકાર હોય છે.

૧ ભારતવર્ષે આ સાધના ઉપર જ સૌથી વધુ ભાર દીધો હતો, આ વિશ્વભાવના ઉપર, આ સર્વાનુભૂતિ ઉપર. ગાયત્રીમંત્રમાં એ ભાવનાને જ ભારતવર્ષે ધ્યાન મારફતે કેળવી છે, એ ભાવના જગ્યાવાને માટે જ ઉપનિષદમાં સર્વભૂતને આત્મામાં અને આત્માને સર્વ-

ભૂતમાં અનુભવી ધૂણાનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપેલો છે અને છુદ્દદેવે એ ભાવનાને જ સંપૂર્ણ કરવા માટે પેલી પદ્ધતિનું અવલંબન કરવાને કહ્યું છે જેથી માણસનું મન અદ્વિસામાંથી દયામાં, અને દયામાંથી મૈત્રીમાં સર્વત્ર પ્રસાર પામે.

આ બધાને પામવા માટે, બધાને અનુભવવા માટે કિંમત ચૂકવવી પડે છે. વગર આપ્યે કશું મળતું નથી. તો આ સૌથી મોટી પ્રાપ્તિની કિંમત શી છે? પોતાની જાતને અર્પણ કરવી એ. પોતાની જાતનું અર્પણ કરીએ તો બધાને મેળવી શકાય. પોતાનું ગૌરવ એમાં જ છે — પોતાનો ત્યાગ કરવાથી બધું મેળવી શકાય છે, એ જ એનું મૂલ્ય છે, એટલા માટે જ તેનું અસ્તિત્વ છે.

એટલે ઉપનિષદમાં એક સંકેત છે — તેન ત્યક્ત મુક્તીયાઃ, ત્યાગ મારફતે જ મેળવો, ભોગવો. ના રુચઃ, લોભ ન કરો.

છુદ્દદેવનો ઉપદેશ પણ વાસનાત્યાગનો જ ઉપદેશ છે; ગીતામાં પણ કહ્યું છે, ક્ષત્રીની અપેક્ષા ઊંડી ધર્મને નિરાસક્ત ધર્મને કર્મ કરવાં. આ બધા ઉપદેશો ઉપરથી ધણા એમ માને છે કે ભારતવર્ષ જગતને મિથ્યા માને છે માટે જ તેણે આવી ઉદારસીનતાનો પ્રચાર કર્યો છે. પણ વાત એથી ઊંડાડી જ છે.

જે માણસ પોતાને જ મદત્ત આપે છે તે બીજા બધાને ગોણ ગણવાનો જ. જેના મનમાં વાસના છે તે દેવળ વાસનાના વિષયમાં જ બંધાઈ રહેવાનો, બાકી બધા પ્રત્યે ઉદારસીન રહેવાનો. ક્ષત્ર ઉદારસીન નહિ, કદાચ નિષ્કુર પણ થવાનો. એનું કારણ એ કે, પ્રભુત્વ ઉપર તેને જ રુચિ હોય છે જે માણસ બધા કરતાં પોતાને જ સત્તમ માને છે, વાસના ઉપર તેને જ રુચિ હોય છે જેને મન એ વિષય જ સત્ય અને બીજું બધું માયા હોય છે. એ બધા માણસો સાચા અર્થમાં માયાવાદી હોય છે.

માણુસ જેમ જેમ પોતાને વ્યાપક બનાવતો જાય છે તેમ તેમ તેનાં અહંકાર અને વાસનાનાં બંધન તૂટતાં જાય છે. માણુસ જ્યારે પોતાને બિલકુલ એકલો નથી માનતો જ્યારે તે માળાપ બાઈ મિત્રો વગેરેની સાથે પોતાને એક અનુભવે છે. સારે જ તે સમ્યક્તાને પહેલે પગથિયે પગલું ભાંડે છે, ત્યારે તે મોટા થવાની શરૂઆત કરે છે. પણ એ મોટા થવાની કિંમત શી છે? પોતાની સહજ વૃત્તિઓને, વાસનાઓને, અહંકારને ગોણુ બનાવી દેવાં. એ વગર પરિવારમાં તેને આત્મોપસંનિધ ચર્ધ શકતી નથી. ઘરનાં બધાં આગળ પોતાનો ત્યાગ કરે તો જ સાચા ગૃહસ્થ બની શકાય છે.

એવી રીતે ગૃહસ્થ બનવા માટે, સ્વદેશના બનવા માટે માણુસને બાળપણથી શી શી સાધના નથી કરવી પડતી! તેની જે જે સહજ વૃત્તિઓ પોતાને મોટો બનાવીને પારકાને આઘાત કરે છે તે બધીને સતત ગોણુ બનાવી દેવી પડે છે. તેની જે બધી વૃત્તિઓ બધાની સાથે પોતાનો મેળ રચવા ઇચ્છે છે તેઓને જ ઉત્સાહ અને અભ્યાસ દ્વારા સતત વધારતા રહેવું પડે છે. કુટુંબભાવના કરતાં સમાજભાવનામાં અને સમાજભાવના કરતાં સ્વદેશભાવનામાં માણુસ એક બાજુ જેમ જેમ મોટો થતો જાય છે તેમ તેમ બીજી બાજુ તેણે આત્મવિસ્તોષન સાધવું પડે છે. તેમ તેમ તેનું શિક્ષણ કપરું બનતું જાય છે, તેમ તેમ તેણે બૃહત્ ત્યાગને માટે તૈયાર થવું પડે છે. એનું જ નામ વીતરાગ થવું. એટલા માટે જ મહત્વની બધી જ સાધના માણુસને કહે છે, ત્યક્તેન શુન્નોષાઃ । કહે છે, મા ણ્ધઃ । આ પ્રમાણે પોતાની એકચભાવનાના ક્ષેત્રને ધીમે ધીમે વિસ્તારવાનો પ્રયત્ન એ જ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન છે. આપણે આજે નોર્થએ છીએ કે પશ્ચિમના દેશોમાં એ પ્રયત્ન સામ્રાજ્યભાવના સુધી પહોંચ્યો છે. એક પ્રમતી સાથે સંબંધ ધરાવના જુદા જુદા દેશોમાં જે રાજ્યો આવેલાં છે તે બધાંને એક સામ્રાજ્યના સૂત્રમાં પેરાવીને બૃહત્ભાવે પ્રજા બનવાની એક ઇચ્છા

કે સ્વદેશ કે સ્વજાતિની ભાવનામાં જ માણુસની ભાવનાને પૂરી રાખી તેને જ સર્વેસર્વા અને અત્યંત ઉચ્ચ બનાવી દેવા પ્રત્યે ધ્યાન આપ્યું નથી.

આ જે અબાધ ચૈતન્યમય વિશ્વભાવના ભારતવર્ષમાં અત્યંત સત્ય બની ગઈ હતી એ હકીકતને આજે આપણે સંપૂર્ણ ગૌરવ અને આનંદપૂર્વક યાદ કરીએ તો સારું. એ વાતને સંભારીને આપણી છાતી ફૂલો, આપણું ચિત્ત આશાભર્યું બની જાય. સૌ ભાવનાઓમાં મોટી એવી એ વિશ્વભાવના, સૌ પ્રાપ્તિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી જ્ઞાપ્રાપ્તિ કેવળ કલ્પના નથી, એની જ સાધનાનો પ્રચાર કરવા માટે આ દેશમાં મહાપુરુષોએ જન્મ લીધો છે અને જ્ઞાને જ બધામાં અનુભવ કરવો એને જ એ લોકોએ એવી એક નિશ્ચિત વસ્તુ માની લીધી છે કે તેઓએ જોતી કંઈ છે —

इह चेत् भवेद्भूतं भय सत्यमस्ति,

न चेत् इह भवेद्भૂતं મહતી વિનષ્ટિઃ ।

મૂતેષુ મૂતેષુ વિચિન્ત્ય ધીરાઃ

પ્રેત્યાસ્માલ્લોચાત્ અમૃતા ભવન્તિ ॥

એને જો જાણી શકાયું તો જ સત્ય થવાયું — એને જો ન જાણી શકાયું તો મહાવિનાશ થયો; મૂતે મૂતમાં બધામાં જ તેનું ચિંતન કરીને ધીર પુરુષો અમૃતત્વ પામે છે.

ભારતવર્ષની આ મહાન સાધનાનો જે વારસો આપણને મળ્યો છે એને આપણે ધીજન દેશના શિક્ષણ અને દર્શનથી હલકો પાડવો કે મિથ્યા બનાવવો ન જોઈએ. એ મહાન સત્યને જ જુદી જુદી રીતે ઉજાગવડ બનાવવાનો ભાર આપણા દેશ ઉપર છે. આપણા દેશની એ તપસ્યાને મોટા પાયા ઉપર સાર્થક કરવાનો સમય આજ આપણે માટે આવ્યો છે. આપણને જિગીયા નથી જોઈતી, જિજ્ઞાસા નથી જોઈતી, પ્રભુત્વ નથી જોઈતું, પ્રજાતા નથી જોઈતી, તેમ જ વર્ણ

વર્ણ વચ્ચેના, ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના, સમાજ સમાજ વચ્ચેના અને સ્વ-
 દેશ અને વિદેશ વચ્ચેના બેદ, વિરોધ અને વિચ્છેદ પણ નથી જોવામાં
 આવેલો તો નાના મોટા, પોતાના પારકા બંધામાં જ ઉદાર ભાવે પ્રવે-
 શવાની જે સાધના, તેને જ આપણે આતંદપૂર્વક વધારી લઈશું. આજે
 આપણા દેશમાં દેટલી જુદી જુદી જનનિઓ, દેટલા જુદા જુદા ધર્મો,
 દેટલા જુદા જુદા સંપ્રદાયો છે એની ગણતરી કોણ કરી શકે એમ છે?
 અહીં માણસ માણસ વચ્ચે વાતવાતમાં અને ડાલે ને પગલે જે બેદ
 છે, અને આહારવિહાર અને બંધી બાજતમાં જ માણસના માણસ
 પ્રત્યેના વ્યવહારમાં જે નિષ્કુર અવસ્થા અને ઘુણા પ્રગટ થાય છે તેનો
 જોડો જગતમાં બીજો કયાંય મળે એમ નથી. એને લીધે આપણે ઈશ્વરને
 ખોતા જઈએ છીએ જે બંધાને પોતામાં સમાવીને એક રૂપે રહેલો છે;
 જેણે પોતાના આધિભાવને વિચિત્ર બનાવ્યા છે, પરંતુ વિરુદ્ધ બનાવ્યા
 નથી. તેને ખોલો એટલે જ મંગલને ખોલું, શક્તિને ખોલી, સામ-
 જર્યને ખોલું, અને સત્યને ખોલું. એટલે આજે આપણી દુર્ગતિનો
 કંઈ પાર નથી, જે સાડું છે તે સદા બાધા પામ્યા કરે છે, ડાલે ને
 પગલે ખંડિત થયા કરે છે, તેનું કાર્ય બધે ફેલાવા પામતું નથી. સાડું
 કાર્ય કોઈ એક માણસને આશ્રયે માથું ઝીંચકે છે અને તેની સાથે જ
 લોપ પામે છે, જમાને જમાને માણસે માણસે તેની પરંપરા ચાલતી
 નથી. દેશમાં જે કંઈ થોડું કસ્યાણુ ઉત્પન્ન થાય છે તે સદા પદ્મપત્ર
 ઉપરના ઝાકળખિંદુની જેમ અસ્થિર ઝાલમોઝાલ અવસ્થામાં રહે છે.
 એનું કારણ બીજું કંઈ નહિ, પણ એ છે કે આપણે ખાવા, પીવા,
 સૂવા, જાડવા, બેસવામાં જે સાત્ત્વિકતાની સાધનાનો વિસ્તાર કર્યો હતો
 તે જ આજે લક્ષ્યહીન અને પ્રાણહીન બનીને વિકૃત ચર્ચાઈ છે.
 એનો જે ઉદ્દેશ હતો તેની વિરુદ્ધ તે કામ કરે છે. જે વિશ્વભાવનાને
 તેણે મુક્ત કરવાની હતી તેને જ તે સૌથી વધુ રૂંધે છે. પગલે પગલે
 તે નવા નવા બેદો જોવા કરે છે અને માનવ-ઘુણાનાં ઝાંખરાં વડે
 તેની આસપાસ મજબૂત વાડ બાંધે છે. આ રીતે જ આપણે જમાને

ખોયા છે, મનુષ્યત્વને તેના બૃહદ્ક્ષેત્રમાં ખડું કરી શક્યા નથી, નિરર્થક દેહલાક આચારોને પાળવા એ જ આપણું કર્તવ્ય બની ગયું, શક્તિને છુટે છુટે માર્ગે ઉદાર ભાવે ફેલાવી ન શક્યા, ચિત્તના હરવા ફરવાના માર્ગે સાંકડા થઈ ગયા, આપણી આશા નાની બની ગઈ, હિંમત રહી નહિ, એકબીજા પાસે ઊભા રહેવાનું કોઈ આકર્ષણ રહ્યું નહિ, સતત આધા ખસી જવા તરફ જ વલણ રહ્યું, કેવળ ભાગલા પાડવા, ભાંગી નાખવું એવી જ વૃત્તિ રહી — નથી રહી અહા, નથી રહી સાધના, નથી રહી શક્તિ કે નથી રહી આનંદ. સમુદ્રની માછલી જેમ અંધારી ગુફાનાં થોડાં બંધિયાર પાણીમાં જઈ પડે તો તે જેમ ધીમે ધીમે આંધળી થઈ જાય છે અને ફીણ બની જાય છે, તેમ આપણા જે આત્માનું સ્વાભાવિક વિહારક્ષેત્ર વિશ્વ છે, અને આનંદલોક ભૂમા છે, તેને આ બધા એંકડો દુકંડામાં વહેંચાઈ ગયેલા ખાવા અડવાના નાના નાના વાડાઓમાં પૂરી રાખીને રોજ રોજ તેની છુદ્ધિને આંધળી, હૃદયને કેદી અને શક્તિને પાંગળી કરી નાખીએ છીએ. અત્યંત પ્રત્યક્ષ આ મહત્તી વિનંદિમાંથી કોણ આપણને બચાવશે? કઈ વસ્તુ આપણને સત્ય બનાવશે? એનો સાચો ઉત્તર આપણા દેશમાં જ રહેલો છે. इह चेत् अवेदीत् कथं सत्यमस्ति न चेत् इह अवेदीत् महती विनष्टिः। એને જો જાણી શકાયું તો જ સત્ય થયાયું, એને જો ન જાણી શકાયું તો મહાવિનાશ થયો. એને શી રીતે જાણવું? તો કે મૂતેષુ મૂતેષુ વિચિન્ત્ય — પ્રત્યેકમાં, સઘળામાં તેનું ચિંતન કરીને, તેનું દર્શન કરીને. ઘરમાં કહો, સમાજમાં કહો, રાષ્ટ્રમાં કહો, નેટલે અંશે બધાની અંદર આપણે તે સર્વાનુભૂતો અનુભવ કરીશું તેટલે જ અંશે સત્ય થઈશું; નેટલે અંશે એવો અનુભવ ન કરીશું તેટલે અંશે આપણો વિનાશ થશે. એટલા માટે બધા જ દેશોમાં સર્વત્ર માણસ જાણે અને અજાણ્યે એ જ સાધના કરે છે, તે વિશ્વાનુભૂતિમાં જ આત્માનો સાચો અનુભવ ખોળે છે, બધાની અંદર થઈને તે એકને જ ઇચ્છે છે. કારણ, તે એક જ અમૃત છે, તે એકથી છૂટા પડવું એટલે જ મૃત્યુ.

પણ મારા મનમાં લગારે નિરાશા નથી. હું જાણું છું કે અમારા જ્યાં અત્યંત સ્પષ્ટ રૂપે મૂર્તિમંત થાય છે ત્યાં જ તેના પ્રતિકારની શક્તિ સંપૂર્ણ વેગથી પ્રગળા જતી જાય છે. આજે જે દેશો સ્વદેશ, સ્વજાતિ, સ્વરાજ્ય, સામ્રાજ્ય વગેરેની પાછળ પડેલા છે તેઓ પણ, વિશ્વ મારફતે તે પરમ એકની જોજમાં સમાનપણે મડેલા નથી તેઓ પણ, તે એકની ભાવનાને એક જગ્યાએ આવીને આધાત કરે છે, પણ તેમ છતાં તેઓ બૃહત્ તરફ જ જઈ રહ્યા છે — અમુક ચોક્કસ મર્યાદામાં તેમણે એકતાની ભાવનાને વિસ્તૃત કરી લીધી છે. તેથી કરીને જ્ઞાનમાં, ભાવમાં, કર્મમાં હજી તેઓ વિસ્તાર સાધતા જાય છે. તેઓની શક્તિ હજી પણ ક્યાંય ખાસ દાર પામી નથી. તેઓ આગળ વધે છે, બંધાર્થ નથી ગયા. પરંતુ એટલા માટે જ તેમને એ સ્પષ્ટપણે સમજાવું મુશ્કેલ છે કે પરમ પ્રાપ્તિ શી વસ્તુ છે. તેઓ એમ માને છે કે તેઓ જેની પાછળ પડ્યા છે તે જ ચરમ વસ્તુ છે, એની પાર કશું છે જ નહિ, અને કદાચ હોય તો માણસને તેની જરૂર નથી. તેઓ એમ માને છે કે માણસને જે કંઈ જરૂરનું છે તે વોટ આપવાના અધિકાર ઉપર અવલગ્નિત છે, આજકાલ લોકો જેને પ્રગતિ કહે છે તે જ માણસનું ચરમ અવલગ્નન છે.

પરંતુ વિધાતાએ આ ભારતવર્ષમાં જ સમસ્યાને સૌથી આકરી બનાવી દીધી છે, એટલે આપણે જ એ સમસ્યાનો ખરો જવાબ આપવો પડશે, અને એ જવાબ આપણા દેશની વાણીમાં જેવો અત્યંત સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત થયો છે તેવો ખીજે ક્યાંય થયો નથી.

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं न ततो विजुगुप्सते ॥

જે સર્વ ભૂતોને પરમાત્મામાં જુએ છે અને પરમાત્માને સર્વભૂતોમાં જુએ છે તે પછી કોઈની ધૂળા કરતો નથી.

સર્વવ્યાપી સ મગવાન્ તસ્માત્ સર્વગતઃ શિવઃ । એ ભગવાન સર્વવ્યાપી છે એટલે એ જ સર્વગત મંગલ છે. ભાગલા દ્વારા, વિરોધ દ્વારા જેમ જેમ તેને ખંડિત ભાવે જાણીશું તેમ તેમ તે સર્વગત મંગલના માર્ગમાં બાધા બની કરીશું.

એક દિવસ ભારતવર્ષની વાણીમાં માણસની સૌથી મોટી સમસ્યાનો જે ઉત્તર દેવામાં આવ્યો હતો, તે જ ઉત્તર આજે ઇતિહાસમાં આપણે દેવે પડશે. આજે આપણા દેશમાં અનેક જાતિઓ આવી છે, સામસામી દિશાઓમાંથી અનેક વિરુદ્ધ શક્તિઓ આવી પડી છે, મનનું અનૈક્ય, આચારનું પાર્થક્ય, સ્વાર્થની અથડામણ ઉઘ્ર બની ગયાં છે. આપણી સમસ્ત શક્તિ વડે ભારતવર્ષની વાણીને સાચી પાડવાનો વખત આજે આવ્યો છે. જ્યાં સુધી આપણે એ ન કરીએ ત્યાં સુધી વારંવાર સતત આઘાત પામ્યા કરીશું, — સતત અપમાન, સતત નિષ્ફળતા પામ્યા કરીશું, વિધાતા આપણને એક દિવસ પણ આરામથી વિસામો નહિ લેવા દે.

આપણે માણસની બધી અજ્ઞતાઓને મિટાવી દઈને તેને એકરૂપે જોવાની સાધના કરવા માગીએ છીએ તેનું કારણ એ નથી કે, એમ કરવાથી આપણે પ્રજા બની જઈશું, આપણો વેપાર વિસ્તાર પામશે, આપણી જાતિ બધી જાતિ કરતાં મોટી બની જશે, પરંતુ એનું એકમાત્ર કારણ એ છે કે, અધા માણસોની મારફતે આપણો આત્મા તે જૂમામાં સત્ત્વ બની જશે, જે “સર્વગતઃ શિવઃ” છે, જે “મર્મમૂલગુહાશય.” છે, જે “સર્વાંતુભૂઃ” છે. આપણે એને જ ઇચ્છીએ છીએ, એ જ આદિમાં છે, એ જ અંતે છે. જો કોઈ એમ કહે કે એ રીતે આપણી ઉન્નતિ નહિ થાય, તો હું કહીશ કે અમારી ચિંતિત જ સારી છે. જો કોઈ કહે કે એ રીતે આપણી રાષ્ટ્રભાવના દબ નહિ થાય, તો હું કહીશ કે રાષ્ટ્રભાવનાનો અત્યંત નિષ્કુર મોહ વડાવીને બહાર નીકળી જવું એ જ માણસને માટે શ્રેયસ્કર છે એ શિશુ આપણે માટે જ ભારત-

વર્ષ લાંબા સમયથી તૈયાર થતું આવ્યું છે. ભારતવર્ષ એમ જ કહેવું છે કે ચેનાહં નામૃતાસ્યામ્ કિમહં તેન કુર્યામ્ — બધી ઉદ્ધત સમ્બનાઓના દરખાસ્તમાં જિભા રહી ફરી એક વાર ભારતવર્ષ કહેવું પડશે, — ચેનાહં નામૃતાસ્યામ્ કિમહં તેન કુર્યામ્ । પ્રબળો તેનો દુર્બળ કહીને અવગણ કરશે, ધનિકો તેનો દરિદ્ર કહીને ઉપહાસ કરશે પરંતુ તેમ છતાં તેણે કહેવું જ પડશે — ચેનાહં નામૃતાસ્યામ્ કિમહં તેન કુર્યામ્ । એ વાત કહેવાની શક્તિ આપણા કંઠમાં તે જ આપશે ય એકઃ, જે એક છે, અર્જુનઃ, જેને વર્ણ નથી; વિચેતિ ષાન્તે વિશ્વમાસૌ, જે બધાના આદિમાં અને બધાને અંતે રહેલો છે — જ નો સુદ્ધતા શુભતા મંચુનક્તુ, તે આપણને શુભ ભુદ્ધિ સાથે યુક્ત કરે, શુભ ભુદ્ધિ દ્વારા દુરના અને નિકટના, પોતાના અને પરાયા બધાની સાથે યુક્ત કરે.

હે સર્વાનુભૂ, તારી જે અમૃતમય અનંત અનુભૂતિ દ્વારા વિશ્વ ચરાચરમાં જે કંઈ છે તે બધાને તે ગદ્ય આલિંગનમાં પકડેલું છે, તે તારી અનુભૂતિને આ ભારતવર્ષના ઉજ્જવલ આકાર તરફ જિભા રહીને એક દિવસે અહીંના ઋષિઓએ પોતાની નિર્મલ ચેતનામાં કેવી અદ્ભુત ગંભીરતાથી અનુભવી હતી તે યાદ કરનાં મારું હૃદય પુત્રકિત ધર્મ જ્ઞાત છે. એમ લાગે છે જાણે તેઓની તે ઉપસંગ્રહિત આ દેશના આ ખુદ્ધા નીલાકાશમાં, આ ધુમ્મસ વિનાના ઉદાર પ્રકાશમાં આજે પણ સંચારિત થાય છે. એમ થાય છે, જાણે આ આકાશની અંદર આજે પણ હૃદયને ખુદ્ધ કરીને, શાંત કરીને ધરીએ તો તેઓની તે વિદ્યુત્ ભય ચેતનાનો આંચકો અમારા ચિત્તને વિશ્વસ્પંદનના સમાન હંદમાં તરંગિત કરી દેશે. કેવી અદ્ભુત પરિપૂર્ણતાને રૂપે તે તેઓની આગળ દર્શન દીધાં હતાં — એવી પૂર્ણતા કે કરાનો તેમને કોલ રજો નહોતો. જેમ જેમ તેઓ ત્યાગ કરતા ગયા તેમ તેમ તેં ભરી દીધું એટલે તેઓએ ત્યાગને જ ભોગ કહ્યો. તેમની દષ્ટિ એવી ચૈતન્યમય બની ગઈ હતી કે, લેશમાત્ર શન્યને તેઓ કયાંય જોવા પામ્યા નહિ,

મૃત્યુને પણ તેઓએ વિચ્છેદરૂપે સ્વીકાર્યું નહિ. એટલા માટે અમૃતને જેમ તેઓએ તારી છાયા કહી છે તેમ મૃત્યુને પણ તેઓએ તારી છાયા કહી છે, यस્ય છાયામૃતં यस્ય મૃત્યુઃ । એટલે તેઓએ કહ્યું છે, પ્રાણો મૃત્યુઃ પ્રાણ સ્તક્ષ્મા — પ્રાણ જ મૃત્યુ છે, પ્રાણ જ વેદના છે. એટલા માટે જ તેમણે ભક્તિપૂર્વક, આનંદપૂર્વક કહ્યું છે — નમસ્તે અસ્તુ આયતે, નમો અસ્તુ પરાયતે — જે પ્રાણ આવે છે તે તને નમસ્કાર, જે પ્રાણ ચાલ્યા જાય છે એવા તને નમસ્કાર. પ્રાણો હ મૂતં મબ્યં ચ — જે ચાલ્યું ગયું છે તે પ્રાણમાં જ છે, જે ભવિષ્યમાં આવનાર છે તે પણ પ્રાણમાં જ રહેલું છે. તેઓ અત્યંત સહેલાઈથી એ વાત સમજી ગયા હતા કે સંબંધનો વિચ્છેદ ક્યાંય નથી. પ્રાણનો સંબંધ બે જગતમાં કોઈ એક જગ્યાએ પણ તૂટી જાય તો જગતમાં ક્યાંય એક પણ પ્રાણી જીવી ન શકે. એ વિરાટ પ્રાણસમુદ્ર તું જ છે. યદિદં કિંચ પ્રાણ એજિતિ નિઃસૂતમ્ — આ જે કંઈ છે તે બધું જ પેલા પ્રાણમાંથી નીકળે છે અને પ્રાણમાં જ કંપિત થાય છે. પોતાના પ્રાણને તેમણે અનંતથી અણગ પાડીને જોયો નહોતો એટલે જ પ્રાણને તેમણે સમસ્ત આકાશમાં વ્યાપેલો જોઈને કહ્યું હતું પ્રાણો વિરાટ. એ પ્રાણને જ તેમણે ચંદ્રસૂર્યમાં અનુસરણ કરીને કહ્યું છે, પ્રાણો હ સૂર્યચન્દ્રમા । નમસ્તે પ્રાણ ક્રન્દાય, નમસ્તે સ્તનયિત્તયે — જે પ્રાણ કંદન કરે છે, એવા તને નમસ્કાર, જે પ્રાણ ગર્જન કરે છે એવા તને નમસ્કાર. નમસ્તે પ્રાણ વિદ્યુતે, નમસ્તે પ્રાણ વર્ષતે — જે પ્રાણ વિદ્યુતરૂપે સળગી ઊઠે છે એવા તને નમસ્કાર, જે પ્રાણ વરસાદરૂપે વરસે છે એવા તને નમસ્કાર. પ્રાણ, પ્રાણ, પ્રાણ, બધું જ પ્રાણમય — ક્યાંય એમાં છિદ્ર નથી, અન્ત નથી. આવી અખંડ અનવચ્છિન્ન ઉપદ્રવિધમાં તારા જે સાધકો એક દિવસ વસતા હતા તેઓ આ ભારતવર્ષમાં જ વિચરતા હતા. તેઓ આ આકાશ તરફ જોઈને એક દિવસ આવી નિઃસંરાય પ્રતીતિપૂર્વક બોલી ઊઠ્યા હતા, લોકેવાન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્ મદેપ બ્રાહ્મણ ગાનન્દો ન ઈયાત્ — કોણ સરીર હતાવત, કોણ જીવન ધારણ કરત,

ને આ આકાશમાં આનંદ ન હોત ? જેમણે પોતાના અનુભવથી આખા આકાશને જ આનંદમય બળ્યું હતું, તેમની ચરણરજ આ ભારતવર્ષની જમીન ઉપર પડેલી છે. એ પવિત્ર રજને માથે ચઢાવી હે સર્વવ્યાપી પરમાનંદ, તને સર્વત્ર સ્વીકારવાની શક્તિ અમારામાં સંચારિત થાઓ. બધી બાધાઓ અને બંધનો નાશ પામે. દેશમાં આ આનંદાનુભવની ભરતી આવે. એ આનંદના ધસારામાં માણસનાં બધાં ઉપજનની કાદેજાં બંધાનોના ચૂરા થઈ જાય, શત્રુ અને મિત્ર એક થઈ જાય, સ્વદેશ અને વિદેશ એક થઈ જાય. હે આનંદમય, અમે દીન નથી, દરિદ્ર નથી. તારી અમૃતમય અનુભૂતિ દ્વારા અમે આકાશમાં અને આત્મામાં, અંતરમાં અને બહાર પીંટળાયેલા છીએ એ અનુભૂતિ અમારામાં રોજ રોજ જાગત રહે. તો જ અમારો ત્યાગ એ જ ભોગ બની જશે, અભાવ પણ ઐશ્વર્યમય બની જશે, દિવસ પૂર્ણ બનશે, રાત પૂર્ણ બનશે, નિદ્રા પૂર્ણ બનશે, દુર પૂર્ણ બનશે, પૃથ્વીની ધૂળ પૂર્ણ બનશે, આકાશના નક્ષત્રોએ પૂર્ણ બનશે. જેમણે તને નિષ્પિણ આકાશમાં પરિપૂર્ણલાવે જોયો છે તેમણે કંઈ તને કેવળ જ્ઞાનમય રૂપે જોયો નથી. કયા પ્રેમના મુગંધ વસંતાનિજે તેમના હૃદયમાં એ સમાચાર સંચારિત કર્યા હતા કે, તારી વિશ્વવ્યાપી અનુભૂતિ રસમય અનુભૂતિ છે ? કહ્યું છે, રજો વે સઃ — એટલા માટે જ જગતભરમાં આટઆટલાં રૂપ, આટઆટલા રંગ, આટઆટલી ગંધ, આટઆટલાં ગીત, આટઆટલી મૈત્રી, આટઆટલો સ્નેહ, આટઆટલો પ્રેમ છે. એસ્યૈવાનન્દમ્યાન્યાનિ ભૂતાનિ માદ્રાગુપજીવન્તિ — તારા એ અખંડ પરમાનંદ રસને જ અમે બધા શુભજંતુઓ દિશાએ દિશામાં ફણે ફણે, માત્રાએ માત્રાએ, કણે કણે પામીએ છીએ — દિવમે રાત્રે, ઋતુએ ઋતુએ, અન્નમાં અને જલમાં, ફૂલમાં અને ફલમાં, દેહથી અને મનથી, અંતરમાં અને બહાર નાનાવિધ રીતે માણીએ છીએ. હે અનિર્વાચનીય અનંત, તને રસમય રૂપે જોઈએ તો સમસ્ત વિષ્ણુ એકદમ બધાની નીચે નમી પડે છે. કહે છે, મને તારી ધૂળમાં,

ધાસમાં ફેલાવી દે. મને ખાલી કરી નાખ, કંગાળ બનાવી દે, ત્યાર પછી મને રસથી ભરી દે. મારે નથી જોઈતું ધન, નથી જોઈતું માન, નથી થવું મારે કોઈનાથીયે લગારે મોટા. તારો જે રસ હાટ-બળરમાં વેચાતો મળતો નથી, રાજભંડારમાં તાળાંચાવીમાં પૂરી રાકતો નથી, જે પોતાના અનંત પ્રાચુર્યમાં પોતાને સમાવી રાકતો નથી, ચારેબેર ફેલાઈ જાય છે, તારા જે રસને લીધે જમીન ઉપર ઘાસ લીકું રહે છે, વનમાં ફૂલો સુંદર લાગે છે, જે રસને લીધે બધાં દુઃખ, બધા વિરોધ, અને બધી ઝૂંટાઝૂંટ વચ્ચે પણ આજે માણસોને ઘેરે ઘેરે પ્રેમની અજસ્ર અમૃતધારા કેમે કરી સુકાઈ જતી નથી, ખૂટી જતી નથી — ક્ષણે ક્ષણે નવીન બનીને પિતામાં અને માતામાં, સ્વામીમાં અને સ્ત્રીમાં, પુત્રમાં અને કન્યામાં, બંધુમાં અને બાંધવમાં, જુદી જુદી દિશાઓમાં અને જુદી જુદી સાખાઓમાં વહે જાય છે, એ તારા નિખિલ રસનું નિખિલ સમષ્ટિ રૂપ જે અમૃત, તેનો એક છાંટે મારા હૃદયની અંદર જરા અડાડી દે. ત્યાર પછી હું રાતદિવસ તારા લીલા ઘાસની સાથે મારા પ્રાણને સરસ બનાવી જોગવી દઈ તારા ચરણને વળગી રહીશ. જેઓ તારા જ છે, એવા તારા બધા-ઓની વચ્ચે ગરીબ થઈને, નિશ્ચિંત થઈને, ખુશી થઈને જે જગ્યાનો કોઈને લાભ નથી હાં બેસીને તારા પ્રેમભર્યા મુખની શોભાના ચિર-પ્રસન્ન પ્રકાશમાં પરિપૂર્ણ બનીને રહીશ. હે પ્રભુ, ક્યારે તું મને સંપૂર્ણપણે સાચેસાચ જણાવશે કે, રિક્તતાની પ્રાર્થના એ જ તારી આગળ ચરમ પ્રાર્થના છે ? મારું સર્વસ્વ લઈ લે, સર્વસ્વ મિટાવી દે, તો જ તારું બધું હું પામીશ, માનવજીવનમાં બધાને આ છેલ્લી વાત કહેવાની હિંમત ત્યાં મુધી નહિ ચાલે જ્યાં મુધી અંતરની અંદરથી કહી નહિ શકું, રનો વે સઃ રસં લેવાયં લઙ્ગાતન્દ્રી મવતિ — તે જ રસ છે, જે કંઈ આનંદ છે તે એ રસને પામવાથી જ મળે છે.

૧૦૨

રસનો ધર્મ

આપણી ધર્મસાધનાની બે બાજુઓ છે, એક શક્તિની બાજુ અને એક રસની બાજુ. પૃથ્વી જે રીતે જળમાં અને સ્થળમાં વિભક્ત થયેલી છે, તેવું આ પણ છે.

શક્તિ બાજુ એ બક્ષિષ્ટ વિશ્વાસ છે. એ વિશ્વાસ જ્ઞાનની વસ્તુ નથી. ઈશ્વર છે એટલું માત્ર માનવું એને હું વિશ્વાસ કહેતો નથી. હું જેની વાત કરું છું, તે વિશ્વાસ સમસ્ત ચિત્તની એક અવસ્થા છે; એ એક પ્રકારના અવિચ્છિન્ન ભરોસાનો ભાવ છે. મનમાં તે ક્રિયભાવે અવસ્થાન કરે છે — પોતાને તે કોઈ પણ સ્થિતિમાં નિરાશ્રય કે નિઃસહાય માનવું નથી.

એ વિશ્વાસ પૃથ્વીના જેવી દૃઢ વસ્તુ છે. એ એક નિશ્ચિત આધાર છે. એમાં એક જગ્યાનું જોર રહેલું હોય છે.

જેનામાં આ વિશ્વાસનું જોર નથી હોતું, અર્થાત્ જેના ચિત્તમાં આ ક્રિય સ્થિતિનત્વનો અભાવ હોય છે, તે વ્યક્તિના હાથમાં સંસારમાં જે કંઈ આવે છે તેને તે જીવસટોસટ પ્રયત્ન કરીને વગળી રહે છે. તે જાણે અત્યંત જળમાં પડ્યો હોય છે — ક્યાંય તેના પગ જમીનને અડતા નથી; એટલા માટે જે બધી વસ્તુઓ સંસારની ભરતી ઓટમાં તણાતી તણાતી આવે છે અને તણાતી તણાતી ચાલી જાય છે, તેમને જ એકદમ બે હાથથી પકડી લેવાને જ તે બચી ગયા બરાબર માને છે. તેમાંથી જે કંઈ તે ગુમાવે છે, જે કંઈ તેની મૂઠીમાંથી છૂટીને ચાલ્યું જાય છે, તેના નુકસાનને તે એવું તો આત્મતિક નુકસાન માની લે છે કે તેને ક્યાંય સાંત્વન શોધ્યું જશું નથી. વાતવાતમાં તેને એમ લાગ્યા કરે છે કે સત્યાનારા વળી ગયું.

બાધા અને વિધ્નો સતત તેના મનમાં નિરાશાને ધાડી બનાવ્યા કરે છે. એ બધી બાધાઓને વટાવીને તે કયાંય કોઈ ચરમ સફળતાનું દર્શન કરી શકતો નથી. જે માણસ ડૂબી જવાય એટલા માટે પાણીમાં તરતો હોય છે, જેને પગ ફેરવવાનું કોઈ ઠેકાણું નથી હોતું, તેને મામૂલી ઘડો, ગાગર કે કેળનો તરાપો પણ મહામૂલી વસ્તુ થઈ પડે છે — તેના લયની, ચિંતાની કે ઉદ્વેગની કોઈ હદ હોતી નથી. અને જે માણસના પગ નીચે નક્કર જમીન હોય છે, તેને પણ ઘડા ગાગરની જરૂર હોય છે, પરંતુ ઘડો અને ગાગર તેના જીવનના આધાર નથી હોતાં — કોઈ તેની પાસે એ જૂંટવી લે તો તેને ગમે એટલી અગવડ પડે, ખોટ સામે, તોય તે ડૂબી મરવાનો નથી.

એથી કરીને દરવિશ્વાસી માણસના કામકાજમાં જોર હોય છે, પરંતુ ઉદ્વેગ નથી હોતો. તે મનમાં નિશ્ચિતપણે જાણતો હોય છે કે તેને જિભા રહેવાની એક જગ્યા છે, પહોંચવાનું સ્થાન છે; અત્યંત જગ તે ન જોઈ શકતો હોય તોય તે મનમાં મનમાં જાણે છે કે તેને જગ મળ્યા વગર રહેવાનું નથી — વિપરીત જગ આવે તોય તે વિપરીતતાને જ સર્વસ્વ માનતો નથી, તેમાં થઈને પણ તેને કોઈક સાર્થકતાની ખાતરી હોય છે. કોઈ એક અત્યંત મોટી જગ્યાએ ચિત્તની દરનિર્ભરતા, એ જગ્યાને જ ધ્રુવસ્થ તરીકે અત્યંત સ્પષ્ટપણે અનુભવવું એનું નામ જ વિશ્વાસની નક્કર ભૂમિ જેના ઉપર આપણી ધર્મસાધના મંડાયેલી હોય છે.

એ વિશ્વાસના મૂળમાં એક જ્ઞાન રહેલું છે. તે એ કે ઈશ્વર સત્ય છે.

આ વાત સાંભળવામાં સહેલી છે, અને સાંભળતાવેંત ઘણા કદાચ બોલી જાશે કે, ઈશ્વર સત્ય છે, એનો આપણે ક્યાં ઇન્કાર કરીએ છીએ ?

ગાંધે ને પગલે ઇન્કાર કરીએ છીએ. ઈશ્વર સત્ય નથી, એ રીતે

જ પ્રતિદિન આપણે સંસારનાં કામ કરના હોઈએ છીએ. ઈશ્વર સત્ય છે, એ જ્ઞાન ઉપર આપણે આધાર રાખી શકતા નથી. આપણું મન ત્યાં મુઢી પહોંચીને ત્યાં જઈને સ્થિતિ કરી શકતું નથી.

મારું ભલે ગમે તે થાઓ, જે ઈશ્વર પરમ સત્ય છે, ચરમ સત્ય છે તે છે જ, અને તેમાં જ હું રહેલો છું, એટલે વિશ્વાસ સર્વ અવસ્થામાં જેના મનમાં કાયમ હોય છે, તે વ્યક્તિ જે રીતે જીવનનાં કાર્યો કરે છે, તે રીતે આપણે કરના હોઈએ છીએ. — છે, છે, છે, ઈશ્વર છે, તે મારો જ છે, સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં તે છે અને તે મારો જ છે — જીવનમાં ગમે તેટલી ઊલટપાલટ થઈ નય, એ સત્યથી દોઈ મને લગારે વંચિત કરી શકે એમ નથી, એવું જોર અને એવો ભરોલો જેને હોય તે વિશ્વાસી; ઈશ્વર છે, એ સત્ય ઉપર જ તે વિશ્વાસ કરે છે, અને ઈશ્વર છે, એ સત્ય ઉપર જ તે કામ કરે છે.

પરંતુ ઈશ્વરે કેવળ સત્સરૂપે બધાને દૃઢ રીતે ધારણ કરી રાખ્યા છે. બધાને આશ્રય આપ્યો છે, એટલું જ સંપૂર્ણ સત્ય નથી.

આ જીવધાત્રી પૃથ્વી ખૂબ સખત છે — એનો પાયો પથ્થરોના અનેક ધરોનો બનેલો છે. એ કંઠણ દંડના એનામાં ન હોત તો એના ઉપર આપણે આટલી નિઃસંશય રીતે આધાર રાખી શકત નહિ. પણ એ કંઠણપાણું જ જે પૃથ્વીનું ચરમ સ્વરૂપ હોત તો તે એ એક લયંકર પથરાળ મરુભૂમિ બની જાત.

એના બધા કાર્કિન્ય ઉપર એક રસનો વિકાસ થયેલો છે — તે જ એનું ચરમ પરિણામ છે. તે કોમળ છે, સુંદર છે, વિચિત્ર છે. ત્યાં નૃત્ય છે, ગીત છે, સાગરશણગાર છે. પૃથ્વીનું સાર્થક રૂપ એમાં જ પ્રગટ થયું છે.

અર્થાત્ નિત્યસ્થિતિ ઉપર એક નિત્યગતિની લીલા વગર તેને સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થતી નથી. પૃથ્વીના ધાતુ અને પથ્થરના અવ્યય પાયા

ઉપરના છેક ઉપરના ભાગમાં આ ગતિનો પ્રવાહ, યૌવનનો પ્રવાહ, સૌન્દર્યનો પ્રવાહ વહેતો હોય છે, પ્રાણનો પ્રવાહ, યૌવનનો પ્રવાહ, સૌન્દર્યનો પ્રવાહ — તે સદા હરતો ફરતો, આવતો જતો અને હળતો મળતો હોય છે.

રસ વસ્તુ સન્ન્યસ હોય છે; — તે કંઈ નથી હોતો, નમ્ર હોય છે એટલે તેનો સર્વત્ર સંચાર હોય છે; એથી જ તે વૈચિત્ર્યમાં દિલોળા લેતો જગતને પુનઃકૃત બનાવી દે છે — એથી જ તે સદા પોતાની અપૂર્વતા પ્રગટ કરતો હોય છે, અને એથી જ તેની નવીનતાને અંત નથી હોતો.

એ રસ જ્યાં સુકાર્ષ જાય છે, ત્યાં ફરી પેલી નિશ્ચલ કંઠિનતા બહાર નીકળી આવે છે, ત્યાંથી પ્રાણની અને યૌવનની નમન્યતા અને અને કમનીયતા ચાલી જાય છે, અને જરા અને મૃત્યુની અકડકટતા જ ઉત્કટ બની જાય છે.

આપણી ધર્મસાધનામાં પણ એ રસમય ગતિતત્ત્વને રાખવામાં ન આવે તો તે સંપૂર્ણ થતી નથી, એટલું જ નહિ તેની જે અરમ સાર્થકતા તે જ નારા પામે છે.

ધણી વાર ધર્મસાધનામાં કંઠિનતા જ પ્રથમ બની જતી જોવામાં આવે છે — તેની અવિચલિત દૃઢતા નિષ્કુર શુષ્કભાવે પોતાને પ્રગટ કરતી હોય છે. તે પોતાની હદમાં અત્યંત ઉદ્વેગ બનીને બેસી રહે છે; તેમાં કોઈ પણ જાતની હિલચાલ હોતી નથી, એનું તેને ભારે ગૌરવ હોય છે; તે પોતાનું સ્થાન છોડીને ખસતી નથી એટલે તે આખા જગતને ફક્ત એક જ બાજુએથી જુએ છે, અને જેઓ ખીછ બાજુએ છે તેઓ કશું જ જોતા નથી અને બધું જ ખોટું જુએ છે એમ માને છે. પોતાની સાથેનું બીજાનું કોઈ પણ પ્રકારનું અનૈકય આ કંઠિનતા માફ કરી શકતી નથી; તે બધાને જ પોતાની અચળ

પરંતુની ચાર દીવાલોની અંદર બગગળરીએ ખેંચી લાવવા હજી છે. એ દિનના માધુર્યને દુર્બળતા અને ધૈર્યને માયાની ઇન્દ્રવજ્ર ગળી તેની અવસ્થા કરે છે, અને બધાને બગગળરીએ એકાકાર કરી દેવાને જ સમન્વય સાધવો મानी લે છે.

પરંતુ દિનના ધર્મસાધનાની અંદરની બાજુએ રહેલી દોષ છે. તેનું કામ ધારણ કરવાનું છે, પ્રકાશ કરવાનું નથી. દાર્પિંગર એ માનવદેહનો છેવટનો પરિચય નથી — સરસ કોમલ માંસ વડે જ તેનો પ્રકાશ પૂર્ણ બને છે. તે લોચો યર્ષને બોંધ ઉપર ઢળી પડેલો નથી, આધાન થવા છતાં લાંબી જતો નથી, પોતાનાં મર્મસ્થાનોનું બધી જનના ઉપદ્રવોથી રક્ષણ કરે છે, તેનું ધારણ તેનું દાર્પિંગર છે. પરંતુ પોતાની એ કઠોર શક્તિને તે ઢાંકેલી જ રાખે છે અને બહાર બનાવે છે પોતાના રસમય, પ્રાણમય, લાવમય, અનિર્ભાગિમય અને કોમળ છતાં સનેજ સૌન્દર્યને.

ધર્મસાધનાનો પણ ચરમ પરિચય તેની શ્રી પ્રગટ થતી હોય છે તેમાં હોય છે. એ શ્રી એ રસની વસ્તુ છે. તેમાં અકલ્પ્ય ધૈર્ય અને અનિર્વચનીય માધુર્ય હોય છે તથા તેમાં નિત્ય ચક્તનશીલ પ્રાણની લીલા હોય છે. શુદ્ધતા અને અનમ્રતા તેના સૌન્દર્યનો લોપ કરે છે, તેની સમ્યક્તાને રૂંધે છે, અને તેની સવેદનશક્તિને જડ બનાવી દે છે. ધર્મસાધનાનો જ્યાં ઉત્કર્ષ સધાયો હોય છે ત્યાં ગતિની બાધા-હીનતા, લાવનું ધૈર્ય અને અશુભ્ય માધુર્યનો નિત્ય વિકાસ જોવા મળે છે.

નમ્રતા વગર એ વસ્તુ પામી શકાતી નથી. પણ નમ્રતા એટલે કેળવેલો વિનય નહિ. એટલે કે કંઈ લોકોને તપાવી દીધીને પોતાને બનાવી તેને જે ધારદાર નમનીયતા આપવામાં આવે છે, તે આ નથી. સરસ સજીવ તરણાખામાં જે નમ્રતા હોય છે — જે નમ્રતામાં ફૂલ ફૂટે છે, દક્ષિણનો વાણ નૃસનાં આદિજન જગાડે છે, આવજુની ધારા સંગીતથી મુખરિત બની જાય છે, અને સૂર્યનાં કિરણ રજુરજુતા

સિતારના સૂરથી પેઠે ફેંકાતાં હોય છે; ચારે દિશાના વિશ્વના નાના-વિધ છદો જે વિચિત્રરૂપે પ્રગટ કરે છે; જે નમ્રતા સ્વાભાવિક રીતે બંધાની સાથે પોતાનો સંબંધ સ્વીકારે છે, હોકારો ભણે છે, જવાબ આપે છે, આધાતને સંગીતમાં પસંદી નાખે છે અને જુદાપણાને સૌન્દર્ય દ્વારા સૌનું પોતીકું બનાવી દે છે.

એક શબ્દમાં કહેવું હોય તો આ નમ્રતા રસની નમ્રતા છે — શિક્ષણની નમ્રતા નથી. એ નમ્રતા શુદ્ધ સંયમના બોબથી લગ્ની પડેલી નથી, સરસ પ્રાચુર્યથી જ લગ્ની પડેલી છે; પ્રેમથી, ભક્તિથી, આનંદથી, પરિપૂર્ણતાથી લગ્ની પડેલી છે.

કઠોરતા જેમ સ્વભાવથી જ પોતાને જુદી રાખે છે, તેમ રસ સ્વભાવથી જ બીજા તરફ નવય છે. આનંદ સહેજે પોતાનું દાન કરે છે — આનંદનો એ સ્વભાવ જ છે કે તે પોતાને બીજામાં પ્રસારિત કરવાને ઇચ્છે. પણ ઉદ્ધત બનીને બેસી રહે તો કદી બીજાની આશ્રિ લગીમળી શકાતું નથી. — બીજાને મેળવવા હોય તો પોતાની બાજુને નમાવવી જ પડે — જોડણું જ નહિ, જે રાજ સાચો રાજ હોય તેણે પ્રજા આગળ નમ્ર થવું જ પડે. રસની સમૃદ્ધિથી જે સમૃદ્ધ હોય છે તેના પ્રાચુર્યનું લક્ષણ જ નમ્રતા હોય છે.

અટક છે, તેમની રાક્ષિ અપાર છે, તેમનું એશ્વર્ય અનંત છે, એ જાધી વાન આપણે મન એના કરતાં ગૌણ છે; હિર નીચા નમીને સુંદર જનીને ભાવમાં અને ભંગિમાં, દાસ્યમાં અને ગીતમાં, રસમાં અને રૂપમાં આપણી જાધાની આગળ પોતાની જાનનું દાન કરવા આવ્યા છે, અને પોતાની અંદર આપણને સૌને લેવા આવ્યા છે, એ જ આપણે માટે સૌથી મોટી વાન છે — તેમનો સૌથી મોટો પરિચય એમાં જ રહેલો છે !

જગનમાં હિરનો જે આ જે રીતે પરિચય થાય છે — એક અટક નિયમરૂપે, અને બીજો મુનમ્ત્ર સૌન્દર્યરૂપે, તેમાં નિયમ છૂપે રહેલો હોય છે, અને સૌન્દર્ય તેને ઢાંકી રાખ્યો હોય છે. નિયમ એવો દંદાયેલો હોય છે કે તે છે એ શોધી દાનનાં માણસને ઘણો વખત લાગ્યો હતો, પરંતુ સૌન્દર્ય સદા નગરે પડતું હોય છે. સૌન્દર્ય મળવા માગે છે, પકડાવા માગે છે માટે જ એ સુંદર હોય છે. એ સૌન્દર્યમાં જ, રસમાં જ મિત્રનનું રહસ્ય રહેલું છે.

ધર્મસંપ્રદાયમાં જ્યારે કાલ્પિત્ય પ્રધાન બની જાય છે ત્યારે તે માણસને મેળવતું નથી, તેમને જુદા પાડે છે. આથી કૃષ્ણસાધનાને જ જ્યારે કોઈ પોતાનું પ્રધાન અંગ બનાવી દે છે, જ્યારે તે આચાર-વિચારને જ મુખ્ય સ્થાન આપે છે, ત્યારે તે માણસો વચ્ચે ભેદ ઊભા કરે છે; ત્યારે તે નીરસ કઠોરતા જાધાની સાથે મળવામાં તેને બાધા રૂપ થઈ પડે છે, તે પોતાના નિયમની અંદર પોતાને બીજાથી અલગ પાડીને પૂરી રાખે છે; અને તે આપો વખત જાધામાં ને જાધામાં રહે છે કે રહેને નિયમમાં કંઈ ત્રુટિ આવી તો દોષમાં પડશે. — એટલા માટે જ જાધાને દૂર રાખીને પોતાને સાચવી સાચવીને તેણે ચાલવું પડે છે. એટલું જ નહિ, નિયમપાલનનો એક પ્રકારનો અહંકાર માણસને સખત બનાવી દે છે, નિયમપાલનનો લોભ તેને વજગે છે, અને એ જાધા નિયમોને ક્રુર ધર્મ માનવાની તેને ટેવ પડી જાય છે, એટલે

જ ન્યાં એને એ નિયમનો અભાવ દેખાય છે તેને વિશે એના મનમાં અત્યંત અવરતા જન્મે છે.

પહ્લવીઓ એટલા જ માટે પોતાના ધર્મના નિયમોમાં પોતાને માયાથી તે પગ સુધી જકડી રાખે છે; ધર્મના ક્ષેત્રમાં બધા માણસોને બોલાવવા અને બધા માણસો સાથે હળવુંમળવું તેમને માટે સંભવિત નથી.

આજના હિન્દુસમાજે પણ ધર્મ વડે પોતાને દુનિયાના બધા માણસોથી અલગ પાડી નાખ્યો છે. તેના પોતામાં પણ ભાગલાનો કંઈ પાર નથી. ખરું જોતાં પોતાને બધાથી અલગ પાડવા માટે જ તેણે નિયમની વાડ નિર્માણ કરી હતી. જૌદ્ધધર્મ ભારતવર્ષના માણસને બધા સાથે છૂટથી મેળવતો હતો, આજના હિન્દુધર્મના બધા નિયમસંયમ મુખ્યત્વે કરીને તેનો પ્રતિકાર કરવાના પ્રયત્ન પ્રયત્નરૂપ છે. એ પ્રયત્ન આજ દિન સુધી ટકી રહ્યો છે. એ સતત દૂર કાઢે છે, સતત ભાગલા પાડે છે, પોતાને સતત સંકુચિતતામાં ગોંધી રાખીને ઢાંકી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ન્યાં હિન્દુનો ધર્મ હોય છે ત્યાં બહારના માણસો માટે બધા બારીબારણાં બંધ હોય છે અને ઘરનાં માણસો માટે તે દેવળ વાડ અને દીવાલની ગરજ સારે છે.

ખીજા દેશોમાં અને ખીજા પ્રજાઓમાં પોતાનું જુદાપણું સાચવવા માટે કોઈ જાતના પ્રયત્નો નથી હોતા એમ કહી શકાય એમ નથી. કારણ, જુદાપણું સાચવવાની પણ જરૂર છે, અને એ જરૂરનો ઇન્કાર કરી શકાય એમ નથી. પરંતુ ખીજા દેશોમાં આ જુદાપણું સાચવવાનો આ પ્રયત્ન રાજકીય અને સામાજિક હોય છે અર્થાત્ એ પ્રયત્ન ત્યાં એના પોતાના નીચલા સ્થાનમાં રહેતો હોય છે.

મિલનની શક્તિ જુદાપણાને સાચવવાના પ્રયત્ન કરતાં ચળિમાતી વસ્તુ છે. ગુલામ રાખતું ખૂન કરીને તેના સિંહાસન ઉપર ચડી બેસે ને જેનું અજુગતું થાય, તેનું જ અજુગતું જુદાપણાને સાચવવાનો

પ્રયત્ન જે મિત્રનધર્મને એકદમ પૂરાતપ પમાડી તેના કરતાં હિંમુ' રચાત હજારે કરી લે તે પણ ગણાય. એટલા માટે જ દૌર્ઘ્નિક કે સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થબુદ્ધિ માણસને જુદાપણ તરફ આકર્ષ્યા કરે તોયે ધર્મબુદ્ધિ તેના કરતાં બીજે બીજી રહીને તેને વિશ્વ તરફ — વિશ્વ-માનવ તરફ સતત આહ્વાન કર્યા કરે છે.

આપણા દેશમાં આજકાલ એ જ જગ્યાએ બંગાળ પડ્યું છે, અને એ બંગાળમાંથી યુનિએ પ્રવેશ કર્યો છે. જે ધર્મ માણસ સાથે માણસનું મિત્રન કરાવે છે, તે ધર્મને નામે જ આપણે માણસોને જુદા પાડીએ છીએ. આપણે કહીએ છીએ કે માણસના સ્પર્શથી, તેની સાથે એકાસને બેગી બોજન કરવાથી, તેનાં આણેલાં અન્નજળ લેવાથી, માણસ ધર્મવ્રત યાય છે. બંધનને કાપવાનું જ જેનું કામ છે, તે ધર્મ વડે જ આપણે બંધનને પાકાં બનાવી દીધાં છે — એટલે દવે આપણે ઉદ્ધાર કોણ કરી શકે એમ છે?

નવાઈની વાત તો એ છે કે, આજે આપણે આપણો ઉદ્ધાર કરવાનું કામ એવી એક વસ્તુના હાથમાં સોંપવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ, જે વસ્તુ પોતે ધર્મ કરતાં નીચા દરજ્જાની છે. આપણે ભારતવર્ષમાં રહેતા માણસોનું માણસો સાથે મિત્રન સાધવાનો ભાર રાષ્ટ્રભાવના ઉપર નાખ્યો છે. આપણે કહીએ છીએ કે તે વગર આપણે મોટા થવાના નથી, જગવાન થવાના નથી, આપણું પ્રયોજન સિદ્ધ થવાનું નથી.

આપણે ધર્મને એવે ઠેકાણે આણી મૂક્યો છે કે, આપણો રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થ અને પ્રયોજન સુધ્ધાં તેના કરતાં મોટાં થઈ પડ્યાં છે. આજે સ્થિતિ એવી થઈ છે કે, ધર્મ આપણને જુદા રહેવા કહે છે, અને રાષ્ટ્રભાવના આપણને એક થવાને પ્રેરે છે!

પરંતુ જે મિત્રન કરાવનાર ધર્મબુદ્ધિ નથી તે મિત્રન ઉપર કંઈ વિશ્વાસ ભરાસો આધાર રાખી શકતો નથી. ધર્મમૂલક મિત્રનને જો આપણે દેશમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી શકીએ તો જ આપણે સ્વાભાવિકપણે

મિત્રન તરફ જઈશું, તો જ આપણે આખો વખત વાગ બાંધવાની અંતે ભાગલા પડવાની વૃત્તિમાંથી છુટકારો પામીશું. ધર્મનાં સિંહદ્વાર ખુલ્લાં હશે તો જ નાનામોટા બધા યજ્ઞોનાં આમંત્રણ પાઠવી આપણે માણસોને બોલાવી શકીશું; — નહિ તો ફક્ત પ્રયોજનનું કે રાષ્ટ્ર-ભાવનાનું ખડકીનું બાથનું માત્ર ખુલ્લું રાખીશું, તો ધર્મનિયમોની બાધાઓને વટાવીને તે સાંકડે માર્ગે ચઢીને આપણા દેશના આટઆટલા પ્રબોધો અને પ્રાર્થકો, અને વિરોધવિચ્છેદ અંદર ગરી શકશે નહિ. — મળી શકશે નહિ.

ધર્મપ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં હમેશા એવું જોવામાં આવે છે કે, ધર્મ જ્યારેજ્યારે પોતાની રસ-મૂર્તિ પ્રગટ કરે છે ત્યારેત્યારે તે બંધનોને તોડી નાખે છે અને બધા માણસોને એક કરવા તરફ આગળ વધે છે. ખ્રિસ્તે જે પ્રેમભક્તિરસની રેઝ વહેવડાવી હતી તે ચઢ્ઢી ધર્મના કડિત શાસ્ત્રબંધનમાં પોતાને બાંધી રાખી શકી નહોતી, અને તે જ ધર્મ આજ સુધી પ્રબળ રાષ્ટ્રોના સ્વાર્થની જંગલોને સિંચિત્ત કરવાના પ્રયત્નો સતત કર્યા કરે છે, આજ સુધી બધા સંસ્કાર અને અભિમાનની બાધાઓને ભેદીને માણસની સાથે માણસનું મિત્રન કરાવવાની દિશામાં પોતાની આકર્ષણ શક્તિનો ઉપયોગ કર્યા કરે છે.

બૌદ્ધ ધર્મના મૂળમાં એક કઠોર તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે, પણ તે તત્ત્વજ્ઞાને માણસોને એક નથી કર્યાં. પણ તેમાં રહેલી મૈત્રીની અને કરુણાની ભાવનાએ અને બુદ્ધદેવની વિશ્વવ્યાપી હૃદયની વિરાગતાએ જ માણસ માણસ વચ્ચેના ભેદોને જૂંસી નાખ્યા છે. નાનકે શું કે રામાનંદે શું, કમ્પીરે શું કે ચૈતન્યે શું, બધાએ જ રસના આધાત-થી બંધા તોડી નાખીને બધા માણસોને એક કેદાણે હાક મારી હતી.

એટલે હું કહેતો હતો કે ધર્મ જ્યારે આચારનો, નિયમનો, શાસનનો આશ્રય લઈને કંકણ બની જાય છે, ત્યારે તે માણસોમાં

ભાગ્યના પાટી નાખે છે, પરંપરાની વચ્ચે અવરજવરના માર્ગો બંધ કરી દે છે. ધર્મમાં જ્યારે રસની ઝડી વરસે છે ત્યારે જે ખાઈઓ એકબીજા વચ્ચે વ્યવધાનરૂપ હતી તે જ ભક્તિના પ્રવાહથી, પ્રેમની રેણથી ભરાઈ જાય છે અને તે પૂર્ણતામાં જીદાપણની અચલ સીમાઓ જ ચત્ર બનીને આગળ વધીને બધાંનું મિલન કરાવવા ઇચ્છે છે, સામસામા કાંઠાને એક કરી દે છે અને દુર્લભ દૂરને આનંદવેગથી નિકટ બનાવી દે છે. માણસ જ્યારેજ્યારે સાચી રીતે, ગંભીર રીતે મળ્યા છે ત્યારેત્યારે કોઈ એક વિપુલ રસના આવિર્ભાવથી જ મળ્યા છે, પ્રયોજનથી મળ્યા નથી, તત્ત્વજ્ઞાનથી મળ્યા નથી, આચારના શુદ્ધ શાસનથી મળ્યા નથી.

ધર્મનું ચરમ લક્ષ્ય જ જે ઈશ્વર સાથે મિલન સાધવાનું હોય, તો સાધકે એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે, કેવળ વિધિમદ્ધ પૂજન, અર્ચના, આચાર, અનુશાન કે શૌચ દ્વારા એ બની શકે એમ છે જ નહિ. એટલું જ નહિ, એ તો મનને કઠોર બનાવી દઈને જીવંતી મુસ્કેલી જીવી કરે છે, અને ધાર્મિકતાનો અહંકાર નાશ થઈને ચિત્તને સંકુચિત બનાવી દે છે. હૃદયમાં રસ હશે તો જ ઈશ્વરની સાથે મિલન થશે, બીજા કરાથી નહિ થાય.

પરંતુ આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈશે કે, ભક્તિરસની, પ્રેમરસની જે બાજુ સંબોગની છે, કેવળ તેને જ સર્વેંસર્વા બનાવી દઈશું તો દુર્બલતા અને વિકાર પેદા થશે. એમાં એક શક્તિની બાજુ પણ રહેલી છે. તેના વગર રસથી માણસ દુર્ગતિને પામે છે.

ભોગ એ જ કંઈ પ્રેમનું એકમાત્ર લક્ષણ નથી. પ્રેમનું એક પ્રધાન લક્ષણ એ છે કે, પ્રેમ આનંદપૂર્વક દુઃખને સ્વીકારી લે છે. કારણ, દુઃખ વડે જ, લાગ વડે જ તે પૂર્ણ સાર્થકતા પામે છે. લાવાવેશમાં નહિ — સેવામાં, કર્મમાં જ તેનો પૂર્ણ પરિચય રહેલો છે. એ દુઃખ મારફતે, કર્મ મારફતે, તપસ્યા મારફતે જે પ્રેમનો પરિ-

પાક થયો હોય છે તે પ્રેમ જ વિશુદ્ધ રહે છે, અને તે પ્રેમ જ સર્વાંગસંપૂર્ણ બની જાય છે.

આ દુઃખનો સ્વીકાર એ જ પ્રેમના માથા પરનો મુગટ છે; એ જ એનું ગૌરવ છે. ત્યાગ મારફતે જ તે પોતાને પ્રાપ્ત કરે છે; વેદના દ્વારા જ તેના રસનું મંથન થાય છે; સાધ્વી સતીને જેમ સંસારનાં કર્મો મક્કિન બનાવતાં નથી, તેને વધારે દેહીપ્યમાન બનાવે છે, સંસારનાં મંગલ કર્મ જેમ તેના સતીપ્રેમને સાર્યક બનાવ્યા કરે છે, તે જ રીતે જે સાધકનું ચિત્ત ભક્તિથી ભરપૂર બની ગયું છે, તેને માટે કર્તવ્યનું શાસન શૂંખસારૂપ નથી, — એ તો તેના અક્ષંકાર રૂપ છે; દુઃખથી તેનું જીવન નમી નથી પડતું, દુઃખથી જ તેની ભક્તિ ગૌરવમણ્નિત બની જાય છે. એથી કરીને માનવસમાજમાં કર્મકાંડ જ્યારે અત્યંત પ્રબળ બનીને મનુષ્યત્વને જોગથી કચડી નાખે છે, ત્યારે કેટલાક બળવાખોર આત્માઓ જ્ઞાનની મદદથી કર્મમાત્રને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાના અને દુઃખમાત્રનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાના પ્રયત્નમાં લાગી જાય છે. પરંતુ જેમણે ભક્તિ દ્વારા પૂર્ણતાનો સ્વાદ ચાખ્યો છે તેઓ કરાનો જ અસ્વીકાર કરવાની જરૂર જોતા નથી — તેઓ અનાયાસે કર્મને માથે ચડાવી લે છે અને દુઃખને વધાવી લે છે. નહિ તો તેમની ભક્તિનું માહાત્મ્ય જ રહેતું નથી, ભક્તિનું આપમાન થાય છે; ભક્તિ બહારના બધા અભાવ અને આધાત દ્વારા જ પોતાની અંદરની પૂર્ણતાને પોતાની આગળ પુરવાર કરવા ઇચ્છે છે — દુઃખમાં નમ્રતા અને કર્મમાં આનંદ એ જ એના જૈશ્વર્થનાં ચિહ્ન છે. કર્મ માણસને બંધનમાં નાખે છે અને દુઃખ તેને પીડા દે છે, પણ રસના આવિર્ભાવથી માણસની આ સમસ્યા બિલકુલ લોપ પામે છે, પછી કર્મ અને દુઃખમાં જ માણસ સાચી રીતે પોતાની મુક્તિનો અનુભવ કરે છે. વસંતના ઉત્પાપથી પર્વતના શિખર ઉપરનો જરફ જ્યારે રસ રૂપે જોગળી જાય છે, ત્યારે યાત્રવામાં જ તેની મુક્તિ રહેલી હોય છે, નિશ્ચલતા એ જ તેનું બંધન હોય છે; તે વખતે અથાક આનંદ

પૂર્વક દેશદેશાંતરને ઈજ્જુપ કરતો કરતો તે ચાલ્યો જાય છે; તે વખતે કાંકરા અને પથરા જેમજેમ તેના માર્ગમાં અવરોધ ઊભા કરે છે તેમતેમ તેનું સંગીત જાગી ઊઠે છે અને તેનું તૃલ્ય ઊભરાઈ જાય છે.

બરફનો એક ગટ્ટો અને ઝરણું એ બે વચ્ચે તફાવત શો છે? તો કે, બરફના ગટ્ટામાં પોતાનામાં ગતિ નથી હોતી. તેને બાંધીને, તાણીને લઈ જઈએ તો જ તે ચાલે છે. એટલે ચાલવું એ જ તેના બંધનનો પરિચય આપે છે. એટલા માટે બહારથી તેને ધક્કા મારીને ચલાવતા લઈ જઈએ છીએ ત્યારે પ્રત્યેક આઘાતથી તે લાંબી જાય છે, તેનો ક્ષય થતો રહે છે — એટલા માટે ચાલવામાંથી અને આઘાત-માંથી છુટકારો મેળવીને સ્થિર નિશ્ચય થઈને પડી રહેવું એ જ તેને માટે સ્વાભાવિક અવસ્થા છે.

પરંતુ ઝરણાની ગતિ તેની પોતાની હોય છે, — એટલે એ ગતિમાં જ તેની વ્યાપ્તિ, સુક્તિ અને સૌંદર્ય રહેલાં છે. એટલે ગતિના માર્ગમાં તે જેમ જેમ આઘાત પામે છે તેમ તેમ તેનું વૈચિત્ર્ય વધે છે. આઘાતથી તેને નુકસાન નથી, ચાલવામાં તેને થાક નથી.

માણસમાં પણ ત્યારે રસનો આવિર્ભાવ થયો નથી હોતો ત્યારે તે જડ પિંડ જેવો હોય છે. તે વખતે ક્રુધા, તૃષ્ણા, લય, ચિંતા એ જ તેને ધક્કા મારીમારીને કામ કરાવે છે, એ કામમાં તેને કમલે ને પગલે થાક લાગે છે. એ નીરસ અવસ્થામાં માણસ અંતરની નિશ્ચલતામાંથી બહાર પણ સતત નિશ્ચલતા ફેલાવ્યા કરે છે. તે વખતે તે ઝીણી ઝીણી આગતોમાં, આચારવિચારમાં, શાસ્ત્રસાસનમાં ભરાઈ પડ્યો હોય છે. તે વખતે માણસનું મન ગતિહીન હોય છે એટલે બહાર પડ્યો હોય છે. તે વખતે તેને ખાવામાં પીવામાં, જીવામાં બેસવામાં બધામાં જ બંધન હોય છે. તે વખતે તે એવાં બધાં નિર્ચક ક્રોધોને સ્વીકારી લે છે, જે તેને આગળ વધવા દેતાં નથી, જે તેને ધાંતીના બગાડની પેઠે એક જ જગ્યાએ ફેરવ્યા કરે છે.

રસનો આવિર્ભાવ થતાં માણસની જડતા દૂર થઈ જાય છે. એટલે પછી ચાલવું એ તેને માટે અસ્વાભાવિક નથી રહેતું; પછી અગ્રગામી શક્તિના આનંદથી જ તે કર્મ કરે છે, સર્વજની પ્રાણ-શક્તિના આનંદથી જ તે દુઃખનો સ્વીકાર કરે છે.

. ખરું જોતાં માણસની મુખ્ય સમસ્યા એ નથી કે કઈ શક્તિ વડે તે દુઃખનો સંપૂર્ણપણે નાશ કરી શકશે.

તેની સમસ્યા તો એ છે કે કઈ શક્તિ દ્વારા તે દુઃખને સહેલાઈથી સ્વીકારી લઈ શકે. દુઃખનો નાશ કરવાનો માર્ગ જેઓ બતાવવા માગે છે, તેઓ અહીંને જ બધા અનર્થનું મૂળ કહીને તેનો એકદમ લોપ કરવાનું કહે છે; જેઓ દુઃખનો સ્વીકાર કરવાની શક્તિ આપવા માગે છે તેઓ અહીંને પ્રેમ દ્વારા પરિપૂર્ણ બનાવી તેને સાર્થક બનાવી દેવાનું કહે છે. અર્થાત્ ગાડીએથી ઘોડાને છોડી નાખવો એ જ ગાડીને ખાડામાં પડતી બચાવવાનો સાચો ઉપાય નથી. ઘોડા ઉપર સારથિને બેસાડવો એ જ ગાડીને આફતમાંથી બચાવવાનો અને તેને મુકામ તરફ ચલાવવાનો સાચો ઉપાય છે. એથી કરીને માણસની ધર્મ-સાધનામાં ક્યારે ભક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે, ત્યારે સંસારમાં જે કંઈ છે તે બધું જ કાયમ રહેવા છતાં માણસની બધી સમસ્યા ઊકડી જાય છે — પછી કર્મમાં તેને આનંદ આવે છે અને દુઃખમાં તેને ગૌરવ લાગે છે; પછી કર્મ જ તેને મુક્તિ આપે છે અને દુઃખ તેને ક્ષતિનું કારણ રહેતું નથી.

૧૧૩

ગુહાહિત

૨૩મી થિત ૧૯૧૬

ઉપનિષદમાં તેને વિષે કશું છે — ગુહાહિતં ગદ્ગંઘ્ — અર્થાત્ તે ગુપ્ત છે, ગમીર છે. તે કેવળ બહારથી દેખાતું નથી, તે છુપાયેલું છે. બહાર જે કંઈ પ્રગટ છે, તેને જાણવા માટે આપણી પાસે ઇન્દ્રિયો છે — તે જ રીતે જે ગૂઢ છે, જે ગમીર છે, તેનો અનુભવ કરવા માટે જ આપણી પાસે ગમીરતર અંતરિન્દ્રિય છે. તે જો ન હોત તો એ તરફ આપણે જૂઝળી પણ મોં ફેરવત નહિ; ગદ્ગંઘ્ પામવા માટે આપણને લેશ પણ તૃષ્ણા ન હોત.

એ અગોચરની સાથે યોગ સાધવા માટે આપણી પાસે વિશેષ અંતરિન્દ્રિય છે એટલા માટે જ માણસ આ જગતમાં જન્મીને કેવળ બહારની વસ્તુથી સંતોષ પામીને બેસી રહેતો નથી. એટલે તે ચારે ઠેર શોધાશોધ કરે છે, દેશવિદેશમાં બટકે છે, કેમે કયોં દરીને બેસી શકતો નથી. કયાંથી એ આ શોધી કાઢવાનો પરવાનો લઈને દુનિયામાં આવી પહોંચ્યો? જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં આપણને સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થતું નથી — જે પ્રાપ્ત થતું નથી તેમાં જ આપણી ખરી મેળવવાની વસ્તુ રહેલી છે, એવી એક વિચિત્ર ખાતરી માણસના મનમાં થી રીતે જન્મી?

પશુઓના મનમાં તો એ પ્રેરણા નથી. જે ઉપર છે તેટલામાં જ તેમની પ્રવૃત્તિ મર્યાદિત છે — એક ક્ષણભર પણ તેમને એવો વિચાર આવતો નથી કે જે દેખાતું નથી તેને પણ શોધવું જોઈએ, જે પ્રાપ્ત થતું નથી તેને પણ મેળવવું જોઈએ. તેમની ઇન્દ્રિયો એ બહારના પદાર્થો આગળ જ થઈ ગઈ છે. તેની પાર જઈ શકતા નથી એનું તેમને લગાવે દુઃખ નથી.

પણ આ એક આશ્ચર્યની વાત છે કે માણસને પ્રગટ કરતાં ગોપનની ઇચ્છા લગારે ઓછી હોતી નથી. — એટલું નહિ, વધારે હોય છે. તેની બધી ઇન્દ્રિયોની સાક્ષી વિરુદ્ધમાં હોવા છતાં માણસ કહે છે કે ‘હું જોઈ શકતો નથી પણ બીજું કંઈક છે, હું સાંભળી શકતો નથી, પણ બીજું કંઈક છે.’

જગતમાં એવી અનેક ગુપ્ત વસ્તુઓ છે, જેનું આચ્છાદન ઉપાડી લેતાં જ જે પ્રત્યક્ષગોચર બની જાય છે, પણ આ તેવું નથી — એ દરાશી ટંકાયેલું છે માટે ગુપ્ત છે એમ નથી, એ ગભીર છે માટે ગુપ્ત છે, એટલે એને જ્યારે આપણે જાણવા પામીએ છીએ ત્યારે પણ એ ગભીર જ રહે છે.

ગાય ઉપર ઉપરથી ધાસ કાતરી ખાય છે, ભૂંડ દાંત વડે જમીન તોડીને તે ધાસનાં મૂળ ઉખાડીને ખાઈ જાય છે, પરંતુ અહીં ઉપરના ધાસમાં અને નીચેના મોચમાં કોઈ પ્રકૃતિગત ભેદ નથી. બંને સ્પર્શ-ગમ્ય છે અને બંને વડે સરખું જ પેટ ભરાય છે. પરંતુ માણસ ગોપનમાંથી જે શોધી કાઢે છે તેને જે પ્રગટ છે તેની સાથે સંબંધ છે, પણ સાદૃશ્ય નથી. તે ખાણમાંથી ખનિજની પેઠે ખોદી લાવીને ભંડારમાં ભરવાની વસ્તુ નથી. તેમ છતાં માણસ તેને રત્ન કરતાં વધારે મૂલ્યવાન સમજે છે.

એનો અર્થ એટલો જ કે માણસને એક અંદરની ઇન્દ્રિય છે, — તેની બ્રૂખ પણ અંદરની છે, તેનું ખાદ્ય પણ અંદરનું છે અને તેની તૃપ્તિ પણ અંદરની છે.

એટલા માટે જ માણસ આંખથી જે દેખાય છે તેને બેઠવાને માટે એકાગ્ર દષ્ટિએ જોઈ રહ્યો છે. એટલા માટે માણસ, આકાશમાં તારા છે એટલું માત્ર જોઈને જ પૃથ્વી તરફ નજર ફેરવી લેતો નથી — એટલા માટે જ દૂરદૂરના ભૂતકાળમાં ખાલિયાની ગરુશ્રીમાં

ધેટાં ચરાવનાર ભરવાડોએ ધેટાં ચરાવતાં ચરાવતાં મધરાતના આકાશ-
ના પૃથ ઉપર નક્ષત્રોતું રહસ્ય વાંચવા માટે રાતની રાત અનિમેષ
નિદ્રાહીન નેત્રે પસાર કરી છે, — તેમનાં જે ધેટાં ચરાતાં હતાં તેમાંથી
કોઈને એક વાર સુધ્ધાં એ તરફ જોવાની જરૂર જણાઈ નહોતી.

પરંતુ માણસ જે જુએ છે તેની શુદ્ધાદિત બાબુ પણ જોવા
ખરૂ છે, તે વગર તેને કેમે કેમો જાંપ વળે નથી.

આ અગોચરનો પ્રદેશ શોધનાં શોધતાં માણસે કેવળ સત્યને જ
ખુલ્લું કર્યું છે, એમ કહી શકાય એમ નથી. કેટકેટલી જૂલોમાં યર્ષને તે
ગયો છે, તેનો કંઈ પાર નથી. ઇન્દ્રિયગોચર વસ્તુઓના ક્ષેત્રમાં તેને
ઇન્દ્રિયની સદાય છતાં તે રોજરોજ એક વસ્તુને બીજી તરીકે જુએ
છે. કેટકેટલી જૂલોને તેણે વટાવરી પડે છે તેનો કંઈ દિસાજ નથી, તેમ
છતાં પ્રત્યક્ષના ક્ષેત્રને કંઈ એકદમ મિથ્યા કહીને ઉગ્રવી દઈ શકાય
એમ નથી. તે જ પ્રમાણે અગોચરના ક્ષેત્રમાં પણ જ્યાં આપણે ગોપન-
ને શોધતા હોઈએ છીએ, ત્યાં આપણે અનેક વખતે સત્ય તરીકે
સ્વીકારી લઈએ છીએ, એ વાતમાં શક નથી. એક સમયે વિશ્વના
વ્યાપારના મૂળમાં આપણે કેટકેટલાં જૂતગ્રેન અને કેટકેટલી અદ્ભુત
કાલ્પનિક મૂર્તિઓને માની લીધાં હતાં તેનું કંઈ ઠેકાણું નથી, પરંતુ
એટલા માટે માણસની એ મનોવૃત્તિનો ઉપદાસ કરવાને કંઈ કારણ
નથી. જોડા પાણીમાં જળ નાખનાં તેમાં કાદવ અને છીપણાં ભરાઈ
આવે તેટલા ઉપરથી જ જળ નાખવાના પ્રયત્નનો વિચાર ન કરી
શકાય. એ જ રીતે માણસ અગોચરને તળિયે જે જળ નાખે છે,
તેમાંથી આજ સુધી કાદવ પુષ્કળ નીકળ્યો છે — પરંતુ તેમ છતાં
આપણે એની અવગણના કરી શકતા નથી. જે બધું દેખાય છે તેના
કરતાં વધારે જોવાની અને જે બધું પ્રાપ્ત થાય છે તેના કરતાં વધારે
પ્રાપ્ત કરવાની દિશામાં માણસ પોતાના પ્રયત્નને પ્રેરતો રહે છે, એ
જ એક આશ્ચર્યની વાત છે; — આદિકાના જંગલી અર્ધર લોકોમાં

પણુ જ્યારે એ પ્રયત્ન જોવા મળે છે ત્યારે તે લોકોનો અદ્ભુત વિશ્વાસ અને વિકૃત કદરૂપી દેવમૂર્તિ જોઈને પણ માણસની આ અંદર રહેલી શક્તિના એક પ્રકારના વિશેષ ગૌરવનો અનુભવ થયા વગર રહેતો નથી.

માણસની એ શક્તિ સત્ય છે — અને એ શક્તિ સત્યનો જ ગોપનતામાંથી ઉદ્ધાર કરવા માટે અને માણસના ચિત્તને ગભીરતાના વાસસ્થાનમાં લઈ જવા માટે છે.

એ શક્તિ માણસને મન એટલી તો સાચી છે કે, એને વિજયી બનાવવા માટે માણસ મુશ્કેલીની કોઈ પણ બાધાનો સ્વીકાર કરતો નથી. આ બાબતમાં સમુદ્ર કે પર્વતનો નિષેધ માણસ આગળ નકામો નીવડે છે, એમાં ભય તેને રાહી રાખી શકતો નથી, વારંવાર મળતી નિષ્ફળતા તેની ગતિને રૂંધી શકતી નથી; — એ શક્તિની પ્રેરણાથી માણસ પોતાના સર્વસ્વનો લાગ કરે છે, અને અનાયાસે પ્રાણ પણ અર્પી દઈ શકે છે.

માણસ તો દ્વિજ છે; તેના જન્મ બે છે; એકમાં તે પ્રગટ છે અને બીજામાં તે શુદ્ધાહિત છે, ગભીર છે. એ બહારનો માણસ ટકી રહેવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, એટલે તેને ચારે કોર કેટકેટલો સંપ્રદ કરવો પડે છે, કેટકેટલા સંત્રામ ખેલવા પડે છે, તે પ્રમાણે વળી અંદરનો માણસ ટકી રહેવા માટે સતત ઝૂઝતો હોય છે. તેનાં જે અન્નપાણી છે તે બહારનું જીવન ટકાવી રાખવા માટે અનિવાર્યપણે આવશ્યક નથી, તેમ છતાં માણસ એ ખોરાક મેળવવા માટે પોતાના બહારના જીવનનો ત્યાગ કરે છે. આ અંદરના જીવનનો માણસ અનાદર નથી કરતો. — એટલું જ નહિ, તેનો જ વધારે આદર કરે છે, અને એમ જોયો કરે છે તેઓ જ સમ્યક્તાના સર્વોચ્ચ શિખરે ચઢ્યા પામે છે. માણસ બહારના જીવનને જ્યારે અત્યંત મહત્ત્વનું બનાવી મૂકે છે ત્યારે બધી બાબતો તે નીચો પડે છે. માણસોનો પુરુષાર્થ જ્યારે દુર્ગમ તરફ, ગોપન તરફ, ગભીરતા તરફ આકર્ષાય છે, ત્યારે જ માણસ મોટો બની જાય.

છે, — જૂમાની દિશામાં આગળ વધે છે, — ત્યારે જ માણસનું ચિત્ત સવિતાભાવે જનમત થતું રહે છે. જે શુભ છે, જે પ્રત્યક્ષ છે, તે માણસની સમસ્ત ચેતનાને કામ આપી શકતું નથી, એટલા માટે કેવળ એકલી એ જ દિશામાં આપણું મનુષ્યત્વ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી.

એનો અર્થ એ થયો કે માણસની અંદર પણ એક સત્તા છે, જે શુદ્ધાદિત છે; તે ગંભીર સત્તા જ રિશ્મત્ત્રાંડના જે શુદ્ધાદિત છે તેની સાથે જ કામ પાડે છે — એ જ તેનું આકાશ છે, એ જ તેનો વાયુ છે, એ જ તેનો પ્રકાશ છે, તેમાં જ તેની ગતિ છે, એ શુદ્ધાક્ષેપ જ તેનો લોક છે.

ત્યાંથી તેને જે કંઈ મળે છે તેની વૈશ્વિક પ્રાપ્તિ સાથે તુલના જ કરી શકાતી નથી — તેને માપીને જોખીને જોવાનો કોઈ ઉપાય નથી — કોઈ સ્થૂણદષ્ટિ વ્યક્તિ જો તેનો ઇન્કાર કરી બેસે, એમ કહે કે ‘તને શું મળ્યું જરા જોવા દે તો’ — તો આપણે ભારે મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જઈએ. એટલું જ નહિ, જે વૈજ્ઞાનિક સત્ય છે, પ્રત્યક્ષ સત્ય જ જેનો પાયો છે, તેની બાબતમાં પણ પ્રત્યક્ષતાની સ્થૂણ હડ યાત્રતી નથી. આપણે, ભારે વસ્તુ હાથમાથી પડતી બતાવી શકીએ છીએ, પણ શુભત્વાકર્ષણ બતાવી શકતા નથી. અત્યંત મૂઠ માણસ પણ જો એમ કહે કે ‘મારે સમુદ્ર જોવો છે, હિમાલય પર્વત જોવો છે,’ તો તેને આપણે એનું નથી કહેવું પણ કે ‘પહેલાં તારી આંખ મોટી બનાવ, ત્યારે પછી તને સમુદ્ર બતાવી શકીશું’ — પણ એ મૂઠ જ ત્યારે જૂવિદ્યાની વાત પૂછે ત્યારે તેને કહેવું જ પડે કે ‘જરા થોભ, પહેલેથી શરૂઆત કરવી પડશે; પહેલાં તારા મનને સંસ્કારમુક્ત બનાવ ત્યાર પછી તને એમાં હાખત્ર ચવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે. અર્થાત્ કેવળ આંખ ઉઘાડી રાખ્યે જ નહિ ચાલે, કેવળ કાન ખુલ્લા રાખ્યે જ નહિ ચાલે, તારે શુદ્ધામાં પ્રવેશ કરવો પડશે.’ મૂઠ

ને એમ કહે કે 'ના, હું સાધના કરવા તૈયાર નથી, એ બધું જ તમે મને આપે જોયેલી અને કાને સાંભળેલી વસ્તુ જેવું સહેલું કરી આપો,' તો કાં તો તેને જૂઠ્ઠી ભોળવવો પડે અથવા તેની વિનંતી સાંભળવી એ પણ વખત વેડી નાખવા બરાબર છે એમ માનવું પડે.

એમ ને હોય તો તો ઉપનિષદમાં જેને શુદ્ધાહિતં ગૃહ્યેષ્ટમ્ કહ્યું છે, જે ગભીરતમ છે, તેને આંખેકાને જોવાસાંભળવાની વસ્તુ બનાવી બહાર આણી આપવાની આપણી વિચિત્ર હઠ ચાલી જ ન શકે. એ હઠ પૂરી કરી શકે એવા ગુરુને આપણે ઘણી વાર શોધીએ છીએ, પણ ને કોઈ ગુરુ કહે કે 'વારુ, એ વસ્તુ હું ખૂબ સહેલી કરી આપું છું' — અને જે નિહિનં ગુરુયામ્ છે તેને આપણી આંખ આગળ મરજીમાં આવે તેવા એક રૂપે ખડું કરી દે, તો આપણે કહેવું જ પડે કે, તેણે અસત્ય વડે જે ગોપન છે તેને વધારે ગોપન બનાવી દીધું. આવે પ્રસંગે શિષ્યને એમ જ કહેવું જોઈએ કે, માણસ જ્યારે એ શુદ્ધાહિતને, એ ગભીરને ઇચ્છે છે, ત્યારે એ ગભીર છે માટે જ એને ઇચ્છે છે, — એ ગભીર આનંદ બીજા કશાથી મળતો નથી માટે જ તેને ઇચ્છે છે, — આંખે દેખાય અને કાને સાંભળાય એવી વસ્તુઓ જગતમાં ઘણી છે, તેને માટે આપણો બહારનો માણસ રાતઢાડો ભટક ભટક કરે છે, પરંતુ આપણો અંતરતર શુદ્ધાહિત તપસ્વી એ કશું ઇચ્છતો નથી માટે જ એકાગ્ર મને એ બ્રહ્મ તરફ ચાલ્યા કરે છે. તારે ને તેને મેળવવું હોય તો શુદ્ધામાં પ્રવેશ કરીને તેની સાધના કર — અને જ્યારે તે તને પ્રાપ્ત થશે ત્યારે તારા 'શુદ્ધાશય' રૂપે જ પ્રાપ્ત થશે; બીજે રૂપે જે તેને મેળવવા ઇચ્છે છે, તે તેને મેળવવા માગતા જ નથી, તેઓ કેવળ વિષયને જ બીજે નામે મેળવવા ઇચ્છે છે. માણસ બધી પ્રાપ્તિ કરતાં જેને મેળવવા વધુ ઇચ્છે છે, તે મેળવવું સહેલું છે એમ માનીને તેને ઇચ્છતો નથી — પણ તે જુમા છે માટે તેને ઇચ્છે છે. જે જુમા છે તે સર્વ જ શુદ્ધાહિત હોય છે,

શું સાદિત્યમાં, કે શું ઇતિદાસમાં, શું દયામાં કે શું કર્મમાં કે શું કર્મમાં.

આ જે સૌથી મોટું છે, સૌથી ગંભીર છે, તેને જ મેળવવા ઇચ્છું એમાં જ એક પ્રકારની સાર્થકતા રહેલી છે. એ બૂમાની આકાંક્ષા સેવવી એમાં જ આત્માની મદત્તા છે — મૂર્ખ સુગં નાલ્પે મુનમસિ — એમ માણસ કદી શક્યો છે એમાં જ તેનું મનુષ્યત્વ છે. નાની વસ્તુમાં તેને મુખ નથી, સહેલી વસ્તુમાં તેને મુખ નથી, એટલા માટે જ તે ગંભીર વસ્તુને મેળવવા ઇચ્છે — તેમ છતાં જો તમે કહો કે ‘માગ દાઘની દધેળીમાં સહેલાઈથી આણી આપો’ — ના એનો અર્થ એ થયો કે તમે કોઈ બીજી જ વસ્તુ માગો છો.

ખરું જોતાં, જે સહેલું છે, અર્થાત્ જોને આપણે અનાયાસે જોઈએ છીએ, અનાયાસે સાંભળીએ છીએ, અનાયાસે સમજીએ છીએ, એના જેવું કંઈ કોઈ આવરણ નથી. જે ગંભીર છે તે એ અતિ-પ્રવ્યક્તગોચર સહેલા દ્વારા જ પોતાને દાંડી રાખે છે. લાંબા સમયની બહુ મહેનતને અંતે એ સહેલાઈથી દેખાય છે, સંભળાય છે તેનું આવરણ બેઠીને માણસે વિરાતના સત્યને, દર્શનના તત્ત્વને ભાળ્યું છે, અને જે કંઈ ખરેખર મેળવવા જેવી પ્રાપ્તિ છે તે મેળવી છે.

એટલું જ નહિ, કર્મક્ષેત્રમાં પણ માણસ બહુ સાધનાને અતે પોતાની સ્વાભાવિક વૃત્તિને બેઠીને અતે કર્તવ્યની ભાવનાને પહોંચી શક્યો છે. માણસ પોતાની સ્વાભાવિક ભૂખતરસને જ વગર વિચારે સ્વીકારી લઈ પરુની પેઠે સ્વાભાવિક જીવનને જ સ્વીકારી લેતો નથી; એટલા માટે જ છેક બાળપણથી સદૃશ વૃત્તિ ઉપર વિજય મેળવવાનું શિક્ષણ લઈ તેણે કઠોર સંત્રામ કરવો પડે છે — વારંવાર પરાજય પામ્યા છતાં તે પરાજયને સ્વીકારી લઈ શકતો નથી, કેવળ આરિત્રમાં અને કર્મમાં જ નહિ, હૃદયના ભાવની બાબતમાં પણ માણસ સદૃશને અતિક્રમી જવાને માગે આગળ વધી રહ્યો છે; પ્રેમને માણસ

પોતામાંથી પરિવારમાં, પરિવારમાંથી દેશમાં, દેશમાંથી સમસ્ત માનવ-સમાજમાં વિસ્તારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ દુઃસાધ્ય સાધનામાં તે ગમે તેટલો નિષ્ફળ જાય, તેમ છતાં એને વિશે તે અચ્છા સેવી શકે એમ નથી; તેણે એમ કહેવું જ પડશે, ‘લોકે સ્વાર્થ મારે માટે અત્યંત પ્રત્યક્ષ અને સહજ છે અને પરાર્થ ગૂઢ અને દુઃસાધ્ય છે, તેમ છતાં સ્વાર્થ કરતાં પરાર્થ જ વધારે સાચો છે.’ અને એ દુઃસાધ્ય સાધના દ્વારા જ માણસની શક્તિ સાર્થક થાય છે-તેથી તે ગંભીરતર આનંદ પામે છે, અર્થાત્ એ કહેણ વ્રત જ આપણા ગુહાહિત માણસનું સાચું જીવન છે — કારણ, તેને માટે નાલ્પે મુશ્કેલી.

જ્ઞાન, લાભ અને કર્મની વ્યવસ્થામાં માણસને જે સર્વત્ર આ વાત લાગુ પડતી હોય, જ્ઞાનમાં, લાભમાં અને કર્મમાં સર્વત્ર જ જે માણસ સહજને અતિક્રમીને ગંભીરની દિશામાં પ્રયાણ કરીને જ સમસ્ત શ્રેયને પ્રાપ્ત કરતો હોય, તો દેવળ પરમાત્માની વ્યવસ્થામાં જ શું માણસ દીન-ભાવે સહજની માગણી કરીને પોતાના મનુષ્યત્વને વ્યર્થ બનાવશે ? માણસ જ્યારે પૈસા મેળવવા માગે છે ત્યારે તે એવું કહેતો નથી કે, ‘શિપિયાને કાંકરા બનાવી દો જેથી હું સહેલાઈથી મેળવી શકું.’

— શિપિયા મેળવવા મુશ્કેલી છે માટે આપણે તેની ધમ્મજા કરીએ છીએ; શિપિયા કાંકરાની જેમ સુઝલ થઈ જતાં જ માણસ તેની ધમ્મજા કરતો બંધ પડી જશે. તો પછી ઈશ્વરની વ્યવસ્થામાં જ શા માટે આપણે જિલ્લી વાત કરીએ ? શું કરવા કહીએ કે ‘ઈશ્વરને અમે સહેલાઈથી અર્થાત્ સસ્તામાં મેળવવા માગીએ છીએ ?’ આપણે શા માટે કહીએ કે ‘અમે તેનું બધું અસીમ મૂલ્ય લરી લઈને તેને હાથમાં લઈને કરતા ફરીશું ?’

ના, આપણે કદી પણ એવું ધમ્મજીશું નહિ. ઈશ્વર તો આપણી જન્મભરની સાધનાની વસ્તુ છે, એમાં જ આપણો આનંદ રહેલો છે. તેનો અંત નથી, અંત નથી. જીવનનો અંત આવી જાય તોયે એનો

૧૧૪

દુર્લભ

ધ્વિરમાં મનને સ્થિર કરી શકતો નથી, મન વિદિપ્ત થઈ જાય છે, એવું ધણાને મોટે સાંભળીએ છીએ.

‘હું અમુક કરી શકતો નથી’ એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે હું સહેલાઈથી અમુક કરી શકતો નથી. જે રીતે આપણે શ્વાસ લઈએ છીએ, એમાં કોઈ સાધનાની જરૂર પડતી નથી, તે રીતે આપણે ધ્વિરને આપણી એનનામાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી.

પણ પહેલેથી જ માણસને માટે કશું જ સહેલું નથી હોતું; ઇન્દ્રિયાનુભવથી માંડીને ધર્મબુદ્ધિ સુધી બધું જ માણસે એટલે દૂર સુધી તાણીને લઈ જવું પડે છે કે, માણસ બનતું એ બધી બાજુથી તેને માટે કંઈ સાધનાનો વિષય બની જાય છે. જે જે બાબતમાં તે એમ કહેશે કે ‘હું નથી કરી શકતો’ તે તે બાબતમાં તેના મનુષ્યત્વનો પાયો ખવાઈ જશે, તેની દુર્દશાની સરઆન થશે; તેણે બધું જ કરવું પડશે.

પશુઓનાં બન્યાંને ઊભા થતાં કે ચાલતાં શીખવું પડતું નથી. માણસને અનેક દિવસ સુધી વારંવાર ઊભા થઈ પડી આખરીને ચાલવાની ટેવ પાડવી પડી છે; ‘હું નથી ચાલી શકતો’ એમ કહીને તે છૂટી જઈ શકતો નથી. કોઈ કોઈ વાર એવા બતાવેા બન્યાતું આપણે સાંભળીએ છીએ કે કોઈ પશુમાતા માનવ બાળકને ઉપાડીને વનમાં લઈ જઈને તેને ઉછેરે છે. એવા માણસો પશુઓની પેઠે હાથે પગે ચાલે છે. ખરું જોતાં એ પ્રમાણે ચાલવું એ સહેલું છે. એટલે બાળકો માટે ઘૂંટણિયે ચાલવું સુરક્ષેષ નથી.

પણ માણસે તો માથું ઊંચું રાખીને ટટાર ઊભા રહેવાનું હોય છે. એ ટટાર ઊભા રહેવામાંથી જ માણસની પ્રગતિનો આરંભ થયો છે. એ રીતે જે ઘડીએ તે પોતાના બે હાથોને છૂટા કરી શક્યો તે જ ઘડીએ પૃથ્વી ઉપર સત્તા ચલાવવાનો તેને અધિકાર મળી ગયો. પરંતુ શરીરને સીધી લીટીમાં ટટાર રાખીને એ પગ ઉપર ચાલવું સહેલું નથી. તેમ છતાં જીવનની શરૂઆતમાં જ આ કંઠણ કામને તેણે સહેલું કરી લેવું પડે છે; જે ગુરુત્વાકર્ષણ તેના આખા શરીરના વજનને નીચે ખેંચે છે, તેની આગળ હાર ન કબૂલવાનું શિક્ષણ એ જ તેનું પહેલું કંઠણ શિક્ષણ હોય છે.

અનેક પ્રયત્નોને અંતે આ ટટાર ઊભા રહેવાનું તેને માટે સહેલું થઈ ગયું. જ્યારે તે આકાશના પ્રકાશમાં અનાયાસે માથું ઊંચું કરી શકે તો થયો, ત્યારે મહનક્ષત્રોથી શોભીતા બૃહત્ વિશ્વજગત સાથેના પોતાના સંબંધનો અનુભવ થતાં તે આનંદ અને ગૌરવ બંને પામ્યો.

આ જન્મતની અંદર ચાલતાં માણસે જેમ મહેનત કરીને શીખવું પડ્યું છે, તેમ જ સમાજમાં ચાલતાં પણ તેણે ખૂબ મહેનત કરીને શીખવું પડ્યું છે. ખાવું, પીવું, સૂવું, ખેંસવું, બોલવું બધું જ તેણે ખાસ પ્રયત્ન કરીને શીખવું પડ્યું છે. દેહધાય રીતરિવાજો, નિયમ, સંયમ સ્વીકારીને ચાલે ત્યારે આસપાસના માણસો સાથેના તેના આપણેના અને કામકાજના તથા આનંદના સંબંધો સંપૂર્ણ અને સહેલા થઈ શકે છે. જ્યાં સુધી એ યતું નથી ત્યાં સુધી તેણે જાતે ને પગલે દુઃખ અને અપમાન સહન કરવાં પડે છે — ત્યાં સુધી તેણે જે આપવાનું છે અને તેણે જે લેવાનું છે તેમાં બંનેમાં બાધા આવવાની.

જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં પણ માણસે ઓછી મહેનત નથી કરતી પડતી. જે નજરે દેખાય છે, કાને સંભળાય છે, તેને જ આરામથી સ્વીકારી લીધે માણસનું ચાલવું નથી. એટલા

અંત નથી. બાળપણથી આજ સુધી દેટકેટલાં નવાંનવાં જ્ઞાનમાં અને રસમાં તેને પામના પામના આવ્યા છીએ, અગ્નિજ્વતાં પણ તેને આભાસ પામ્યા છીએ, જ્ઞાનપૂર્વક તેને આસ્વાદ પામ્યા છીએ, એ રીતે તે અનન્ત ગોપનની અંદર નવાનવા વિસ્મયના આઘાતથી આપણા ચિત્તની પાંખડીઓ એકેએકે ધીમેધીમે ખીંચતી જાય છે. હે ગૂઢ, તું ગૂઢતમ છે માટે જ તારું આકર્ષણ રોજરોજ માણસના જ્ઞાનને, પ્રેમને અને કર્મને ગભીરમાંથી ગભીરતરમાં ખેંચી લઈ જાય છે. તારી આ અનન્ત રહસ્યમય ગોપનના જ માણસને સૌથી પ્રિય છે; એ અતઃ ગભીરના જ માણસની વિષયાશક્તિને બૂઝવે છે, તેનાં બંધનને ખોડી નાખે છે, નેના છવન મરણની તુચ્છતાને દૂર કરે છે; તારી એ પરમ ગોપનતામાંથી જ તારી બંસીનો મધુરનમ અને ગભીરતમ સૂર અમારા પ્રાણમાં રેલાય છે; મહત્ત્વની ઉચ્ચતા, પ્રેમની ગાંઠના, સૌંદર્યનો ચરમોત્કર્ષ, બધું જ તારી એ અનિર્વચનીય ગભીરતા તરફ ખેંચી લઈ જઈને અમને મુઘામાં ડુબાવી દે છે. માનવચિત્તની એ આકાંક્ષાના આવેગને, એ આનંદની વેદનાને તું આ રીતે સદાકાળ જગતાં રાખી સદા તૃપ્ત કરતો જાય છે. હે શુદ્ધાદિત, તારી ગોપનતાનો અંત નથી, માટે જ જગતના બધા પ્રેમિકો, બધા સાધકો, બધા મહાપુરુષો તારા ગભીર આહ્વાનથી પોતાની જાતનો આમ પૂરેપૂરો ત્યાગ કરી શક્યા હતા; આવી મધુર રીતે તેઓ દુઃખને અસંકાર બનાવી દઈ શક્યા હતા; મૃત્યુને માથે વધાવી લઈ શક્યા હતા. તારી એ મુઘામય અતઃસ્પર્શ ગભીરતાને જેમણે પોતાની મૂઠના વડે ઢાંકીને સીમાબદ્ધ કરી છે, તેઓ જ પૃથ્વીમાં દુર્ગંધિના કીચડમાં રોળાય છે — તેઓ બળ, તેજ, સંપદ બધું ખોઈ બેઠા છે — તેમના પ્રયત્નો અને વિચારો સદા નાના રહ્યા છે અને જગતમાં તેમના બધા અધિકારો સતત સંકુચિત થતા રહ્યા છે. પોતાને દુર્બળ કદીને તને જેમણે મુક્ત બનાવવા ઇચ્છ્યું છે, તેમણે મનુષ્યત્વના સર્વોચ્ચ ગૌરવને ધૂળમાં રોળાવું ક્યું છે.

હે ગુહાહિત, અમારામાં જે ગોપન પુરુષ છે, જે નિજુતનિવાસી તપસ્વી રહેલો છે, તેનો તું ચિરંતન મિત્ર છે; પ્રગટ ગભીરતામાં જે તમે બે જણ પાસે પાસે, અડોઅડ રહેલા છો — તે છાયાગભીર નિર્ગિહ શાંતિમાં જે તમે દ્વા સુવર્ણ સયુજા સલાયા. તમારા તે ચિરકાલના પરમાશ્રય ગભીર સખ્યને અમે અમારી કોઈ ક્ષુદ્રતા દ્વારા ક્ષુદ્ર ન બનાવી દઈએ તો સારું. તમારા એ પરમ સખ્યને દિવસે દિવસે માણસ જેમ જેમ સમજતો જાય છે, તેમ તેમ તેનાં કાવ્ય, સંગીત અને લલિતકલા અનિર્વચનીય રસના આલાસથી રહસ્યમય બનતાં જાય છે, તેમ તેમ તેનું જ્ઞાન સંસ્કારના દૃઢ બંધનને તોડતું જાય છે, તેનું કર્મ સ્વાર્થની દુર્લ્લઘ સીમાને અતિક્રમી જાય છે, તેના જીવનનાં સઘળાં ક્ષેત્રોમાં અનંતની વ્યંજના પ્રગટ થતી જાય છે.

તારી તે ચિરંતન પરમ ગોપનતા તરફ આનંદ પ્રસ્થાન કરી ચાલ્યા કરશે, — મારાં બધાં પ્રવાસગીતો એ નિગૂઢતાના નિર્ગિહ સૌંદર્યની જે સદાકાળ ઘોષણા કરે, — રસ્તાની વચ્ચે કોઈ કૃત્રિમથી, કોઈ ક્ષુદ્રથી કે કોઈ સહજથી બોળવાઈ ન જાયો, — મારા આનંદની આવેગધારા સમુદ્રમાં સદાકાળ વહેવાના સંકલ્પનો લાગ કરીને મરુ-વાણિકના છિદ્રને માર્ગે પોતાને માર્ગમાં જે ખસાસ ન કરી નાખે.

માટે જ વિદ્યાલય નામનો કેવડો મોટો એક જગી બોલ્તે માનવ સમાજે ઉપાડ્યા કરવો પડે છે — તેની દેટલી તૈયારી, દેટલી વ્યવસ્થા! છવનનાં પહેલાં વીસપચીસ વર્ગો માણસે કેવળ શિક્ષણ પૂરું કરવામાં જ વિતાવવાં પડે છે, અને જેમની જ્ઞાન મેળવવાની આકાંક્ષા પ્રવળ હોય છે તેમનું શિક્ષણ તેમ આખી જિંદગી ખર્ચે પણ પૂરું થતું નથી.

આમ બધાં જ ક્ષેત્રોમાં આપણે જોઈએ છીએ કે માણસ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવાની સાધના માટે તપસ્યા કરે છે. ખોરાક માટે વરસાદ અને તડકો માથે લઈને ખેતી કરવી એ પણ તેની તપસ્યા જ છે, અને નક્ષત્રોત્કર્ણ રહસ્ય જાણવા માટે આકાશમાં દૂરબીન જોઈતી જગતા રહેવું એ પણ તેની તપસ્યા છે.

એ જ રીતે પ્રાણના ક્ષેત્રમાં હોય કે જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં હોય કે સામાજિક સંબંધોના ક્ષેત્રમાં હોય, બધે જ પોતાનો પૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે માણસે છવસટોસટના પ્રયાસ કરવા પડે છે. જે કોઈએ કશું કે 'હું' નથી કરી શકતો' તે નીચે પડ્યો જ છે. જે સદગ્ન સહેજું નથી તેમાં જ માણસે સદગ્ન બનવું પડશે — સદગ્નના પ્રચંડ શુરુઆત્પાણને તાણે થયા વગર તેણે સર્વત્ર માથું ઊંચું રાખીને ઊભા રહેવું પડશે.

પહેલેથી જ સહેજાની વિરુદ્ધ લડાઈ કરી કરીને માણસને એ વૃત્તિ એટલી સ્વાભાવિક થઈ ગઈ છે કે, અનાવશ્યક મુશ્કેલ કામો કરવામાં પણ તેને આનંદ આવે છે. બીજા કોઈ પ્રાણીમાં આ અદ્ભુત વસ્તુ નથી. જે સહેજું હોય, આરામદાયક હોય, તેનાથી હલું નેતાં જ બીજું કોઈ પણ પ્રાણી સુખ અનુભવી શકતું નથી. બીજાં પ્રાણીઓ જે લડાઈ કરે છે તે કેવળ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા માટે, આત્મરક્ષણ માટે, અર્થાત્ નાણૂટકે કરે છે; એ લડાઈનણી જોઈને મુશ્કેલ કામ કરવા માટે નથી હોતી. પરંતુ માણસ જ ફક્ત મુશ્કેલ કામ પૂરું પાડવામાં ખાસ આનંદ અનુભવે છે.

એટલા માટે જ જે વ્યાયામકોશલમાં કશું પ્રયોગન જ હોતું નથી તે જોવામાં માણસને એક પ્રકારનો આનંદ આવે છે. જ્યારે આપણે એમ સાંભળીએ છીએ કે વારંવાર પરાગ્રય થવા છતાં પણ માણસ ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશના બરફના રણના કેન્દ્રમાં પોતાની વિગ્રય-પતાકા રાખી આવ્યો છે, ત્યારે એ કાર્યના લાભનો હિસાબ કર્યા વગર જ આપણામાં રહેલું તપસ્વી મનુષ્યત્વ પુલકિત બની જાય છે. માણસની લગભગ એકેએક રમતમાં શરીરનું કે મનનું કોઈ પ્રકારનું કષ્ટ રહેલું હોય છે — એનું કંઈક હોય છે, જે સહેલું નથી હોતું માટે જ માણસને સુખકર થઈ પડે છે.

જો કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં માણસને ‘હું’ નથી કરી શકતો, એમ જોતવા દેવામાં આવ્યું નથી, તો જલમાં માણસ સદંજ બની જશે, સત્ય બની જશે, એ બાબતમાં પણ તે ‘હું’ નથી કરી શકતો’ એમ કહે તે આશ્ચર્ય નહિ. બધી જ શ્રેષ્ઠતામાં તેણે પ્રવૃત્ત કરી સફલતા મેળવવી પડી હોય છે, અને જે સૌથી પરમ શ્રેષ્ઠતા છે તેમાં જ તે બિલકુલ સામાન્ય પ્રવૃત્ત કરીને જ સફળ ન થાય, તો તેને એમ કહેવું શોભતું નથી કે ‘મારાથી આ બિલકુલ બને એમ જ નથી.’

ગમે એટલું સહેલું અને ગમે એટલું આરામદાયક હોય તોયે આપણે સતત જમીન તરફ માથું રાખીને પશુની માફક ચાલવાના નથી, માણસમાં આવી એક પ્રેરણા હતી માટે જ માણસે જેમ પુષ્કળ મહેનત કરીને આકાશમાં માથું ઊંચું કર્યું છે — અને આકાશમાં માથું ઊંચું કર્યું છે માટે જ પૃથ્વીના અધિકારથી તે વચિત થયો નથી, બલકે પશુઓ કરતાં તેનો અધિકાર પુષ્કળ બહોળી રીતે વિસ્તર્યો છે, તે જ પ્રમાણે આપણા મનના અંતરતમ પ્રદેશમાં બીજા એક જમીનરતમ ઉત્તેજના રહેલી છે કે આપણે સતત સંસાર તરફ માથું રાખીને આપું છીએ ઘોર સંસારીની પેઠે ધૂળ સૂંઘવામાં જ કાઠી સકીએ એમ નથી — અનંતમાં, અભયમાં, અશોકમાં માથું

જિંચું કરીને આપણે ટટાર બનીને ઉન્નત બનીને ફરીશું. જે એમ કરીશું તો કંઈ આપણે સંસારથી બાદ નહિ થઈ જઈએ, બલકે સંસારમાં આપણો અધિકાર વિશાળ બનશે, સત્ય બનશે, સાર્થક બનશે. પછી મુક્તપણે આપણે સંસારમાં વિચરી શકીશું એટલે આપોઆપ જ સંસારમાં આપણો યથાર્થ અધિકાર વિસ્તાર પામશે.

પશુ જેમ ચાર પગે ચાલે છે એટલે હાથનો ઉપયોગ કરી શકતાં નથી, તેમ સંસારી માણસો પણ સંસારમાં ચાર પગે ચાલે છે એટલે કેવળ ચાલે છે એટલું જ, તેઓ રૂડી પેરે કશું જ આપી શકતાં નથી કે લઈ શકતાં નથી. પરંતુ જેઓ સાધનાને જોરે બ્રહ્મ તરફ માથું જિંચું કરીને ચાલતાં શીખ્યા હોય છે, તેઓના હાથ પણ બંને જગીન સાથે બંધાયેલા હોતા નથી, — તેમના બંને હાથ છૂટા થયેલા હોય છે — તેમની લેવાની શક્તિ અને આપવાની શક્તિ પૂર્ણતાને પામી હોય છે — તેઓ કેવળ ચાલતા નથી હોતા, તેઓ કર્તા હોય છે, સ્રષ્ટા હોય છે.

જે સ્રષ્ટા હોય છે તે પોતાને સર્જે છે; પોતાનો ત્યાગ કરીને જ તે સર્જન કરે છે. એ ત્યાગની શક્તિ જ સૌથી મોટી શક્તિ છે. એ ત્યાગની શક્તિ દ્વારા જ માણસ મોટો થયો છે. જેટલા પ્રમાણમાં તે પોતાનો ત્યાગ કરી શક્યો છે તેટલા પ્રમાણમાં જ તે પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે. એ ત્યાગની શક્તિ એ જ સર્જનની શક્તિ છે. એ સર્જનની શક્તિ જ ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય છે. ઈશ્વર બંધનહીન છે માટે જ આનંદપૂર્વક સદા પોતાનો ત્યાગ કરે છે. એ ત્યાગ એ જ તેમનું સર્જન છે. આપણું ચિત્ત જેટલા પ્રમાણમાં સ્વાર્થરહિત બની મુક્ત આનંદપૂર્વક ઈશ્વરને સાચા આપે છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તે પણ સર્જન કરે છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તેનું ચિંતન અને તેનાં કર્મ સર્જન બની જાય છે.

જેઓ સંસારમાંથી જિંચા થઈને બ્રહ્મમાં માથું જિંચું કરીને

ચાલતાં શીખ્યા હોય છે, તેમની એ સાગની શક્તિ જ મુક્તિ પામી હોય છે. એ આસક્તિના બંધન વગરના આત્મત્યાગની અત્યાહત શક્તિ દ્વારા જ આધ્યાત્મિક લોકમાં તેઓ શ્રેષ્ઠ અધિકાર પામે છે. એ અધિકારને જોઈ તેઓ સર્વત્ર વિજયી નીવડે છે. એ અધિકાર જ માણસનો પરમ અધિકાર છે. એ અધિકારમાં જ માણસની ચરમ સ્થિતિ રહેલી છે. અહીં માણસ ‘મારાથી નહિ બને’ એમ કહે તે નહિ ચાલે; — જીવનભર સાધના કરીને પણ તેણે એ ચરમ ગતિ પ્રાપ્ત કરવી પડશે, નહિ તો તે આખી જૃથ્વીનો સમ્રાટ બને તોયે તેની મહત્તિ વિનયિ:

જે જ્ઞાની શક્તિ મારા અંતરમાં અને બહાર સર્વત્ર પોતાનું અર્પણ કરી રહી છે, જે શાત્મક છે, હું જળમાં સ્થળમાં અને આકાશમાં, સુષ્પમાં અને દુઃખમાં, સર્વત્ર અને સર્વ અવસ્થામાં તેમાં જ રહેલો છું, એ ભાવનાને પ્રતિદિનના પ્રયત્નથી સહજ બનાવી દેવી પડશે. એ સાધનાનું ધ્યાન એ જ ગાયત્રી. એ સાધના એટલે જ જ્ઞાનમાં ઊભા રહેતાં અને ચાલતાં શીખવું. અનેક વાર પણ ડગી જશે, અનેક વાર પડીશું, પણ તેથી કંઈડરી જઈએ એ નહિ ચાલે, ‘મારાથી નહિ ચાલ’ — એમ બોલાય જ નહિ. નહિ કેમ ચાલ, જરૂર ચશે. કારણ, માણસના અંતરમાં એ બાજુની એક પ્રેરણા રહેલી છે, — એટલા માટે માણસ મુશ્કેલીથી ડરતો નથી, તેને વધાવી લે છે — એટલા માટે જ માણસ મૂર્ખ સુસ્ત, નાલ્પે સુસ્તમસ્તિ । જેવી એક મોટી આશ્ચર્યકારક વાત ઉચ્ચારીને જગતનાં બીજાં બધાં પ્રાણીઓ કરતાં મોટો બની ગયો છે.

૧૧૫

જન્મોત્સવ

૨૫મી વૈશાખ, ૧૩૧૬

[વજ્રાના જન્મદિવસે બોલપુર બ્રહ્મવિદ્યાલયનાં બાળકો આગળ ઠોકું]

આજે મારા જન્મદિવસે તમે ઉત્સવ કરીને મને બોલાવ્યો છે, — એથી મારી ઘણા દિવસનો સ્મૃતિ તાજી થઈ છે.

જન્મદિવસે વિશેષભાવે પોતાના જીવન તરફ દૃષ્ટિ કરવાની વાન ઘણા દિવસથી મારા મનમાં જાગી નહોતી. કેટલીય ૨૫મી વૈશાખ ચાલી ગઈ છે, તે બધીએ બીજી તારીખો કરનાં પોતાને મારી આગળ લગારે વધુ મદત્વની જણાવી નથી.

ખરું જોતાં, પોતાનો જન્મદિવસ વરસના બીજા ૩૬૪ દિવસ કરતાં પોતા આગળ લગારે મદત્વનો હોતો નથી. જો બીજાઓ આગળ એનું મૂલ્ય હોય તો જ તેનું કંઈ મૂલ્ય છે.

જે દિવસે આપણે આ પૃથ્વી ઉપર જન્મ લીધો હતો, તે દિવસે નવા અતિથિને કારણે જે ઉત્સવ થયો હતો તે આપણા પોતાનો ઉત્સવ નહોતો. અજ્ઞાત ગોપનતામાંથી આપણે તરતના જ પ્રગટ થયા હતા એને જેમણે પોતાનો એક પરમજ્ઞાત માન્યો હતો, તેમનો એ ઉત્સવ હતો. આનંદલોકમાંથી એક આનંદઉપહાર પામતાં તેમણે આત્મીયતાના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર અનુભવ્યો હતો, એટલે તેમણે ઉત્સવ કર્યો હતો.

આ અનુભવ સદાસર્વદા બધાને મન સરખો તાજો રહેતો નથી. અતિથિ ધીમે ધીમે જૂનો થઈ જાય છે, — સંસારમાં તેનો આવિર્ભાવ એક પરમ રહસ્ય છે, અને તે સદાકાળ અડી રહેવાનો નથી, એ વાત ભૂલી જતી પડે છે. વરસ પછી વરસ લગભગ એકસરખી

રીતે ચાલ્યાં જતાં હોય છે — આપણને લાગે છે કે એમાં કંઈ વધારે પણ નથી થટાડો પણ નથી, એ જેવો છે તેવો જ છે — તેનામાં પછી અંતરનો પ્રકાર આપણે જોવા પામતા નથી. તે વખતે જે આપણે ઉત્સવ કરીએ, તો તે કેવળ પ્રયાગન ઉત્સવ કહેવાય — એ એક રીતે કહીએ તો નાછૂટકે કરેલો ઉત્સવ કહેવાય.

જ્યાં સુધી માણસમાં નવી નવી સંભાવનાઓનો માર્ગ ખુલ્લો હોય છે, ત્યાં સુધી તેને આપણે નવો જ માનીએ છીએ; તેની આગતમાં ત્યાં સુધી આપણી આશાનો અંત હોતો નથી, તે આપણા ઔત્સુક્યને એકસરખું બાગતું રાખે છે.

જિંદગીમાં એવી એક ઉંમર આવે છે જ્યારે માણસની આગતમાં કોઈ નવી આશા અપેક્ષા રાખવાની રહેતી નથી; ત્યારે તે આપણા મનથી બાજુ એક દૃષ્ટિએ ખત્રાસ યર્ષ ગયો હોય છે. એવી સ્થિતિમાં તેના વડે આપણો રોજિંદો વ્યવહાર ચાલી શકે પરંતુ ઉત્સવ નહિ ચાલે; કારણ, ઉત્સવ એટલે જ નવીનતાનો અનુભવ — એ આપણા રોજિંદા જીવનની પાસની વસ્તુ હોય છે. ઉત્સવ છે એ જીવનનું કવિત્વ છે, જ્યાં રસ હોય ત્યાં જ તે પ્રગટ થાય.

આજે હું ઓગણપચાસ વર્ષ પૂરાં કરી પચાસમામાં પડ્યો છું. પરંતુ મને તે દિવસો યાદ આવે છે જ્યારે મારો જન્મદિવસ નવીનતાના ઝગમગાટથી ઉત્સવને લાયક હતો.

ત્યારે મારી તરણ વય હતી. સવાર થતાં ન થતાંમાં પ્રિયજનો કેટલા આનંદપૂર્વક મને યાદ કરાવતા કે ‘આજે તારો જન્મદિવસ છે.’ આજે તમે લોકોએ જેમ ફૂલ બેગમાં કર્યો છે, ઘર સણગાયું છે, તેવી જ તૈયારી તે વખતે પણ થતી હતી. આત્મીયજનોના તે આનંદ-ઉત્સાહમાં મનુષ્યજન્મનું એક વિશેષ મૂલ્ય હું તે દિવસે જોવા પામતો. જે બાજુએ સંસારમાં હું અસંખ્ય માણસોમાંનો કેવળ એક-

જલમાત્ર હતો, તે બાલુએથી ભારી દષ્ટિ ફરીને જ્યાં હું હું જ હતો, જ્યાં હું વિશેષભાવે એકનો એક હતો, ત્યાં ભારી દષ્ટિ પડતી — પોતાના ગૌરવથી તે દિવસે સવારે મારું હૃદય ફૂલી જતું.

એ રીતે આત્મીયજનોની રૂનેહદષ્ટિને માર્ગે યર્ષને જ્યારે હું મારા જીવન તરફ જોતો, ત્યારે મારા જીવનનું દૂર દૂર વિસ્તરેલું ભવિષ્ય તેના અણુબિંદુશા રહસ્યસ્રોતમાંથી એવી એક બંસી બળવતું જેથી મારું આખું હૈયું ડોકી જાયું. ખરું જોતાં, જીવન તે વખતે મારી સામે પડ્યું હતું — પાછળ તો તેનો બહુ ઓછો ભાગ હતો. જીવનમાં જે કંઈ ગોચર હતું તેના કરતાં અગોચર જ ધણું વધારે હતું. મારી તરફ વધનાં ચોક્કસ વખેનિ ગીતના ધ્રુવપદની પેઠે અવલંબીને આખું અનાગત ભવિષ્ય તેના ઉપર અનિર્વાચનીયની તાન લગાવ્યા કરતું.

માર્ગ હજી નક્કી થયો નહોતો. અનેક દિશાઓમાં તેના ફાંટા ફાંટાતા હતા. કઈ દિશામાં યર્ષને કયાં જઈશ અને કયાં જવાથી શું મળશે, તે મોટે ભાગે કલ્પનામાં જ હતું. એટલા માટે વરસો વરસ જન્મદિવસે જીવનની તે અનિર્દેશ્ય અસીમ આશાઓ અને અપેક્ષાઓથી ચિત્ત વિશેષભાવે જળી જાયું.

ઝરણું જ્યારે પહેલવહેલું જાગે છે, નદી જ્યારે પહેલવહેલી ચાલવા માંડે છે, ત્યારે પોતાને અનુકૂળ માર્ગ શોધી કાઢનાં તેણે અનેક દિશામાં અનેક વાર ગતિ બદલવી પડે છે. આખરે બાધાઓથી સીમાબદ્ધ યર્ષને જ્યારે તેનો માર્ગ મુનિર્દિષ્ટ બને છે, ત્યારે નવા માર્ગની શોધ તેને માટે બંધ ચર્ચ જાય છે. ત્યારે પોતે જોહેલા માર્ગને અતિક્રમી જવું એ જ તેને માટે મુશ્કેલ બની જાય છે.

મારા જીવની ધારાએ પણ જ્યારે આઘાત પ્રત્યાઘાતમાં યર્ષને પોતાનો માર્ગ તૈયાર કરી લીધો, ત્યારે વર્ષાનાં પૂરનો વેગ પણ તે

માર્ગે જ ફૂલી ફૂલીને વહેવા લાગ્યો અને ગ્રીષ્મની રિક્તતા પણ તે જ માર્ગે સંકુચિત થઈને ચાલવા લાગી. પછી પોતાના જીવનની વારંવાર નવેસરથી આલોચના કરવાની જરૂર ન રહી. એટલા માટે ત્યારથી જન્મદિવસ બીજી કોઈ નવી આશાના સૂરથી ગાજતો રહ્યો નહિ. તેથી જન્મદિવસનું સંગીત જ્યારે પોતાની અને બીજાની આગળ બંધ થઈ ગયું, ત્યારે ધીમે ધીમે ઉત્સવના દીવા પણ ધ્રુગાઈ ગયા. મારે કે બીજા કોઈને મન પછી એની કશી જરૂર જ રહી નહિ.

એવામાં આજે તમે લોકોએ જ્યારે આ જન્મોત્સવની સભા શણગારીને તેમાં મને બોલાવ્યો, ત્યારે પહેલાં તો મારામાં સંકોચ જાગ્યો હતો. મને થયું, જન્મ તો મારો અરથી સદીને સીમાડે કાણ જાણે ક્યાં પડી રહ્યો છે, એ વાત કાણ જાણે કેટલી જૂની થઈ છે તેનોયે પત્તો નથી — એના કરતાં તો મૃત્યુદિનની મૃતિ વધારે પારો આવી પહોંચી છે — એ જૂના જન્મદિવસનો ઉત્સવ કરવાની કંઈ મારી ઉંમર છે!

એવામાં એક વાત મારા મનમાં ઉદય પામી, અને તે વાત જ તમારી આગળ હું કહેવા માગું છું.

જન્મોત્સવની સાર્થકતા શામાં છે એનું સૂચન હું પહેલાં કરી ગયો છું. જગતમાં આપણે ઘણી વસ્તુઓને નજરે જોઈએ છીએ, કાને સાંભળીએ છીએ અને વ્યવહારમાં મેળવવાની રીતે મેળવીએ છીએ. પરંતુ બહુ જ ઓછી વસ્તુઓને આપણે પોતાની કરીને મેળવીએ છીએ. પોતાનું કરીને મેળવવામાં જ આપણને આનંદ આવે છે — એ રીતે જ આપણે પોતાની જાતને અને કશી કરીને પામીએ છીએ. પૃથ્વીમાં અસંખ્ય માણસો છે; તેઓ આપણી આસપાસ જ રહેલા છે, પરંતુ તેમને આપણે પામતા નથી, તેઓ આપણા પોતાના નથી, તેથી તેઓમાં આપણને આનંદ આવતો નથી.

એટલે હું કહેતો હતો કે પોતાનું કરીને મેળવવું એ જ એક--

માત્ર મેળવ્યું કહેવાય, એને માટે જ માણસની બધી સાધના હોય છે. બાળક ધરમાં જન્મનાવિંત તેનાં માળાપ અને ધરનાં માણસોને એક કાણમાં પોતાનું માણસ મળી જાય છે, — પરિચયની શરૂઆતથી જ જાણે એ ચિરંતન બની જાય છે. થોડા સમય પહેલાં જ તે કશું નહોતો — અન્નપ્રાના અનાદિ અધકારમાંથી બહાર આવતાં જ તે પોતાના કરીને જાણેલામાં બિલકુલ વગર મહેનતે દાખલ થઈ ગયો; એ માટે પરસ્પર ઠોઈ સાધનાની, હળવામગવાની, કે અવરજવરની જરૂર સુધ્ધાં ન પડી.

જ્યાં જ્યાં આ પોતાનું કરીને મેળવવાની વાત હોય છે ત્યાં ત્યાં ઉત્સવ હોય છે. ઘર શણગારીને, શરણાર્થ વગાડીને તે પ્રાપ્તિને માણસ સુંદર બનાવીને પ્રગટ કરવા ઇચ્છે છે. લગ્નમાં પણ પરને સદાને માટે પોતાનું બનાવીને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, ત્યારે પણ આ જ સાજાશણગાર અને આ જ ગીતવાદ્ય જોવા મળે છે. ‘તું મારો પોતાનો છે’ — એ શબ્દો માણસ રોજિંદા સૂરમાં બોલી શકતો નથી — એમાં સૌંદર્યનો સૂર રેડવો પડે છે.

બાળકના પ્રથમ જન્મ વખતે જે દિવસે તેનાં આત્મીયજનોએ આનંદધ્વનિ સાથે કહ્યું હતું કે ‘તને અમે પામ્યા છીએ’ — તે દિવસે ફરી ફરીને વરસો વરસ તેઓ એ જ એકની એક વાત રટવા માગે છે કે તને અમે પામ્યા છીએ. તને પામ્યા એ અમારું સૌભાગ્ય છે. તને પામ્યા એનો અમને આનંદ છે કારણ, તું અમારો પોતાનો છે, તને પામીને અમે અમારી જાનને જ અધિક ભાવે પામ્યા છીએ.

આજે મારા જન્મદિવસે તમે લોકો જે ઉત્સવ કરો છો, તેમાં જો એ વાત રહેલી હોય, તમે જો મને તમારા પોતાના તરીકે પામ્યા હો, આજે પ્રભાતે એ પામવાના આનંદને જ પ્રગટ કરવાની જો તમારી ઇચ્છા થઈ હોય, તો જ આ ઉત્સવ સાર્થક થશે. તમારા જીવન સાથે મારું જીવન જો વિશેષ રૂપે મળી ગયું હોય, આપણી

પરસ્પરની વચ્ચે જે કોઈ ગંભીરતર સંબંધ બંધાયો હોય, તો જ ખરેખર આ ઉત્સવનું કંઈ પ્રયોજન છે, એનું કંઈ મૂલ્ય છે.

આ જીવનમાં માણસનો ફક્ત એક વાર જન્મ થાય છે, એમ નથી કહી શકતા. બીજે મરીને અંકુર થવું પડે છે, અંકુરે મરીને છેડ થવું પડે છે — તે જ પ્રમાણે માણસે વારંવાર મરીને નવીન જીવનમાં પ્રવેશ કરવો પડે છે.

એક દિવસ મેં મારાં માતાપિતાના ઘરમાં જન્મ લીધો — ક્યા રક્તસંધાનમાંથી પ્રગટ થયો હતો, કેને ખબર. પરંતુ જીવનનાટ્ય, પ્રકાશની લીલા તે ઘરમાં જ પૂરેપૂરી પતી ગઈ નહોતી.

ત્યાંનાં સુખદુઃખ અને રોહપ્રેમના પરિવેશનમાંથી આજે જીવનના નવીન ક્ષેત્રમાં હું જન્મ પામ્યો છું. માઆપના ઘરમાં ન્યારે જન્મ્યો હતો ત્યારે અકસ્માત કેટલાં બધાં નવાં માણસો સદાને માટે મારા પોતાનાં બની ગયાં હતાં ! આજે ઘરની બહાર બીજા એક ઘરમાં મારા જીવને જે જન્મ લીધો છે તેમાં પણ એકસાથે કેટલાં બધાં માણસો સાથે મારો સંબંધ બંધાઈ ગયો છે ! એ કારણે જ આજનો આ આનંદ.

મારી તરુણ વયમાં, તે પૂર્વજીવનમાં આજના આ નવજન્મની સંભાવના એવી તો સંપૂર્ણપણે ગુપ્ત રહેલી હતી કે, તે કલ્પનામાં પણ આવી શકતી નહોતી. આ લોક મારે માટે અજ્ઞાત લોક હતો.

તેથી મારી આ પચાસ વર્ષની ઉંમરે પણ તમે લોકો મને નવીન ભાવે પામ્યા છો; મારી સાથેના તમારા સંબંધમાં જરા અણગમતાનું નામનિશાન નથી. એટલે આજ સવારમાં તમારા આનંદ ઉત્સવની વચ્ચે બેઠો બેઠો મારા આ નવજન્મની નવીનતાનો અંદરથી અને બહારથી અનુભવ કરું છું.

ત્યાં હું તમારા બધાની સાથે પોતીકો થઈને બેઠો છું, જે

મારો સંસારલોક નથી, એ મંગલલોક છે. એમાં દૈહિક જન્મનો સંબંધ નથી, અદૈતુક કલ્યાણનો સંબંધ છે.

માણસ દ્વિજ છે; તે એક વાર ગર્ભમાં જન્મે છે અને બીજી વાર મુક્ત પૃથ્વીમાં જન્મે છે. તે જ પ્રમાણે બીજી દૃષ્ટિએ જોતાં માણસના એક જન્મનો સંબંધ તેની પોતાની સાથે હોય છે, બીજા જન્મનો સંબંધ બધા સાથે હોય છે.

પૃથ્વી ઉપર જન્મ્યો એટલે માણસનો જન્મ સમાપ્ત થયો, તે જ પ્રમાણે સ્વાર્થના આવરણમાંથી મુક્ત થઈ મંગલમાં ગયો એટલે મનુષ્યત્વની સમાપ્તિ થઈ. જંઠરમાં બ્રહ્મ જ કેન્દ્રસ્થાને હોય છે, આપ્તું જંઠર તેનું જ ધારણ પોષણ કરે છે, પરંતુ પૃથ્વી ઉપર જન્મનાં વેંત તેનું તે પોતે જ એકમાત્ર કેન્દ્ર હોવાપણું ટળી જાય છે — અહીં તે અનેકોમાંનો એક બની જાય છે. સ્વાર્થલોકમાં પણ હું જ કેન્દ્રમાં હોઉં છું, બીજા બધા તેના પરિધિ હોય છે, — મંગલલોકમાં હું જ કેન્દ્રમાં નથી હોતો, હું બધામાં સમાઈ ગયેલો હોઉં છું; એટલે એ બધાના પ્રાણમાં જ મારો પ્રાણ અને બધાના ભક્ષાત્મકમાં જ મારું ભક્ષુબ્ધુરું હોય છે.

પૃથ્વી ઉપર આપણું શારીરિક જીવન એકે સપાટે પાકું થઈ જતું નથી. આપણે મુક્ત આકારમાં જન્મ લઈએ છીએ એ ખરું, તેમ જોતાં શક્તિના અભાવે આપણે મુક્તભાવે દરીદ્રી રાક્ષા નથી; માના ખોળામાં જ, ઘરની સીમામાં જ આપણે પુરાઈ રહીએ છીએ. ત્યાર પછી ધીમે ધીમે પરિપુષ્ટ થતાં થતાં અને સાધના કરતાં કરતાં પૃથ્વી ઉપર આપણો મુક્ત અધિકાર વિસ્તાર પામતો રહે છે.

આ જેમ બહારની વાત થઈ, તેમ જ અંદરની બાજુથી પણ આપણા બીજા જન્મનો પણ એવો જ એક પ્રકારનો ક્રમિક વિકાસ થાય છે. ઈશ્વર જ્યારે સ્વાર્થના જીવનમાંથી આપણને મંગલના જીવનમાં લઈ આવે છે, ત્યારે આપણે એકે સપાટે પૂરી તાકાતથી તે જીવનનો

અધિકાર મેળવી શકતા નથી. ગર્ભાવસ્થાની જડતા આપણે એકે સપાટે ખંખેરી નાખતા નથી. તે વખતે આપણને ચાલવાની ઇચ્છા થાય છે, કારણ, ચારે બાજુએ ચાલવાનું ક્ષેત્ર અબાધ વિસ્તરેલું હોય છે — પરંતુ આપણે ચાલી શકતા નથી, કારણ, આપણી શક્તિ પાકી નથી હોતી. એ દ્વન્દ્વની સ્થિતિ હોય છે. બાળકની પેઠે ચાલવા જતાં વારે વારે પડી પડી જઈએ છીએ અને વાગે છે; જેટલું ચાલીએ છીએ તેના કરતાં વધારે પડીએ છીએ. તેમ જતાં જિભા ચવાના અને પડવાના એ અત્યંત કઠોર વિરોધમાં યઈને જ મંગલલોકમાં આપણો મુક્તિનો અધિકાર ધીમે ધીમે વિસ્તાર પામતો જાય છે.

પરંતુ બાળક જ્યારે માતા ખોળામાં લગલગ સતદહાડો સૂઈને અને જીંઘીને વિતાવતો હોય છે ત્યારે પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ કે તે આ હરવાફરવા ને જાગવાની પૃથ્વીમાં જ જન્મેલો છે અને તેની સાથેના મોટાં માણસોનો સાંસારિક સંબંધ સમજવામાં કોઈ વાતની શંકા જ રહેતી નથી, તે જ પ્રમાણે આપણે જ્યારે સ્વાર્થલોકમાંથી મંગલલોકમાં પહેલવહેલા જન્મીએ છીએ ત્યારે ડાલે ને પગલે આપણી જડતા અને નિષ્ફળતા જતાં આપણા જીવનનું ક્ષેત્ર બદલાતું રહે છે, એ વાત કોઈક રીતે સમજાયા વગર રહેતી નથી. એટલું જ નહિ, જડતાની સાથેના નવી મળેલી ચેતનાના પુષ્કળ વિરોધ મારફતે જ એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

ખરું જોતાં, સ્વાર્થના જઠરમાં માણસ જ્યારે સૂતેલો હોય છે ત્યારે તે દ્વિધાહીન આરામમાં જ વખત વિતાવતો હોય છે. એમાંથી જ્યારે તે પહેલવહેલો મુક્તિ પામે છે, ત્યારે તેણે અનેક દુઃખો સ્વીકારી લેવાં પડે છે, પોતાની સાથે અનેક યુદ્ધો ખેલવાં પડે છે.

તે વખતે ત્યાગ તેને માટે સહેલો નથી હોતો, તોપણ તેણે ત્યાગ કરવો જ પડે છે, કારણ, આ લોકનું જીવન એટલે ત્યાગ. તે વખતે તેના બધા પ્રયાસોમાં આનંદ નથી હોતો, તેમ જતાં તેણે પ્રયાસ

કરવો જ પડે છે. તે વખતે તેનું મન જે કહે છે તેનો, તેનું આચરણ વિરોધ કરે છે; તેનો અંતરાત્મા જે ઝગતો આશ્રય લે છે, તેના ઉપર જ તેની ઇન્દ્રિય કુદાડો મારે છે; જે શ્રેયનો આશ્રય લઈને તે અદંકારના હામાંથી છૂટવા ધારે છે, તે શ્રેયનો જ આશ્રય લઈને અદંકાર ગમીરતર રૂપે પોતાનું પોષણ કરે છે. આવી રીતે શરૂઆતમાં વિરોધ અને અસંગતિના વિગમ અછરમાં પડીને તેના દુઃખનો કંઈ પાર રહેતો નથી.

આજે હું તમારી વચ્ચે જ્યાં આવ્યો છું, ત્યાં મારા પૂર્વ-જીવનનું અનુવર્તન નથી. ખરું જોતાં, તે જીવનને બેદીને જ મારે અહીં જન્મ લેવો પડ્યો છે. એટલા માટે જ મારા જીવનનો ઉત્સવ ત્યાં લોપ પામ્યો છે અને અહીં જ પ્રગટ થયો છે. દીવાસળીને છેડે જે પ્રકાશ થોડી વાર માટે દેખાયો હતો, તે જ પ્રકાશ આજે દીવાની વાટને છેડે ધ્રુવતર રૂપે પ્રગટી નીકળ્યો છે.

પરંતુ તમારી આગળ એ વાત જોરાવર અવગણી નથી કે, આ નવા જીવનમાં હજી હું બાગક છું, મોટા માણસની પેઠે એના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી શક્યો નથી. તેમ છતાં મારાં બધાં દુન્દ અને અપૂર્ણતાની જાતજાતના અસંગતિઓમાં ઘર્ષને પળું હું તમારી પાસે આવ્યો છું, એટલું તમે સમજી શક્યા હો — કેઈ એક મંગલ-લોકના સંબંધથી તમારી સાથે જોડાઈને હું તમારો પોતાનો બન્યો છું, એટલું તમે હૃદયમાં સમજ્યા હો — અને એટલા માટે જ આજે તમે મારે માટે આ ઉત્સવની તૈયારી કરી છે, એ જો સાચું હોય, તો જ હું મારી જાતને ધન્ય માનીશ; તમારા બધાના આનંદમાં મારા જીવનને સાર્થક થયેલું સમજીશ.

આ સાથે જ એક વાત તમારે યાદ રાખવી જોઈશે કે જે લોકના સિંહદ્વારમાં તમે બધા આજે મને આત્મીય તરીકે વધાવી લેવા આવ્યા હો, તે લોકમાં તમારું જીવન પણ પ્રતિષ્ઠિત થયું છે, નહિ તો મને તમે

પોતાના તરીકે પિજાની શક્તિ નહિ. આ આશ્રમ તમારા દ્વિજત્વનું જન્મસ્થાન છે. ઝરણાંઓ જેમ પરસ્પરને અપરિચિત જુદાં જુદાં દૂર દૂરનાં શિખરોમાંથી નીકળીને એક મોટા પ્રવાહમાં ભેગાં થઈને નદીરૂપે જન્મ પામે છે — તે જ પ્રમાણે તમારાં નાનાં નાનાં જીવનોની ધારાઓ કેટકેટલાં દૂર દૂરનાં ધરોમાંથી નીકળીને આવી છે — તે બધી આ આશ્રમમાં આવીને અદ્વગપણું છોડી દઈને એક સંગમિત વિશાળ મંગલની ગતિ પામી છે. ઘેર હતા ત્યારે તમે તમારી જાતને ધરના છોડરા તરીકે જ પિજાનતા હતા — એ પિજાનની સંકુચિતતાને તોડી નાખીને અહીં તમે બધાની વચ્ચે પોતાને જોવા પામે છો — એ રીતે તમે અહીં પોતાની મહત્તર સત્તાને પિજાનવાની શરૂઆત કરી છે, આ થયો તમારા નવજન્મનો પરિચય. એ નવ જન્મમાં વંશગૌરવ નથી, આત્માભિમાન નથી, લોહીના સંબંધની મોટાઈ નથી, આત્મપરનો કોઈ સંકુચિત અંતરાય નથી; અહીં તો તે ધૃશ્વિર જ પિતા અને પ્રભુ છે — ય એક; જે એક છે, — બર્ણ; જેને જાતિ નથી, — વર્ણાત્તેકાન્ નિહિતાર્યો દદાતિ, જે અનેક વર્ણનાં અનેક નિગૂઢ નિહિત પ્રગોજનોનું વિધાન કરે છે, — વિચેતિ ચાન્તે વિધમાયૌ, વિધના બધા પ્રારંભોમાં અને પરિણામોમાં પણ જે રહેણે છે, — ન દેવ; તે જ દેવ છે. સ નો હુદ્ધવા હ્રમયા સયુનસ્તુ । તે આપણને સૌને મંગલ શુદ્ધિ દ્વારા સંયુક્ત કરે. આ મંગલમોહમાં સ્વાર્થ શુદ્ધિ નથી, દુનિયાદારીની શુદ્ધિ નથી, અહીં આપણો પરસ્પરનો જે સંબંધ છે તે કેવળ તે એકતા જ્ઞાનથી અનુપ્રાણિત મંગલશુદ્ધિ દ્વારા જ સંભવે છે.

૧૧૬

શ્રાવણમંથા

આજે શ્રાવણની અશ્રાંતપણે વરસતી ધારાએ જગતની બીજી બધી જ બાબતોને ડુબાડીને વહેવડાવી દીધી છે. મેદાનમાં આજે અધિકાર ગાઢ છે — અને જે કદી બોલતો નથી તે મૂક આજે વાણીથી બહાર પડે છે. અધિકારને જોઈને તેને ચોખ્ખા વાણીમાં બોલાવી શકવું હોય, તો તે આ શ્રાવણની ધારા પડવાનો ખ્યાલ. અધિકારની શાંતિ ઉપર આ ઝર ઝર કલશબદ જાણે પડ્યા ઉપર પડ્યા ઢાંકી દઈને તેને વધારે ગંભીર અને નિષ્પિંડ બનાવી દે છે, વિશ્વજગતની નિદ્રાને ગાઢ બનાવી દે છે. વરસાદ પડવાનો આ અવિરામ શબ્દ એ જાણે શબ્દનો અધિકાર છે.

આજે આ કામકાજ વગરના સંખ્યાસમયના અધિકારને તેને પેલો જપનોઃ મંત્ર મળી ગયો છે. એટલે વારંવાર તેનું રટણ કર્યા કરે છે — બાળક જેમ નવો શીખેલો શબ્દ કારણ વગર કે પ્રયોજન વગર ફરી ફરીને ઉચ્ચાર્યા કરે છે તેમ — તેને નથી ચાક કે નથી અંત કે નથી તેમાં વૈચિત્ર્ય.

આજે મૂંગી સંખ્યાપ્રકૃતિનો એકાએક કંઈ ખૂલી ગયો છે અને આશ્રય પામીને સ્તબ્ધ બનીને તે જાણે સતત પોતાની વાણી પોતાને કાને સાંભળ્યા કરે છે, એનો પ્રતિધ્વનિ આપણા મનમાં પણ પડે છે — તે પણ કંઈકે બોલવા ઇચ્છે છે. — એની પેઠે ખૂબ મોટા પાયા ઉપર જ તે બોલવા ઇચ્છે છે, એની પેઠે જલંચક અને આકાશને બિજકુલ ભરી દઈને તે બોલવા ઇચ્છે છે, — પણ એ વાણી વડે બની શકે એમ નથી, એટલે તે કોઈ સૂરને શોધે છે. જળના કલ્પોલમાં, વનના મર્મરમાં, વસંતના ઉજ્જ્વાલમાં, શરતના પ્રકાશમાં, વિશ્વપ્રકૃતિની જે કંઈ વાણી છે તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પ્રગટ થતી નથી — તે દેવળ આભાસ અને ઇંગિત રૂપે, ચિત્ર અને ગીત રૂપે હોય છે. એટલે

પ્રકૃતિ જ્યારે વાત કરતી હોય છે, ત્યારે તે આપણા મુખની વાણીને યંભાવી દે છે, આપણા પ્રાણની અંદર અનિર્વચનીયતા આભાસથી ભરેલા ગીતને જગાડે છે.

વાણી એ વસ્તુ જ માણસની છે, અને ગીત એ પ્રકૃતિની વસ્તુ છે. વાણી સ્પષ્ટ અને વિશેષ પ્રયોજનથી સીમાબદ્ધ હોય છે, અને ગીત અસ્પષ્ટ અને સીમાહીનની વ્યાકુળતાથી ઉત્કંઠિત હોય છે. એટલા માટે વાણી દ્વારા માણસ મનુષ્યલોક સાથે અને ગીત દ્વારા માણસ વિશ્વ-પ્રકૃતિ સાથે મિલન સાધે છે. એટલા માટે વાણીની સાથે માણસ જ્યારે સૂરને જોડી દે છે, ત્યારે તે વાણી પોતાના અર્થને આપોઆપ અતિક્રમીને વ્યાપક બની જાય છે — તે સૂર માણસનાં મુખદુઃખને સમસ્ત આકાશની વસ્તુ બનાવી દે છે, તેની વેદના પ્રભાતસંધ્યાની ક્ષિતિજમાં પોતાના રંગો બેળવી દે છે, જગતના વિરાટ અવ્યક્તની સાથે યુક્ત થઈને એક વિરાટ અપૂર્વતા પ્રાપ્ત કરે છે, માણસના સંસારની દૈનંદિન સુપરિચિત સંકુચિતતાની સાથે પછી તેને ઐકાન્તિક ઐક્ય રહેતું નથી.

એટલે પોતાની રોજની ભાષાની સાથે પ્રકૃતિની સદાકાળની ભાષાનું મિલન સાધવા માટે માણસનું મન પહેલેથી જ પ્રયત્ન કરતું આવ્યું છે. પ્રકૃતિમાંથી રંગ અને રેખા લઈને પોતાના વિચારને માણસ ચિત્ર બનાવી દે છે, પ્રકૃતિમાંથી સૂર અને ઊંઢ લઈને પોતાના ભાવને માણસ કાવ્ય બનાવી દે છે. આમ કરવાથી ચિંતા — વિચાર અચિંતનીયતા અને ભાવ અભાવનીયતા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે. આમ કરવાથી માણસના મનની વસ્તુઓ વિશેષ પ્રયોજનની સંકુચિતતા અને નિત્યના વ્યવહારની મક્કિનતા ખંખેરી નાખીને ચિરંતનની સાથે જોડાઈને એવી તો સરસ નવીન અને મહાન રૂપે દેખા દે છે.

આજે આ ધનવર્ષાના સંધ્યાસમયે પ્રકૃતિની શ્રાવણ-અંધકારની ભાષા આપણી ભાષાની સાથે ભળી જવા ઇચ્છે છે. અવ્યક્ત આજે

વ્યક્તની સાથે લીલા કરવા આપણે બારણે આવી બારણાં ખખડાવે છે. આજે દલીલ, તર્ક, વ્યાખ્યા, વિશ્લેષણ નહિ ચાલે. આજે તો ગીત સિવાય બીજું કશું જ નહિ ચાલે.

એટલે હું કહું છું કે, મારી વાણી આજે રહેવા દો. સંસારનાં કામકાજની મર્યાદાને, મનુષ્યલોકાલયની વાડને જરા ખસેડી દો, આજ આ આકાશવ્યાપી આવણીની ધારાના વર્ષણને ખુલ્લા અંતરમાં આવા-દન કરી લો.

પ્રકૃતિની સાથે માનવ અંતરનો સંબંધ ખૂબ વિચિત્ર છે. બહાર પોતાના કર્મફલમાં પ્રકૃતિનું એક રૂપ હોય છે, અને આપણા અંતરમાં તેનું બીજું જ રૂપ હોય છે.

એક દૃષ્ટાંત લો — હોડ ઉપરનું ફૂલ. એ ગમે એટલી શોખની વસ્તુ લાગતી હોય તોયે એ આનંદનું હોય છે કામ માટે. એનો જે કંઈ સાગરણુગાર છે તે બધો જ ઓદિસનો સાગર હોય છે. ગમે તે ઉપાયે તેણે ફળ ઉત્પન્ન કરતું જ પડશે, નહિ તો વૃક્ષનો વંશ પૃથ્વી ઉપર ટકશે નહિ, બધું જ રણ બની જશે. એટલા માટે જ તેનો રંગ છે, એટલા માટે જ તેની સુગંધ છે. મધમાખીની ચરણરજ્જી જેવો તેનો પુષ્પજન્મ સફળતા પામવાની શરૂઆત કરે છે કે તરત જ તે પોતાની રંગીન પાંખડીઓ ખેરવી નાખે છે, પોતાની મધુરી સુગંધનો નિર્દય રીતે ત્યાગ કરે છે; તેને શોખ કરવાનો વખત જ નથી હોતો, તે ખૂબ કામમાં હોય છે. પ્રકૃતિના બહારના ખંડમાં કામની વાત સિવાય બીજી કોઈ વાત નથી હોતી. ત્યાં તો કળી ફૂલની દિશામાં, ફૂલ ફળની દિશામાં, ફળ બીજની દિશામાં, બીજ વૃક્ષની દિશામાં દોડ મૂકીને દોડતાં હોય છે, — જ્યાં સહેજ પણ અડચણ આવે છે ત્યાં કોઈ માફ કરતું નથી, ત્યાં કોઈ પણ ભતનો ખુલાસો કોઈ સ્વીકારતું નથી, તરત જ તેના કપાળ ઉપર હાથ મરાઈ જાય છે — ‘નામંજૂર’, તરત જ ખરી પડીને સુકાઈ જઈને

માર્ગ કરી આપવો પડે છે. પ્રકૃતિની વિરાટ ઓદિસમાં અગણિત વિભાગો છે, અસંખ્ય કામો છે. તમે પેલું જે સુકુમાર ફૂલ જુઓ છો, હાલેરી લાક્ષણી પેઠે શરીરે સુગંધ લગાડીને રંગીન પોશાક પહેરીને આવ્યું હોય છે, તે પણ ત્યાં તડકામાં અને વરસાદમાં મજૂરી કરવા આવ્યું હોય છે. તેણે પોતાની પહેરણનો હિસાબ આપવો પડે છે, વગર કારણે જરા પવન ખાઈ જરા ઝૂલવા માટે તેને એક પળનો પણ વખત નથી હોતો.

પરંતુ એ ફૂલ જ જ્યારે માણસના અંતરમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેને લગારે ઉતાવળ નથી હોતી, ત્યારે તે પૂરેપૂરો કુરસદનો અવતાર હોય છે એ એક જ વસ્તુ બદાર પ્રકૃતિમાં કામનો અવતાર હોય છે, અને માણસના અંતરમાં શાંતિ અને સૌન્દર્યનો અવતાર બની જાય છે.

ત્યારે વિજ્ઞાન આપણને કહે છે કે તમે ખોટું સમજ્યા છો — ‘વિશ્વમાં ફૂલનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ કામ કરવાનો હોય છે; તેની સાથે સૌન્દર્ય-માધુર્યનો અહેતુક સંબંધ તમે બાંધી બેસા છો, તે તમારો પોતાનો બાધેલો છે.’

આપણું હૃદય ઉત્તર આપે છે, ‘હું લગારે ખોટું સમજ્યું નથી. એ ફૂલ કામનો પરિચયપત્ર લઈને પ્રકૃતિમાં દાખલ થાય છે, અને સૌન્દર્યનો પરિચયપત્ર લઈને આપણે બારણે આવી કહું ખખડાવે છે — એક તરફ એ કેદીની પેઠે આવે છે, બીજી તરફ એ મુક્ત સ્વરૂપે આવે છે — એમાંનો એક જ પરિચય સાચો અને બીજો સાચો નહિ, એવું શી રીતે માનવું? એ ફૂલ ઝાડપાનમાં અનવચિન્ન કાર્યકારણ-પરંપરાએ ફટકું છે, એ વાત પણ સાચી છે, પણ એ તો બદારનું સત્ય છે; — અને અંતરનું સત્ય એ છે કે શાદન્વાદ્યેવ શાન્તિમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે.

ફૂલ મધુકરને કહે છે, ‘તારા અને મારા પ્રયોજનના ક્ષેત્રમાં

તને બોલાવી લાવવા માટે તારે ખાતર જ મેં આ રાણગાર સત્યા છે' — તેમ તે માણસના મનને કહે છે, 'આનંદના ક્ષેત્રમાં તને બોલાવી લાવવા માટે તારે ખાતર જ મેં આ રાણગાર સત્યા છે.' મધુર ફૂલની વાન ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકે છે તેથી તે લગારે ઠગાતો નથી, અને માણસનું મન પણ જ્યારે વિશ્વાસ મૂકીને પકડાય છે ત્યારે તેને માણસ પડે છે કે ફૂલે તેને ખોદું નહોતું કહ્યું.

ફૂલ કેવળ વનમાં જ કામ કરે છે એવું નથી, — માણસના મનમાં પણ એણે જે કામ કરવાનું છે તે એ સતત જનવતું હોય છે.

આપણી આગળ એનું કામ શું છે ? પ્રકૃતિને જારણે જે ફૂલને ઋતુ પ્રમાણે વખતસર મજૂરની પેઠે હાજર થવું પડે છે, તે જ ફૂલ આપણા હૃદયને આંગણે રાજકુલની પેઠે ઉપસ્થિત થાય છે.

સીતા જ્યારે રાવણના ઘરમાં એકલાં બેસીને રડતાં હતાં ત્યારે એક દિવસ જે દૂત તેમની આગળ હાજર થયો હતો, તે રામચંદ્રની વીંટી સાથે લઈ આવ્યો હતો; એ વીંટી જોઈને તરત જ સીતા સમગ્ર ગયાં હતાં કે આ દૂત તેમના પ્રિયતમ પાસેથી જ આવ્યો છે, — એટલે તેઓ સમગ્ર ગયાં કે રામચંદ્ર તેમને ભૂલ્યા નથી, તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જ તેમની પાસે આવ્યા છે.

ફૂલ આપણી પાસે તે પ્રિયતમનો દૂત બનીને આવે છે. સંસારની સોનાની લંકામાં રાજકુલની વચ્ચે આપણે નિર્વાસિત થયેલા છીએ, રાક્ષસ આપણને સતત કહા કરે છે, 'હું જ તારો પતિ છું, મારું જ લગન કરે.'

પરંતુ સંસારની સામે પારની ખજાર લઈને આવે છે પેટું ફૂલ. તે છાનુંમાનું આપણા કાન આગળ આવીને કહે છે, 'હું આવ્યું છું, મને તેમણે મોકલ્યું છે. હું તે સુન્દરનો દૂત છું. હું તે આનંદમયના સમાચાર લાવ્યો છું. આ અગત્યના ટાપુની સાથે તેમને સેતુ બધાઈ

ગયો છે, તેઓ તને એક ક્ષણ પણ ભૂલ્યા નથી, તેઓ તારો ઉદાર કરશે. તે તને પોતાની પાસે ખેંચી લઈને પોતાનો બનાવી દેશે. મોહ તને આવી રીતે સદાને માટે બાંધી રાખી નહિ શકે.’

જો આપણે તે વખતે જાગતા હોઈએ છીએ તો તેને કહીએ છીએ, ‘તું તેનો દૂત છે એ અમારે શી રીતે જાણવું?’ તે કહેશે, ‘આ જુઓ, હું તે સુંદરની વીંટી લઈ આવ્યો છું. એનો રંગ કેવો છે, એની શોભા કેવી છે.’

વાત સાચી છે. આ વીંટી તેની જ છે, મિલનની વીંટી છે. બીજું બધું જુલાની ઈર્ષને તે આનંદરૂપણ આપણા ચિત્તને બ્યાકુળ બનાવી દે છે. તે જ ક્ષણે આપણે સમજી જઈએ છીએ કે આ સોનાની લાંકા એ જ મારું સર્વસ્વ નથી — એની બહાર મારી મુક્તિ રહેલી છે. — ત્યાં મારા પ્રેમનું સાદૃશ્ય, મારા જીવનની ચરિતાર્થતા રહેલી છે.

પ્રકૃતિમાં મધુકરને મન જે કેવળ માત્ર રંગ છે, કેવળ માત્ર ગંધ છે, ભૂખ મટાડવાનો ઉપાય એળખવાનાં ચિહ્નો છે, તે જ માણસના હૃદયની આગળ સૌન્દર્ય છે, પ્રયોજન વગરનો આનંદ છે. માણસના મનમાં તે રંગીન શાહીથી લખેલો પ્રેમપત્ર લઈને આવે છે.

એટલે હું કહેતો હતો કે બહાર પ્રકૃતિ ગમે એટલી કામમાં ધાંધી હોય, ગમે એટલી કાજગરી હોય, આપણા હૃદયમાં તેની વગર કામની અવરજવર છે. ત્યાં તેની હુદારની ભટ્ટીનો અગ્નિ આપણા ઉત્સવની દીપમાલા બનીને દેખા દે છે, તેના કારખાનાનો ધોંધાટ સંગીત બનીને ગુંજે છે. બહાર પ્રકૃતિની કાર્યકારણની લોહાની શુંખલા ખણ ખણ થાય છે, પણ અંતરમાં તેના આનંદની અહેતુકતા સોનાના તાર ઉપર વીણાનો ખનિ બજાવે છે.

મને એની જ ભારે નવાઈ લાગે છે — એકી વખતે પ્રકૃતિનાં

વિરહસંધ્યાના અંધકારને જો દેવળ એટલું દહીને જ રસું પડ્યું હોત કે ' કેવી રીતે તારાં રાતદિવસ વીતશે, ' તો તો બધો રસ મુકાર્જી નત, અને આરાનેશ અંકુર મુધ્યાં બચત નહિ, — પરંતુ દેવળ કેવી રીતે વીતશે એટલું જ નથી, પણ કેવી રીતે વીતશે હરિ મિતે દિન-રાત્રિયા એમ છે, — એટલે જ એ ' હરિ મિતે ' સંદેહની આસપાસ આટઆટલું અજસ્ર અવિરત વર્ષા થઈ રહ્યું છે. સામન કાગનાં દિવસરાત્રિ જોની સાથે વિનાયી શકાય, એવું એક જીવનભરનું ધન કોઈક છે — તેને પામ્યા હોઈએ કે ન પામ્યા હોઈએ, તોયે તે છે જ, છે જ, — વિરહની આખી જાતી ભરી દઈને તે છે જ — તે હરિ મિતે કૈસે ગોંધાયણિ દિનરાત્રિયા. આ જીવનઆપી વિરહનો જ્યાં આરંભ છે ત્યાં જો રહેલો છે અને એનો જ્યાં અંત છે ત્યાં જો રહેલો છે, અને એ બેની વચ્ચે જો ગંભીરભાવે પ્રવૃત્ત રહીને કરુણ સૂરે બસી બળવે છે તે હરિ મિતે કૈસે ગોંધાયણિ દિનરાત્રિયા !

૧૧૭

દ્વિધા

માણસનો વહેવાર બેને લઈને ચાલે છે. તે પ્રકૃતિનો પણ છે, અને વળી તે પ્રકૃતિથી ઉપરનો પણ છે. એક બાજુથી જોતાં તે કાયાથી ઘેરાયેલો છે, અને બીજી બાજુથી જોતાં તે કાયા કરતાં ખૂબ ખૂબ વિશેષ છે.

માણસને એકી સાથે બે ક્ષેત્રોમાં વિચરતું પડે છે. એ બે વચ્ચે એવો વિરોધ-છે કે, તેનો મેળ સાધવાના મુશ્કેલ કામમાં માણસે જીવન-ભર શેકાર્જી રહેવું પડે છે. સમાજનીતિ, રાજનીતિ, ધર્મનીતિ દ્વારા

થયેલી માણસની પ્રગતિનો ઇતિહાસ એટલે એ મેળ સાધવાના પ્રયત્નોનો ઇતિહાસ. જે કંઈ અનુશાન, પ્રતિશાન, શિક્ષાદીક્ષા અને સાહિત્ય-કળા નિર્માણ થયાં છે તે બધાં જ માણસના હૃદ્દો વચ્ચે સમન્વય સાધવાના પ્રયત્નોનાં નાનાવિધ ફળ છે.

હૃદ્દમાં જ બધાં દુઃખો રહેલાં છે અને એ દુઃખ જ પ્રગતિનું મૂળ છે. પ્રાણીઓમાં હોજરી અને તેમનો ખોરાક એ બે વચ્ચે વિચ્છેદ પડી ગયો છે — એ બેને બેમાં કરવા માટે તેમણે એટલી બધી મહેનત કરવી પડે છે કે એ જ તેમની બુદ્ધિને અને શક્તિને સદા સર્વદા જાગ્રત રાખે છે; જાડ પોતાના ખોરાકમાં જ ઊભું હોય છે — જૂખની સાથે આહારનો મેળ સાધવા માટે તેને નિરંતર મહેનત કરવી પડતી નથી. પ્રાણીઓમાં પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે વિચ્છેદ પડી ગયો છે — એ વિચ્છેદનો મેળ સાધવાના પ્રયત્નોમાં કેટકેટલાં વીરત્વ અને સૌન્દર્યનું સર્જન થાય છે તેનો કંઈ પાર નથી; વનસ્પતિમાં જ્યાં સ્ત્રીપુરુષનો બેદ નથી અને જ્યાં તેમનું મિલન સાધવા માટે બહારની કોઈ વસ્તુ કામ કરતી હોય છે ત્યાં કરી મુશ્કેલી નથી, બધું સહજ હોય છે.

મનુષ્યત્વના મૂળમાં બીજું એક જગતસ્ત હૃદ્દ રહેલું છે; તેને પ્રકૃતિ અને આત્માનું હૃદ્દ કહી શકાય. સ્વાર્થની બાજુ અને પરમાર્થની બાજુ, બંધનની બાજુ અને મુક્તિની બાજુ, સીમાની બાજુ અને અનન્તની બાજુ — એ બંનેનું મિલન સાધીને ગાણુએ ચાલવું પડે છે.

‘ જ્યાં સુધી બે વચ્ચે સારી રીતે મેળ ન સધાય ત્યાં સુધીના પ્રયત્નનું દુઃખ, ચડતીપડતીનું દુઃખ એ બહુ કપરું દુઃખ છે. જે ધર્મમાં માણસના આ હૃદ્દનું સમાધાન થઈ શકે તે ધર્મને માર્ગે ચાલવું માણસને માટે કેટલું મુશ્કેલ છે! અસ્થાની ધાર જેવા દુર્ગમ માર્ગે જ માણસે ચાલવાનું છે; — તે એમ કહી શકે એમ નથી કે, ‘ આ દુઃખ હું ટાળીને ચાલીશ, ’ એ દુઃખનો જે સ્વીકાર નથી કરતો તેણે.

આં બે રૂપ, બંધન અને મુક્તિ. — એક જ રૂપ રસ રાજ્ય ગંધર્ભો
એ બને સર, પ્રયોગનનો અને આનંદનો — બદાર તેની ચંચલતા
હોય છે, અંદર શાંતિ હોય છે — એકી વખતે એક બાજુ કર્મ અને
બીજી બાજુ છુટ્ટી; બદારની બાજુએ કિનારો અને અંદરની બાજુએ સમુદ્ર.

આજે આ ક્ષણે આવણીની પડતી ધારાથી સંધ્યાનું આકાશ
ગાંધી બિંદુ છે, એણે આપણી આગળ તેની કામની બધી વાત છુપાવી
દીધી છે. પ્રત્યેક ધાસના અને પ્રત્યેક ઝાડના પ્રત્યેક પાંદડાની ખાવા-
પીવાની વ્યરયા કરવામાં એ અતિશય રોકાયેલી છે, એનો સગારે
આભાસ સુધ્ધાં તે આ અંધકારસભામાં આપણને આપતી નથી.
આપણા અંતરના સંધ્યાકાશમાં પણ આ આવણી અત્યંત નિખિડ ભાવે
વરસે છે પણ ત્યાં તેણે ઓદિસનો વેશ પહેર્યો નથી, તે કેવળ ગીતની
મહેદિસ જમાવવા, કેવળ લીલાની તૈયારી કરવા તે આવે છે. હાં તે
કવિના દરબારમાં બેઠો છે, એટલે ક્ષણે ક્ષણે મેઘમંજારના ચૂરમાં સતત
કરણ ગીત ગાંધી બિંદુ છે—

તિનિર દિગ્ભરિ ઘોર ધામિની,
અધિર બિજુરિક પાતિયા,
વિધાપતિ કહે, કૈસે ગોંધાયબિ
હરિ બિને દિન રાતિયા.

પહોરના પહોર સુધી તે આ જ સમાચાર જણાવ્યા કરે છે,
‘અરે, તું તો વિરહિણી છે, તું શવે છે શી રીતે, તારાં રાતદિવસ
શી રીતે પીતે છે!’

તે શાશ્વત હરિ જ જોઈએ, તેના વગર રાતદિવસ અનાથ છે.
આખા આકાશને રડાવીને આ જ વાત આજે જાણે પૂરી થવા
માગતી નથી.

આપણે તેમના જ વિરહમાં આમ દિવસો ગાળાએ છીએ એ
સમાચાર આપણે જાણવા જ જોઈએ. કારણ, વિરહ મિલનનું જ એક

અંગ છે. ધુમાડો જેમ અગ્નિની જ્વાળાની રાશ્યાત છે તેમ વિરહ પણ મિત્રનના આરંભનો ઉચ્છ્વાસ છે.

સમાચાર આપણને કોણુ આપે છે ? તમારું વિજ્ઞાન જેમને વિશે એમ માને છે કે તેઓ તો પ્રકૃતિના કેદખાનામાં કેદી છે, તેઓ પગે સાંકળ વડે એકબીજા સાથે બંધાઈને રાતદિવસ સતત મૂંગાં મૂંગાં કામ ક્યેં જાય છે — તેઓ જ આપણને સમાચાર આપે છે. જેવો તેઓની સાંકળનો અવાજ આપણા હૃદયની અંદર જઈને પ્રવેશ કરે છે કે તરત જ આપણને માલૂમ પડે છે કે આ તો વિરહનું વેદનાગીત છે, અથવા મિત્રનનું અલ્લાનસંગીત છે. જે બધા સમાચારો કોઈ પણ ભાષા મારફતે કહી શકાતા નથી તે બધા સમાચાર એ લોકો જ શુપશુપ કહી જાય છે — અને માનવ કવિ એ બધા સમાચારને જ કંઈક શબ્દમાં અને સૂરમાં ગૂંથીને ગાતો હોય છે:

બરા બાર, માઠ બાર

શબ્દ મંદિર મોર !

આજે વારે વારે મને એમ થયા કરે છે કે આ વર્ષા છે એ કંઈ એક સંધ્યાની વર્ષા નથી, એ જાણે મારા આખા જીવનની અવિરલ શ્રાવણધારા છે. જ્યાં સુધી નગર કરું છું ત્યાં સુધી હું જોઉં છું કે મારા આખા જીવન ઉપર સાથીહીન વિરહસંધ્યાનો ગાઢ અંધકાર વ્યાપેલો છે — તેના દિગ્દિગંતરોને ઘેરીને અચાંત શ્રાવણની વર્ષામાં પહોરના પહોર વહી જાય છે; મારું આખું આકારા ઝર ઝર કરતું કહે છે, ‘કૈસે ગોંયાયગિ હરિ બિને દિનરાતિયા.’ પણ તેમ છતાં આ વેદના, આ રુદન, આ વિરહ તદ્દન ખાલી નથી; — આ અંધકારના, આ શ્રાવણના હૈયામાં એક નિમિત્ત રસ અલંકૃત શુભ રીતે ભરેલો પડેલો છે; કોઈ એક વિકસિત વનની સમગ્ર ગંધ આવે છે, એવું એક અનિર્વચનીય માધુર્ય કે જે જ્યારે જ્યારે પ્રાણને વ્યથાથી રડાવી મૂકે છે, ત્યારે ત્યારે તે વિદીણ વ્યથાના બીતરમાંથી અશ્રુસિક્ત આનંદને ખેંચીને બહાર લઈ આવે છે.

વિગ્દમંધ્યાના અંધકારને રોને દેવળ એટલું દીને જ રમું પમું
 દોત કે 'કેલી રીને તારાં રાતરિયમ પીનમે,' તો તો બધા રમસુધાર્
 જનન, અને આશાનો અંકુર મુખ્યાં બચત નહિ, — પરંતુ દેવળ કેલી
 રીને પીનમે એટલું જ નથી, પણ કેલી રીને પીનમે દરિ રિને દિન-
 રાતિના એમ છે, — એટલે જ એ 'દરિ જિને' શબ્દની આશ્વપાસ
 આટઆટલું અવસ્થા અવિગ્રહ વાંચુ કર્મ મળું છે. સાચત કાગનાં
 દિવસનત જેની માંધે વિનાથી શકાય, એનું એક જીવનબન્નું પનકોર્મક
 છે — તેને પામ્યા દોર્મએ કે ન પામ્યા દોર્મએ, તોયે તે છે જ, છે
 જ, — વિરદની આખી છાતી બગીર્ધને તે છે જ — તે દરિ રિને
 કેમે મોંવાપણિ દિનગનિયા. આ જીવનન્યાયી વિરદનો ત્યાં આરંભ છે
 ત્યાં જે રહેતો છે અને એનો ત્યાં અંત છે ત્યાં જે રહેતો છે,
 અને એ એની વચ્ચે જે મળીરખાયે પ્રચ્છન્ન રહીને કરજુ મુરે બરેલી
 બચતયે છે તે દરિ રિને કેમે મોંવાપણિ દિનગનિયા !

૧૧૭

દ્વિધા

માણસનો વલેવાર બેને લઈને ચાલે છે. તે પ્રકૃતિનો પણ છે,
 અને વળી તે પ્રકૃતિથી ઉપરનો પણ છે. એક બાહ્યથી જોતાં તે
 કાયાથી ઘેરાયેલો છે, અને બીજી બાહ્યથી જોતાં તે કાયા કરતાં ખૂબ
 ખૂબ વિશેષ છે.

માણસને એક સાથે બે ક્ષેત્રોમાં વિચરતું પડે છે. એ બે વચ્ચે
 એવો વિરોધ-છે કે, તેનો મેળ સાધવાના મુશ્કેલ કામમાં માણસે જીવન-
 વાર રોકાઈ રહેવું પડે છે. સમાજનીતિ, રાજનીતિ, ધર્મનીતિ દ્વારા

યથેલી માણસની પ્રગતિનો ઇતિહાસ એટલે એ મેળ સાધવાના પ્રયત્નોનો ઇતિહાસ. જે કંઈ અનુજ્ઞાન, પ્રતિજ્ઞાન, શિક્ષાદીક્ષા અને સાહિત્ય-કળા નિર્માણ ચયાં છે તે બધાં જ માણસના દન્દો વચ્ચે સમન્વય-સાધવાના પ્રયત્નોનાં નાનાવિધ ફળ છે.

દન્દમાં જ બધાં દુઃખો રહેલાં છે અને એ દુઃખ જ પ્રગતિનું મૂળ છે. પ્રાણીઓમાં હોજરી અને તેમનો ખોરાક એ બે વચ્ચે વિચ્છેદ પડી ગયો છે — એ બેને બેગાં કરવા માટે તેમણે એટલી બધી મહેનત કરવી પડે છે કે એ જ તેમની જીવિત અને શક્તિને સદા સર્વદા જાગ્રત રાખે છે; આ પોતાના ખોરાકમાં જ જીભ હોય છે — જૂખની સાથે આહારનો મેળ સાધવા માટે તેને નિરંતર મહેનત કરવી પડતી નથી. પ્રાણીઓમાં પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે વિચ્છેદ પડી ગયો છે — એ વિચ્છેદનો મેળ સાધવાના પ્રયત્નોમાં કેટકેટલાં વીરુધ્ધ અને સૌન્દર્યનું સર્જન થાય છે તેનો કંઈ પાર નથી; વનસ્પતિમાં જ્યાં સ્ત્રીપુરુષનો બેદ નથી અને જ્યાં તેમનું મિશ્રન સાધવા માટે બહારની કોઈ વસ્તુ કામ કરતી હોય છે ત્યાં કરી મુશ્કેલી નથી, બધું સહજ હોય છે.

મનુષ્યત્વના મૂળમાં ખીલું એક જળરસ્ત દન્દ રહેલું છે; તેને પ્રકૃતિ અને આત્માનું દન્દ કહી શકાય. સ્વાર્થની બાજુ અને પરમાર્થની બાજુ, બંધનની બાજુ અને મુક્તિની બાજુ, સીમાની બાજુ અને અનન્તની બાજુ — એ બંનેનું મિશ્રન સાધીને માણસે ચાલતું પડે છે.

‘ જ્યાં સુધી બે વચ્ચે સારી રીતે મેળ ન સધાય ત્યાં સુધીના પ્રયત્નનું દુઃખ, ચડતીપડતીનું દુઃખ એ બહુ કપરું દુઃખ છે. જે ધર્મમાં માણસના આ દન્દનું સમાધાન થઈ શકે તે ધર્મને માર્ગે ચાલવું માણસને માટે કેટલું મુશ્કેલ છે! અસ્વાભી ધાર જેવા દુર્ગમ માર્ગે જ માણસે ચાલવાનું છે; — તે એમ કહી શકે એમ નથી કે, ‘ આ દુઃખ: હું ટાળીને ચાલીશ, ’ એ દુઃખનો જે સ્વીકાર નથી કરતો તેણે.

દિશી: — મને આધાન ન કરશો, મને દવે વધુ આધાત ન કરશો. દવે હું આમ દ્વિધામાં ને દ્વિધામાં છવી સકતો નથી.

પરંતુ એ આધાત પિતાના હાથનો જ આધાત છે — એ મંગલલોકના આકર્ષણની વેદના છે. નહિ તો પાપમાં દુઃખ ન હોત — પાપ જેવી કોઈ વસ્તુ જ ન હોત, માણસ પશુઓના જેવો અપાપ બની જાત. પરંતુ માણસે માણસ થવાનું છે માટે જ આ દુઃખ છે, આ વિદ્રોહ છે, વિરોધ છે, આ પાપ છે, આ પાપની વેદના છે.

એટલે માણસ સિવાય આ પ્રાર્થના કોઈ કદી કરી શકતું નથી કે કિશ્કિન્દ્રિયે દેવ ગચિત્કુરિતાનિ પરામુવ — હે દેવ, હે પિતા, મારા બધાં પાપો દૂર કરો. આ બૂખ મટાડવાની પ્રાર્થના નથી, એ કોઈ પ્રયોજન સાધવાની પ્રાર્થના નથી — માણસની પ્રાર્થના એ છે કે ‘મને પાપ-માંથી મુક્ત કરો. તે વગર મારી દ્વિધા મટશે નહિ — પૂર્ણતામાં હું જન્મ પામી શકતો નથી — હે અપાપવિદ્ધ નિર્મલ પુરુષ, તમે જ મારા પિતા છો, એ જ્ઞાન મારું સંપૂર્ણ ધર્મ શકતું નથી — તમને સાચી રીતે નમસ્કાર કરી શકતો નથી.’

ચદ્વદ્વં તન્ન આમુવ — જે સારું છે તે જ મને આપો. માણસને માટે આ પ્રાર્થના સૌથી કઠિન પ્રાર્થના છે, કારણ, માણસ એ દુઃખનો છવ છે — સારું માણસને માટે સદજ નથી. તેથી ચદ્વદ્વં તન્ન આમુવ, એ આપણી ત્યાગની પ્રાર્થના છે — નાહી કાપી નાખવાની પ્રાર્થના છે. પિતાની પાસે એ કઠોર પ્રાર્થના માણસ સિવાય બીજું કોઈ કરી શકે એમ નથી.

પિતા મોઽવિ, પિતાને ઘોષિ, નમસ્તેહસ્તુ — મણુવેદને! આ મંત્ર નમસ્કારની પ્રાર્થના છે. તમે અમાન પિતા છો, તમને અમારા પિતા તરીકે પિછાનીએ અને તમારી પ્રત્યેના અમારા નમસ્કાર સત્ય બનો.

‘અર્થાત્ મારા પોતા તરફ જ એવવાની જે એક વૃત્તિ છે, તેને થંભાવી દઈને તમારા તરફ જ બધું નમાવી દઈને સમર્પણ કરી દઈ

શકું એમ કરો. તો જ દુન્દુનો અંત આવે — મારી જ્યાં સાર્થકતા છે ત્યાં પહોંચી શકું. ત્યાં પહોંચ્યો છું એની ખબર ફક્ત તમને નમસ્કાર કરવા દ્વારા જ પડી શકે છે; — ત્યાં કોઈ અંદકાર ટકી શકતો નથી — ધનવાન ત્યાં ગરીબની સાથે તમારે ચરણે આવીને મળે છે, તત્ત્વજ્ઞાની ત્યાં મૂર્ખની સાથે તમારે ચરણે આવીને નમે છે; — માણસનું દુન્દુ જ્યાં મટી જાય છે ત્યાં તમને પરિપૂર્ણ નમસ્કાર થાય છે, અંદકારનું સંપૂર્ણ વિસર્જન થાય છે.

એ નમસ્કાર કેવો નમસ્કાર છે ?

નમઃ શમ્ભવાય ચ મયોમવાય ચ,

નમઃ શંકરાય ચ મયસ્કરાય ચ,

નમઃ શિવાય ચ શિવતરાય ચ ।

જે સુખકર છે તેમને પણ નમસ્કાર, જે મંગલકર છે તેમને પણ નમસ્કાર; જે સુખનો આકર છે તેમને પણ નમસ્કાર, જે મંગલના આકર છે તેમને પણ નમસ્કાર; જે મંગલ સ્વરૂપ છે તેમને નમસ્કાર, જે ચરમ મંગલરૂપ છે તેમને નમસ્કાર.

સંસારમાં પિતા અને માતાનો ભેદ છે, પરંતુ વેદના મંત્રમાં જેને પિતા કહીને નમસ્કાર કરીએ છીએ તેમાં પિતા અને માતા બંને સમાયેલાં છે. એટલે તેમને કેવળ પિતા કહ્યાં છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એવું બોવામાં આવે છે કે વિકારી કહેવાથી પિતા અને માતા બંને બોર્ગા સમજાય છે.

માતા પુત્રને સર્વસ્વ માને છે — તેનો પુત્ર તેને મન ખીજી બધાથી વધુ હોય છે. એટલા માટે તેની દેખરેખ રાખવામાં, તેને ખવડાવવા પિવડાવવામાં, તેને પહેરાવવા ઓઢાડવામાં, રમાડવા નચાવવામાં અને તેને સુખી કરવામાં જ મા મુખ્યપણે રોકાયેલી રહે છે. ગર્ભમાં જેમ તે તેની અંદર એકમાત્ર રૂપે વીંટળાયેલો રહેલો હતો, તે જ

પ્રમાણે બહાર પણ તે જાણે તેને માટે એક વિશાળ ગર્ભવાસ તૈયાર કરીને પુત્રની પ્રુષ્ટિ અને તુષ્ટિ માટે બધી જાતની તૈયારી કર્યા કરે છે. માતાના એ એકાંત સ્નેહમાં પુત્ર સ્વર્ગના મુદ્ધ અનુભવે છે.

પરંતુ પિતા પુત્રને ફક્ત ધરના છોકરા તરીકે એક સંકુચિત પરિધિમાં કેન્દ્રસ્થ એકમાત્ર વ્યક્તિ તરીકે ઉછેરતો નથી. તેને તે બધાની વસ્તુ, સમાજનો માણસ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એટલે તેને ફક્ત સુખી કરીને તે જાણી શકતો નથી, તેને દુઃખ આપવું પડે છે. તે જો એકમાત્ર હોત, તો તે જો માગે તે તેને આપવામાં નુકસાન નહોતું; પરંતુ તેને બધાની સાથે મળવાને લાયક બનાવવો હોય તો તેને તેની કામનાની અનેક વસ્તુઓથી વંચિત રાખવો પડે છે — તેને ધણી વાર રડાવવો પડે છે. નાનો ન રહેતા મોટો થવાનું જો દુઃખ તેનો તેને અનુભવ કરાવ્યા વગર ગાતવું નથી. મોટો થઈને બધાની સાથે સંયુક્ત થાય તો જ તે સાચો થઈ શકે, તો જ તેનાં સમસ્ત શરીર, મન, જ્ઞાન, જીવ અને શક્તિ સમગ્રજાતિ સાથે થઈ શકે અને એ સાર્થકતામાં જ તે સાચી મુક્તિ પામી શકે — એ વાત સમજીને ઠોર તાલીમ મારફતે પુત્રને માણસ બનાવવો એ જ પિતાનું કર્તવ્ય બની જાય છે.

ઈશ્વરમાં માતા અને પિતા એક બનીને રહેલાં હોય છે. એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે આપણે સુખી થઈએ એ માટે જગતમાં તૈયારીનો કંઈ પાર નથી. આકાશની નીલિમા અને ધરણીની રયામજ્જાથી આપણી આંખ હરે છે — આંખ ન હરત તોયે આ જગતમાં આપણો વાસ અસંભવિત થઈ જવાનો નહોતો. ફળથી અને અનાજથી આપણી રસના તૃષ્ણ ન થાત તોયે જીવ બચાવવા આપણે પેટ ભરવું જ પડત. જીવનધારણ આપણે પોતાને માટે અને પ્રકૃતિ માટે આવશ્યક છે એટલું જ નહિ, એમાં આપણને આનંદ પણ પડે છે; શરીર ચલાવવામાં આપણને આનંદ પડે છે, વિચાર કરવામાં આપણને

આનંદ આવે છે, કામ કરવામાં આપણને આનંદ આવે છે, પ્રગટ કરવામાં આપણને આનંદ આવે છે. આપણી બધી આવશ્યકતાઓ સાથે સૌન્દર્ય અને રસનો સંબંધ છે.

એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે, વિશ્વના નાનાવિધ વ્યાપારોમાં એવાં પ્રવત્ત પણ હંમેશાં રહેલો છે કે, જગત ચાલતું રહે, જીવન ચાલતું રહે અને તેની સાથે સાથે આપણે પણ ગમે તે પગલે ખુશ થતા રહીએ. ગ્રહનક્ષત્રોનાં પ્રયોજન ગમે એટલાં મોટાં બહુવિધ અને આપણા જીવનને માટે ગમે એવાં દૂરનાં હોય, તોયે રાત્રિના આકાશમાં આપણી નજરને મનોહર લાગતું એ પણ તેઓનું એક કામ છે. એટલા માટે આવી મોટી એક અકલ્પ્ય વિરાટ રચના પણ પ્રયોજનહીન ગૃહ-શણભારરૂપ બની જઈને આપણા કુદ સીમામય આકાશમાંડપને ટીપકીઓથી જડી દે છે.

આમ આપણે ગમે તે પગલે જોઈએ છીએ કે, જગતના રાજ્યે આપણને ખુશ કરવા માટે પોતાના લાખખો ચોજન દૂરના અનુચર-પરિચરોને આજ્ઞા કરી મૂકી છે; તેમનાં બધાં કામોમાં એને પણ તેઓ ખૂલી શકતા નથી. આ જગતમાં આપણું મૂલ્ય જેનું તેનું નથી.

પરંતુ આપણે જ્યારે સુખની સામગ્રીમાં જ પૂરેપૂરા પ્રવેશ કરવા માગીએ છીએ ત્યારે વળી કોઈ આપણો હાથ જોરથી પકડે છે, અને કહે છે, ‘તને બંધાવા નહિ દઉં. આ બધી સુખની સામગ્રી વચ્ચે ત્યાગી બનીને, મુક્ત બનીને તારે રહેવાનું છે. તો જ એ સામગ્રી સાર્થક થશે. બાળક જેમ ગર્ભમાંથી મુક્ત થાય છે ત્યારે જ યથાર્થ રીતે સંપૂર્ણપણે સમૈતન લાવે પોતાની માતાને પામે છે, તે જ રીતે આ બધાં સુખનાં બંધનોમાંથી છૂટો થઈને જ્યારે મંગલલોકમાં મુક્તિ-લોકમાં જન્મ પામશે ત્યારે જ સમસ્તને સંપૂર્ણપણે પામશે. જ્યારે જ્યારે તે આસક્તિની દિશામાં જશે ત્યારે ત્યારે સમસ્તને ખોવાને

માગે' જશે — વસ્તુ જ્યારે જ્યારે આંખ ઉપર ખેંચી લાવશે ત્યારે ત્યારે તેને જોઈ નહિ શકે, ત્યારે ત્યારે આંખ આંધળી બની જશે.'

આપણા પિતા આપણને સુખમાં બંધાઈ જવા દેતા નથી. કારણ, સમગ્રની સાથે આપણે એક થવાનું છે — અને એ એકતા મારફતે જ તેમની સાથે આપણે સાચો સંબંધ બંધાય છે.

એ સમગ્રની સાથે જે આપણે સંબંધ જોડે છે તેને જ મંગલ કહે છે. એ મંગલનું જ્ઞાન જ માણસને કેમે ક્યું સુખમાં સ્થિર રહેવા દેતું નથી — એ મંગલનું જ્ઞાન જ પાપની વેદનાથી માણસને રક્ષાવે છે — મા મા દિગ્વીઃ, વિશ્વાનિ દેવ યજિત્રુરિતાનિ પરાશ્રુવ, યદ્વદ્ તન્ન આશ્રુવ । બધા ખાવાપીવાના રુદનને ટપી જઈને આ રુદન બંધાયું છે, 'મને હૃદની વચ્ચે રાખીને હવે વ્યાધાત કરશો નહિ, મને પાપમાંથી મુક્ત કરો; મને સંપૂર્ણપણે તમારી અંદર આનંદથી નભાવી દો.'

એટલે માણસ એવું કહીને નમસ્કારની સાધના કરે છે કે, નમઃ શમ્ભવાય ચ મયોમવાય ચ — જે સુખકર છે તેને પણ નમસ્કાર, અને જે કલ્યાણકર છે તેને પણ નમસ્કાર — એક વાર માતા રૂપે તેને નમસ્કાર, એક વાર પિતારૂપે તેને નમસ્કાર. માનવજીવનના હૃદના ઓઝામાં ચડીને જે તરફ ઝૂકીએ તે તરફ તેને જ નમસ્કાર કરતાં શીખવું પડશે. એટલે કહીએ છીએ નમઃ શમ્ભવાય ચ મયસ્કારાય ચ — જે સુખના આકર છે તેને પણ નમસ્કાર, જે મંગલના આકર છે તેને પણ નમસ્કાર — જે માતારૂપે સીમામાં બાંધી રાખીને ધારણ-પોષણ કરે છે તેને પણ નમસ્કાર અને જે પિતારૂપે બંધન કાપી નાખીને અસીમમાં આપણને પગલે પગલે આગળ ને આગળ લઈ જાય છે, તેને પણ નમસ્કાર. આખરે દ્વિધા મટી જાય છે જ્યારે બધા નમસ્કાર એકમાં આવીને મળે છે — ત્યારે નમઃ શિવાય ચ શિવત્રાય ચ — ત્યારે સુખમાં અને મંગલમાં બેઠ રહેતો નથી, વિરોધ રહેતો નથી, — ત્યારે શિવ, શિવ, શિવ, ત્યારે શિવ અને શિવતર — ત્યારે પિતા અને માતા

જ થઈ જાય છે — ત્યારે એકમાત્ર પિતા જ રહે છે; — અને
 વિહીન પ્રશાંત માનવજીવનનો એકમાત્ર સ્વરૂપ નમસ્કાર રહે છે —

નમઃ શિવાય ચ શિવતરાય ચ ।

નિર્વાત નિષ્કંપ દીપશિખાની પેઠે બિંદુગામી એકાગ્ર એ નમસ્કાર
 નિતરંગ મહાસમુદ્રના જેવો દશદિગંતવ્યાપી વિપુલ એ નમસ્કાર —

નમઃ શિવાય ચ શિવતરાય ચ ।
